Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

Коваль
Михайло
Васильович

М.В.Коваль **Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)** К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 336 стор

Дванадцятий том 15-томного видання "Україна крізь віки" присвячений ратному та трудовому внескові українського народу в розгром третього рейху.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка - дизайн-студія «Коваль»

17-26-4
ISBN 966-7217-51-5 *(том 12)*

©М.В.Коваль, 1999
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1999 "—~ -
"-©Видавничий-АІМААльтернативи», 1999 >;-"й
ii.'.уЧО :„ -■■ "'..•;.Ч'¡-п.--

Г(. :<-.:
■U

ПИСАТИ ТІЛЬКИ МАЖОРНЕ — ЗНАЧИТЬ ДОПУСКАТИ ВЕЛИКІ ПОХИБКИ ПРОТИ ПРАВДИВОСТІ. ПРИЛИЗАНА Й ПРИГЛАДЖЕНА ІСТОРІЯ ВІДІГРАЄ НЕГАТИВНУ РОЛЬ У РОЗКРИТТІ ХОДУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.

Маршал Радянського Союзу
Г.ЖУКОВ

ПЕРЕДМОВА

Друга світова війна, в якій узяла участь 61 країна, серед них і Українська республіка, що входила до складу Радянського Союзу, належить до числа тих подій, що визначили маршрут світової історії в другій половині XX ст.

Війна проти німецького фашизму всіма своїми вогняними колесами двічі прокотилася українською землею, залишивши глибокі вибоїни й шрами в долі народу України. Саме йому разом з іншими народами СРСР довелось узяти на себе найважчий її тягар: радянсько-німецький або "аідний" фронт світової війни був головним, вирішальним. Події на цьому фронті мали справді глобальний характер: відбувалися на відстані 4,5 тис. км з півночі на південь європейської частини СРСР, охоплювали територію площею 1 млн. 800 тис. кв. км у безпосередньому тилу фашистів, а в тилових районах СРСР втілилися в небувалій за наслідками самовідданій праці для воюючої армії, для перемоги. Усі ці форми боротьби в сукупності становлять унікальне історичне явище, що дістало в народі "назву "Велика Вітчизняна війна".

Війна розколола історію народу на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну. Силове поле її не припинило своєї дії й нині, розколюючи вже й сучасне суспільство також на три уламки: на прибічників визнання цієї війни як війни визвольної та справедливої; на тих, хто вважає, що ця війна не була "українською", вітчизняною, а навпаки — загарбницькою щодо України, й, нарешті, на байдужих.

Внаслідок негативного впливу ідеологічного фактора повноцінної історіографи з проблематики Другої світової війни в Україні так і не створено. Тим часом потреба в історичній правді є нагальною. Адже нові історичні умови, в яких нині перебуває суспільство незалежної України, вимагають вироблення основоположних засад його розвитку на перспективу. Завдання вельми складне, реалізувати його без ґрунтовного переосмислення всього тисячолітнього історичного ищху українського народу неможливо. На заваді стоять насамперед відчутні впливи колишньої заідеологізованої історіографії, позбавленої, по суті, найголовнішого — повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу.

Втім, у цьому, на думку „мудрих керманичів", і не було жодної потреби, оскільки наукове бачення історичного досвіду українського народу цілком могли замінити ідеологічні догмати. Будь-яка спроба нестандартного аналітичного розгляду історичних подій, явищ, осіб наштовхувалася на якнайсуворішу заборону.

Повною мірою все це стосувалося історії війни проти нацистського третього рейху. Сувора правда про війну, особливо про її позалаштунковий бік, аж ніяк не влаштовувала керівні інстанції', бо могла б спростувати чимало офіційних благопристойних версій і тлумачень, які створювалися й усіляко підтримувалися для морально-політичної реабілітації, навіть уславлення тих, хто припустився згубних помилок, прорахунків, а то й прямих злочинів, виявився не на гідному рівні б найекстремальнішій ситуації в пору фатального зламу історичної долі Вітчизни.

Тож і виходило, що в глянцево-лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн людства н§ знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні Батьківщини.

Лише тепер, у перебігу складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства Української держави, стали можливими аналітично-критичний розбір такої неординарної історичної епохи, як Друга світова та Велика Вітчизняна війни, правдиве підсумування їхніх наслідків та набуття уроків і, нарешті, створення повноцінної наукової історіографи для переосмислення й поглибленого вивчення історичного шляху українського народу в цілому та періоду минулої світовоіГ війни зокрема.

Коли українське суспільство, зрештою, спроможеться взяти уроки з минулого, то першим і головним із них буде досвід титанічної боротьби українського народу за своє національне виживання в горнилі Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. У цій боротьбі було різне: і масова розгубленість, і занепад фізичних і душевних сил. Але, попри всё, в ній виявлено таку глибинну народну потенцію, таку силу характеру, які сьогодні дають велику надію на вихід із зачарованого кола тотальної кризи та з провалля бідувань.

§1. Радянсько-німецькі відносини й "українське питання" в кінці 30-х рр.

АЛЬЯНС ТІТЛЕР-СТМІН": СМЕРТЕЛЬНІ ОБІЙМИ

Наприкінці 30-х рр. обстановка в Європі характеризувалася наявністю двох протилежних політичних полюсів. На заході це була нацистська Німеччина, яка очолила блок держав так званого антикомінтернівського пакту, куди входили також Японія, Італія, Угорщина, Іспанія. На сході був Радянський Союз. Суперечності, що розділяли Німеччину та СРСР, були, як здавалося, нездоланними. Адже й справді: ну що могло бути спільного в інтересах "першої в світі робітничо-селянської країни соціалізму, що переміг" і відверто расистського третього рейху?

Та не забуваймо: політику роблять люди. Особливо це вірно, коли йдеться про лідерів, до всього, таких, якими були Сталін і Гітлер. їх єднало багато чого — і схожість походження, і освіта (обидва були автодидакти), і ненависть до демократії, і зневага до народних мас, і неймовірні амбіції. Сталіну імпонувало те, як Гітлер розправився з опозицією. Фюрер, у свою чергу, називав "вождя народів СРСР" "гарним хлопцем", котрий знає, як слід приборкати свій народ — це сімейство кроликів". Але схожі особисті якості цих могутніх диктаторів не залишали їм, як двом ведмедям, шансів ужитися в одному барлогу. Обом були притаманні безмежна жорстокість, неперевершена хитрість, єзуїтська підступність і цілковита непередбачуваність вчинків. Обидва — і вождь, і фюрер — своїми вчинками тримали Європу в постійному напруженні й сум'ятті.

І все ж, попри невизначеність міжнародної обстановки, ні в кого не викликало сумнівів одно: Німеччина й СРСР, Гітлер і Сталін у сутті своїй — антиподи; вони несумісні так само, як і їхні політичні цілі та ідеологічні доктрини. Перший називав більшовизм "ворогом №Г , другий — таким самим непримиренним ворогом вважав нацизм. Ніхто й гадки не мав, що вони здатні якоїсь миті простягнути один одному руку.

Однак неможливе — сталося. 23 серпня 1939 р. світ був уражений нічною радіозвісткою: підписано радянсько-німецький договір про ненапад. Втім, здивовані були навіть члени політбюро ЦК ВКП(б) — справу було вирішено без них, суто келійно, Сталіним та Молотовим — його "правою рукою".

Існує, проте, й інша точка зору. "Швидкість, з якою було підписано договір про ненапад із Гітлером, вразила мене, — згадував один із керівників радянської зовнішньої розвідки П.Судоплатов. — Сталін провадив переговори сам в обстановці найсуворішої таємничості" ГП Судоплатов. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930-1950 гг. — М. 1997, с.147].

Дотепер навіть історикам важко осягнути глибинний сенс і наслідки радянсько-німецького альянсу 1939 р.: надто мало відомо як про справжні цілі його, так і про обставини, в яких він народжувався. Принаймні, це стосується вітчизняних істориків. Якщо в бібліотеці Конгресу США бібліографія з цієї проблематики налічує понад 3 тис. назв, то в парламентській бібліотеці України в Києві, як і в інших вітчизняних книгозбірнях, немає жодної подібної книжки. Немає, бо не написано, не видано, не перевидано майже нічого з того, що є за рубежем.

Рис. 1. Воєнний психоз нацистів: "Уперед, на завоювання світового пануваня Німеччини!"

Можливо, саме тому в літературі так і не сформувався зважений погляд на радянсько-німецькі відносини кінця 30-х-початку 40-х рр. А розбіжності між крайніми поглядами дослідників — неймовірні. "Договір відкрив семафор Другій світовій війні", — твердять одні. "Договір розширив фронт соціалізму й визначив перемогу СРСР у 1945 р.', — наполягають інші. Є й така точка зору: "Договір із Німеччиною взагалі не був потрібний Радянському Союзові".

На підставі наявної інформації можна впевнено стверджувати: під час підписання договору інтереси безпеки СРСР якщо й малися на увазі, то лише в останню чергу. Адже таємні переговори з керівництвом третього рейху Сталін розпочав ще в березні 1936 р. Метою їх було встановлення союзницьких відносин із гітлерівською Німеччиною. Але наркомові закордонних справ М.Литвинову, який категорично виступав проти будь-яких відносин СРСР із фашистським рейхом, Сталін довіритися не міг. Тому зробив інакше: відрядив до Берліна під виглядом торговельного представника свого особистого емісара Д.Канделакі, відповідального партійного функціонера з Грузії. Йому належало, оминаючи звичайні дипломатичні канали, ' за будь-яку ціну домовитися з Гітлером". Це твердження належить одному з керівників радянської військової розвідки в Західній Європі В.Кривицькому. Вельми обізнаний у тонкощах сталінської таємної дипломатії 30-х рр., В.Кривицький писав, що Канделакі добився успіхів у своїй таємній місії — провадив переговори з нацистськими лідерами й навіть удостоївся аудієнції в самого фюрера. Далі Кривицький пише: "Якщо в Кремлі й був хтось, чий настрій можна було назвати пронімецьким, то такою людиною від самого початку був Сталін. Він вітав співробітництво з Німеччиною від моменту смерті Леніна й не змінився, коли до влади прийшов Гітлер. Навпаки, тріумфальна перемога нацистів зміцнила його переконаність у необхідності шукати дружби з Берліном" [В.Кривицкий. Я был агентом Сталина. — М., 1996, с.16]. Щоб не завадити порозумінню, вождь пішов навіть на "замороження в Німеччині радянської розвідувальної мережі.

Безперечний науковий і громадський інтерес становить кардинальне запитання: хто виграв, а хто програв від пакту "Ріббентроп-Молотов"? Спробуймо з'ясувати це шляхом зіставлення переваг, що їх здобули одна та друга сторони. Тут доречно навести деякі цифри. Згідно з радянсько-німецькою торговельною угодою, Німеччина отримала від СРСР 1,5 млн. т зерна, **101** тис. т бавовни, 1 млн. т лісоматеріалів, 238 тис. т бензину, 14 тис. т міді, **140** тис. т марганцевої руди, 8 млн. т нафтопродуктів, десятки тисяч тонн стратегічної сировини — нікелю, алюмінію, золота, навіть платини (900 кг!).

Рис. 2. Нарком закордонних справ СРСР В.М.Молотов підписує дадянсько-німеиркий договір *про ненапад (23 серпня J939 р.). Позаду* И.Б.Сталін і *міністр закордонних справ Німеччини И. фон Ріббентроп*

Сумлінність Радянського Союзу у виконанні торговельної угоди просто вражає. За 2,5 місяці до нападу на СРСР Німеччина припинила поставки згідно з цією угодою. Але радянська сторона неухильно виконувала свої зобов'язання. От що пише И.Геббельс у своєму щоденнику (запис від 27 липня **1940** р.): "Росіяни поставляють нам навіть більше, ніж ми хочемо мати. Сталін не шкодує трудів, щоб сподобатися нам" [Новая и новейшая история, **1994, № 6, с.198].** Останній ешелон із продовольством та сировиною німецькі залізничники прийняли зі станції Брест-Литовськ за кілька хвилин до початку агресії.

Сталінський уряд здійснював масові поставки саме тих дефіцитних матеріалів, без яких неможливим було виробництво літаків, танків, підводних човнів. А безперебійне надходження з СРСР хліба і м'яса, масла і яєць дало змогу Німеччині, в якій діяла карткова система, створити необхідні продовольчі запаси на випадок війни. Досить сказати, що поставки Радянського Союзу Німеччині в 1939-1941 рр. становили понад 40% усього радянського експорту й значно ослаблювали ефект англійської блокади. Словом, мав рацію Л.Троцький, який із далекого мексиканського заслання, спостерігаючи за незграбними зовнішньополітичними маневруваннями сталінського уряду, глузував: "Сталін став інтендантом Гітлера". Додамо: інтендантом у форсованій підготовці війни проти Радянського Союзу.

Невтішний наслідок для СРСР мало й військове співробітництво.^ Так, німецька сторона продала СРСР недобудований важкий крейсер-» "Лютцов', перейменований на " Петропавловск", а також 25 новітні^ . літаків. Коли кронштадтські інженери й робітники розпочали той крей- * сер добудовувати та озброювати, він мало не перевернувся, у зв'язку :Ґ* чим довелося поставити його на прикол як плавучу зенітну батарею гі& Неві. Що ж до літаків, то Гітлер і тут нічим не ризикував, передаючи. " їх радянській стороні. Адже знав, що конструктори вже не встигнутят- використати здобутки німецького літакобудування. ~~

Та не тільки добром кровним радянські вожді намагалися відкупитись од Гітлера. Останнім часом з'явилися дані про контакти між НКВС і спецслужбами нацистської Німеччини. Резидентурам гестапо, що діяли в прикордонних районах, було передано 92 тис. антифашистськи налаштованих польських біженців, тобто, 25% їх загальної чисельності. "Співробітництво" зайшло так далеко, що на вимогу гітлерівського уряду Німеччині було передано й понад 400 німецьких антифашистів-емігрантів. Стався й зовсім разючий факт. Коли німецька сторона запропонувала передати СРСР керівника німецьких комуністів Ернста Тельмана, радянський уряд фактично відмовивсь од нього. Єдиним реальним виграшем Сталіна стали відомі територіальні придбання. Того ж прагнув і дістав Гітлер, який 22 серпня 1939 р. тішив себе: "Я подам руку Сталіну й разом із ним приступлю до нового розподілу світу" [Московские новости, 1995,19-26 марта].

Якщо укладання пакту про ненапад із потенційним агресором ще можна тлумачити як спробу відвернення війни, то зовсім інакше слід розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних апетитів обох держав. За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз протягом півстоліття категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР

Мало не до кордонів 1913 р. І менш за все Сталін із Молотовим Переслідували мету відвернення війни — на осінь 1939 р. гітлерівська Німеччина ще не була готовою до нападу на СРСР, навіть не мала відповідного плану.

Безпосереднім результатом пакту "Ріббентроп-Молотов був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти Польщі, підтриманої її союзниками Англією та Францією. Так розпочалася Друга світова іііійна.

РАДЯНСЬКИЙ НАСТУП НА ПОЛЬЩУ

Згідно з пактом, СРСР мимохіть опинивсь у вкрай сумнівному становищі фактичного союзника Німеччини. Це давало підстави гітлерівському урядові тиснути на радянське керівництво, щоб підштовхнути його до якнайшвидшого вступу зі сходу у війну проти майже беззахисної Польщі. На такий поворот подій сталінський уряд відповів необхідними заходами — створив Український фронт на чолі

Рис *3. Член Військової ради Українського фронту М.С.Хрущов біля р.Сан (29 вересня 1939 р.). Позаду О.ПДовженко*

з маршалом С.Тимошенком, хоча й не поспішав віддавати наказ про перехід кордону. Лише після неодноразових демаршів з боку німців такерішення було ухвалено.

Та не так наполягання німецької сторони підштовхнули Сталіна до вступу у війну, як те, що вермахт, громлячи значно слабкішу польську армію, стрімко наближався до західноукраїнських і західнобілоруських земель. Адже за щойно укладеними таємними протоколами вони мали підпасти під радянський контроль. Деякі німецькі дивізії, зайшовши на територію Західної України, опинилися зовсім близько від кордону СРСР. 17 вересня 1939 р. радянський уряд дав наказ військам вступити на території Західної України та Західної Білорусії, щоб, як говорилося в його ноті, взяти під свій захист життя й майно їхнього населення.

Оскільки плани та можливості польської армії не передбачали одночасних бойових дій на Заході й на Сході, радянський наступ суттєво погіршив її становище. Щоправда, війська Червоної армії мали директиву командування уникати, наскільки можливо, бойових зіткнень, не бомбардувати міста й села, намагатися оточувати польських вояків і брати їх до полону. Але зовсім уникнути боїв та людських втрат не вдалося. Про наслідки бойових дій Червоної армії, що вдарила з тилу по польських військах, заступник наркома оборони маршал Г. Кулик доповідав 21 вересня 1939 р. зі Станіславова в телеграмі Сталіну. Під час переходу в наступ радянських військ польська армія була настільки деморалізованою, що майже не чинила опору, за винятком окремих невеличких загонів прикордонних військ, осадників (відставних військовослужбовців) та частин, що відходили. У полон було захоплено кількасот тисяч осіб рядового та офіцерського складу.

Головне завдання радянських військ полягало в тому, щоб якнайшвидше зайняти Львів. Це було метою й німецького командування, яке кинуло на львівський напрям 18-й корпус, що майже повністю оточив місто. Уночі 19 вересня у Львів по тернопільському шосе пробилася радянська мотомеханізована розвідувальна група. Сталася сутичка з німцями, які підпалили кілька радянських бронемашин, буцімто прийнявши їх за польські.

Лише надвечір 20 вересня, підкоряючись наказу свого командування, яке встановило тісні зв'язки з радянськими колегами, німецькі частини змушені були залишити львівські околиці. Тим часом війська Червоної армії готувалися до штурму міста, де був зосереджений великий польський гарнізон. Та в штурмі, призначеному на 21 вересня, не було потреби: начальник гарнізону, польський генерал Лянгнер, зваживши на безперспективність опору, прийняв радянський ультиматум. 22 вересня о 14.00 частини 2-го кавалерійського корпусу Червоної армії

Рис. 4. Червоноармієиь бесідує з польськими військовополоненими

почали входити до Львова. Об'єднаними німецько-радянськими зусиллями з Польщею було покінчено. У бойових діях проти польської армії Український фронт втратив убитими 491 чоловіка.

Червона армія виконала покладене на неї завдання. Однак уже в цій, досить необтяжливій місії виявилися вади, що свідчили про невисокий рівень її боєздатності. Генерал армії А.Хрульов, який брав участь у поході радянських військ у Західну Україну, свідчив, що "організаційне забезпечення справило тяжке, просто гнітюче враження" [Новая и новейшая история, 1995, № 2, с.67]. Проте такі дрібниці проминали увагу вищого керівництва.

СРСР - СОЮЗНИК НІМЕЧЧИНИ?

Скоординовані бойові дії вермахту та Червоної армії, що увінчалися спільними ж парадами у Бресті, Львові та деяких інших містах, в усьому світі розцінили як небезпечне зростання тоталітарних сил, посилення загрози мирові в Європі. Ці побоювання підтвердилися після того, як стало відомо, що під час переговорів Молотова і Ріббентропа в Берліні в листопаді 1940 р. останній запропонував Радянському

Союзові приєднатися до "троїстого пакту" (Німеччина, Італія, Японія). Радянський уряд дав згоду, висунувши, щоправда, певні умови, які нацистів не влаштовували.

28 вересня радянсько-німецький воєнно-політичний альянс було підтверджено новим документом — договором про дружбу і кордон. Протягом півстоліття в радянській історіографії замовчувався самий факт укладення такого договору між "першою в світі країною соціалізму, що переміг" — Радянським Союзом — і "ворогом усього миролюбного людства" — нацистською Німеччиною. Для цього були всі підстави. Адже в очах світової прогресивної громадськості Радянський Союз дискредитував себе, бо робив поворот у своїй антифашистській зовнішній політиці, котра забезпечувала йому прихильність усіх миролюбних людей світу. З приводу наслідків пакту письменник-антифашист Генріх Манн у розпачі записав у щоденнику: "Сталін — це той же Гітлер. Вони знайшли один одного, щоб виступити проти цивілізованого світу" [ЛГ-Досьє, 1990, № 4, с.3].

Про те, як далеко радянське керівництво зайшло в цій фальшивій зовнішньополітичній грі, свідчить бенкет з нагоди підписання згаданого договору, на якому Сталін виголосив тост за Гітлера як "авторитетного вождя німецького народу, який заслужено користується його любов'ю". "За здійснення всіх планів вождя німецького народу!" — не дуже замислюючись, завершив він виступ. Другий тост було проголошено за рейхсфюрера С С Гіммлера, ката німецьких антифашистів і комуністів, який 'забезпечує сталість німецької нації, стабільність національного порядку в Німеччині" [Ю.Борев. Сталиниада. — Рига, 1990, с.284]. Радник німецького посольства у Москві Хілгер, який спостерігав за Сталіним у цей час, записав у щоденнику: "Тон, яким він говорив про Гітлера, і те, як він виголосив за нього тост, наштовхували на думку, що його помітно захоплювали деякі риси й дії Гітлера; але я не міг позбутися відчуття, що саме ці риси та вчинки викликали найбільшу відразу серед німців, що перебували в опозиції до нацистського режиму" [Д.Ранкур-Лаферриер. Психика Сталина. — М., 1996, с.128-129].

Більш ніж сумнівну переорієнтацію Союзу РСР визнав доцільною нарком закордонних справ В.Молотов, проголосивши на V сесії Верховної Ради СРСР, що "не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму, котра прикривається фальшивим прапором боротьби за "демократію' [Правда, 1939, 1 ноября]. Слід підкреслити, що доповідь Молотова про зовнішню політику СРСР приймалася без обговорення з огляду на її "вичерпну ясність", під "бурхливі, тривалі, довго не вщухаючі оплески, що переходять в овацію".

Діями та заявами радянського уряду був украй дезорієнтований міжнародний комуністичний рух, якому за одну ніч пропонувалося змінити гасла боротьби проти фашизму на нові. Багато зарубіжних комуністів розчарувалися в Сталіні, збагнувши, що той, хто служить йому, служить і Гітлеру. В оману було введено й населення Радянського Союзу, яке звикло до думки, що фашизм — його найлютіший ворог.

Та хоч би як там було, а новий договір між Радянським Союзом і Німеччиною, уточнюючи розмежувальну лінію між цими державами по території Польщі, формально підтверджував включення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР. Між іншим, коли Ріббентроп висловив претензії на нафтоносні райони Галичини, Сталін рішуче йому відмовив: це, мовляв, частина України й українці будуть ображені. Договір створював умови для розв'язання проблеми Бессарабії й Буковини, територій, населених переважно українцями.

28 червня 1940 р., після оголошення румунському урядові ультимативних нот із вимогою передати СРСР вказані території, війська спеціально створеного Південного фронту на чолі з генералом Г.Жуковим перейшли радянсько-румунський кордон. У районі Болграда та Ізмаїла проведено повітряно-десантну операцію, швидко захоплено польові та довготривалі укріплення на румунській території. З липня 1940 р. операцію було завершено. Румунії не залишилося іншого виходу, як задовольнити радянську вимогу.

Рис. 5. Мітинг на Карельському перешийку з приводу укладення радянсько-фінляндського мирного договору (1940 р.)

У надзвичайно складній і суперечливій обстановці наприкінці 30-х-на початку 40-х рр. у західному регіоні республіки далеко не всі могли осягнути значення реалізації споконвічної мрії українського народу щодо возз'єднання його земель у єдиному державному утворенні. Хоч реальне, а не декларативне, як у 1919 р. (на жаль, останнє так і залишилося "протоколом про наміри"), приєднання західної частини українських земель до Великої України в державних рамках Радянського Союзу відбувалося в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами, ця подія об'єктивно мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України. Певна річ, укладаючи сумнозвісний договір із Гітлером, Сталін вирішував питання аж ніяк не української, а російсько-імперської соборності. Але це був унікальний шанс для тогочасної України найлегшим і майже безкровним шляхом здійснити справу найбільших національних масштабів, яка, хоч і давно визрівала, не могла бути здійсненою за браком історичних умов.

Багато незбагненних чи парадоксальних ситуацій містить історія минулої війни. Таємниця радянсько-німецьких відносин є однією з них. Осмислити їх, розкрити наслідки треба хоч би для того, щоб подібні смертельно небезпечні змови ніколи не повторилися.

НОВЕ ВИПРОБУВАННЯ: РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ПРОТИ ФІНЛЯНДІЇ

Укладення радянсько-німецьких договорів про ненапад і навіть дружбу було використано керівництвом СРСР для висунення територіальних претензій до Фінляндії, яку без її відома та згоди включили до сфери впливу Радянського Союзу. Висуваючи вимоги, наперед неприйнятні для цієї волелюбної країни, у Москві як найреальніший розглядали варіант розв'язання проблеми збройним шляхом. Вважалося, що "могутня і непереможна" Червона армія швидко та з мінімальними втратами розгромить малочисельну армію Фінляндії, а її західні союзники навіть не встигнуть втрутитися в конфлікт.

30 листопада радянські війська перейшли кордон із наміром через Карельський перешийок вийти прямо на Гельсінки. Щоправда, для цього необхідно було подолати оборонну лінію Маннергейма. За чисельністю війська Ленінградського округу, яким було доручено провести операцію, переважали фінські більш ніж удвічі. Танків у фіннів було менше в 16 разів, літаків — у 10.

Вже через кілька днів після початку бойових дій з'ясувалося, що вони ведуться не заради безпеки Ленінграда (офіційна версія), а задля

підтримки міфічного "народного уряду" нікому не відомої "Фінляндської демократичної республіки".

У зимовій війні, як називалось у Фінляндії це протистояння (в СРСР його називали радянсько-фінляндським збройним конфліктом), брали активну участь війська, передислоковані з території України. З Київського особливого військового округу взяли кілька стрілецьких дивізій, три танкові полки, десантну бригаду, ряд інших частин і підрозділів. Одеський військовий округ відрядив у діючу армію чотири дивізії, одну бригаду, три авіаційні полки тощо.

Бої відразу ж набули кровопролитного характеру. Радянські війська в перші дні мали деякий успіх. Однак у міру їх просування опір фінської армії посилювався. її командування зуміло створити на флангах потужні вузли опору, а в тилу радянських військ організувати активні диверсійні дії. Радянські танки застрявали в лісових хащах і болотах, а то й просто на дорогах, де фінни вміло розставили численні перешкоди.

Постачання радянських частин від самого початку було порушено. Снайпери противника (переважно жінки), вмостившись на деревах, буквально тероризували червоноармійців, котрим бракувало маскувальних халатів і лиж, пробивали кулями польові кухні й у такий спосіб позбавляли людей гарячої їжі. Хліб промерзав так, що вживати його було неможливо. Якщо фінські офіцери та солдати були взуті в хутряні чоботи й носили ватяні шинелі, то радянських вояків кинули в бій у люті (до 35-40°С) морози одягненими в легке осіннє обмундирування, без валянок, без теплих рукавиць, але в черевиках із обмотками, які прижилися ще з часів Першої світової війни. Щоправда, командний склад одягнули в кожушки чорного кольору. На яскраво білому снігу це була чудова ціль для снайперів, які відразу ж розібралися, кому належить чепурний одяг. Фінські вояки періодично замінялися свіжими частинами й відправлялися в сауни. Радянські ж — спали просто неба на зламаних гілках, під брезентом, у кращому разі — в земляних норах.

Але найжахливішим було те, що Червона армія поступалася фінській у якості важливих видів озброєння. Так, фінни мали автомат 'Суомі", а червоноармійці — трьохлінійні Гвинтівки зразка 1891 р., дещо модернізовані в 1930 р., які не витримували фінських морозів — не могли зробити жодного пострілу. І нехай би не було свого, радянського автомата, а то ж був! Однак заступник наркома оборони, маршал Г.Кулик зняв його з озброєння, сказавши при цьому, що автомат, мовляв, — це зброя американського гангстера, а солдатові вона не личить. Артилерійське забезпечення найчастіше репрезентувала 76 мм гармата на дерев'яних колесах та кінній тязі, яка, звісна річ, була непридатною для умов Півночі.

Цілковита непідготовленість військ, низький рівень керівництва ними спричинили загибель цілих підрозділів у занесених снігом лісах Карелії. Одним із з'єднань, що їх спіткала страшна й безглузда доля, була 44-а дивізія ім. М.Щорса, перекинута з-під Житомира, де вона розміщувалась у військовому містечку Богунія. її бойові порядки були обтяжені недійовою в умовах лісів бронетехнікою, а також обозом, де для чогось тягали за собою парадну форму, агітбригаду з патефонами та наочною агітацією. Колону, що розтягнулася на ЗО км, фінни розчленували на п'ять частин, заблокували на дорозі в лісових непрохідних хащах і розпочали відстріл. Сорокаградусний мороз довершив те, що розпочали кулі та снаряди. Дивізія фактично замерзла в снігах і припинила існування. Майже половину її особового складу, перемерзлу й напівживу, фінни взяли в полон. А вже після завершення війни ці люди поповнили контингент мешканців ГУЛАГу. Головний комісар Червоної армії Л.Мехліс, який примчав у Карелію для розгляду цієї справи, звинуватив в усьому командування дивізією. її командир, малодосвідчений висуванець полковник Виноградов, та начальник штабу, полковник Волков, були розстріляні перед строєм "за залишення на території противника 56 польових кухонь".

На початку січня 1940 р., коли безглуздий наступ остаточно провалився, було віддано наказ про перехід до оборони й проведення реорганізації військ. А11 лютого війська фронту отримали наказ про відновлення наступу для подолання оборонної лінії Маннергейма, що вважалася нездоланною. Простягалася вона від Фінської затоки до Ладозького озера й мала три смуги загальною глибиною майже 90 км, 670 великих дотів і дзотів.

Треба сказати, що радянські війська на цей час уже дечому навчилися, принаймні, організації взаємодії різних видів. І все ж прогризання фінської оборони коштувало їм величезних людських втрат. Головнокомандувач фінської армії, маршал Г.Маннергейм писав згодом: "Оскільки росіяни не економили ні на піхоті, ні на танках, масштаби їхніх втрат жахали" [Великая Отечественная война 1941-1945 гг. Военно-исторические очерки. В 4-х книгах. Кн.1. — М., 1995, с.25]. А його підлеглі єгері, сидячи за броньовими щитами, викошували з кулеметів та мінометів цілі полки.

Учасник цих боїв, кулеметник-фінн згадував: "А потім рядами пішла радянська піхота. Вона йшла так густо, що ми не встигали перезаряджати стрічки. Ствол розпікся до червоного — і всі кулі влучали в ціль. А червоні солдати продовжували по штабелях трупів повзти вперед. Потім знов піднімалися з Гвинтівками. На повний зріст, з одними Гвинтівками. Наш унтер сказав: "Ці росіяни неймовірно хоробрі хлопці.

Але в них там, "на горі", хтось, певно, з'їхав з глузду" [Атмода (Рига), 1990,12 марта].

Втомлені до краю короткою, але виснажливою війною, радянські війська вже не шкодували зусиль, щоб довести справу до переможного кінця. Зрештою, лінія Маннергейма була прорвана. Одним із з'єднань, що якнайкраще виявило себе в завершальних боях, була 70-а дивізія, котрою командував генерал М.Кирпонос, удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

12 березня 1940 р. між СРСР і Фінляндією було укладено мирний договір. Війна закінчилася. За мир було заплачено великими жертвами. Червона армія втратила понад 70 тис. убитими (середньодобові безповоротні втрати становили 704 чоловіка), 20 тис. чоловік пропали безвісти, майже 200 тис. були поранені та обморожені. Втрати фінської сторони були втричі менші.

Але найбільше постраждав міжнародний престиж Радянського Союзу та репутація "непереможної і легендарної" Червоної армії, яка продемонструвала в цій війні свою низьку боєздатність. Однак вождь, як і завжди, своєї провини не визнав і "цапом-відбувайлом" зробив свого "першого маршала" К.Ворошилова, видавши через два роки відповідну постанову політбюро ЦК ВКП(б), що називалася коротко, але вбивчо — "Про роботу тов.Ворошилова".

Втім, якщо Сталін і зробив певні висновки щодо обороноздатності Радянського Союзу (факти свідчать, що "фінське попередження він сприйняв-таки всерйоз; недарма ж сказав одному з генералів, що, мовляв, думаєте, як втопили противника у власній крові, то це є перемогою?), часу для того, щоб виправити становище, вже не залишалося.

§2. Якщо завтра війна

ПЛАНИ ГІТЛЕРА ЩОДО УКРАЇНИ

Після розгрому французької й англійської армій улітку 1940 р. та невдалої для СРСР фінської кампанії (листопад 1939-березень 1940 рр.) Гітлер вирішив, що настала пора для реалізації давно виношуваної ним основоположної мети націонал-соціалістичної партії — усунення збройним шляхом Радянського Союзу як найбільшої перешкоди на шляху до світового панування та створення "великої світової німецької імперії".

На цей час фюрер та його оточення остаточно втратили будь-яку повагу до Радянського Союзу та його армії. Майбутня війна проти СРСР подавалася як така собі "військова гра на ящику з піском", настільки, мовляв, ця країна неспроможна з воєнного погляду. Ще в червні 1940 р. Гітлер, розмірковуючи щодо перспектив війни після перемоги над Францією, висловив думку про те, що наступним кроком мусить стати кампанія проти СРСР, до всього — уже в 1940 р. Але військове керівництво визнало цей термін нереальним.

У кінці липня 1940 р., коли військова могутність третього рейху досягла вищої позначки, на нараді керівництва збройними силами Німеччини Гітлер уперше заговорив як про конкретну мету про "східний похід", що повинен відбутися ще до завершення війни проти Англії та в разі успіху примусить її капітулювати. Тоді ж він наказав готувати план нападу на СРСР, що дістав кодову назву "Барбаросса" (за іменем войовничого прусського короля). І такий план у грудні того ж року був розроблений і затверджений до виконання як "директива №21". В основу плану було покладено вже випробувану ідею "блискавичної війни , тобто, за строк від трьох тижнів до п'яти місяців німецькі війська збиралися знищити Червону армію й вийти на лінію "двох А" — Архангельськ-Астрахань. В інструктивному додатку до плану "Барбаросса" гранично відверто говорилося про характер війни: "Війна проти Росії — один із найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це древня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азіатського нашестя, оборона проти єврейського більшовизму. Мета цієї війни — розгром сьогоднішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. - Берлин, 1992, с.51].

Отже, лічильник підготовки агресії проти СРСР було ввімкнено. Дні й тижні, які він відраховував, складалися з бурхливих і суперечливих подій. Сьогодні, коли вже є певна можливість розплутати з допомогою документів тугі вузли тодішньої політики, реконструювати передвоєнні переплетіння найскладніших колізій, що мали фатальні наслідки, знов і знов постають запитання: чи була неминучою нацистська агресія на Сході та чи справді її спричинила перемога більшовизму в Росії?

Доктрина пангерманізму, ідея здобуття життєвого простору на Сході, остаточно оформилася наприкінці XIX ст., коли об єднана Німеччина, що бурхливо розвивалася, виявилася без ринків збуту та джерел сировини, без колоній. Утім, пожадливе око на Україну німецькі експансіоністи поклали ще раніше — у XVIII ст., коли король Пруссії Фрідріх II писав, що Україна як найбагатша частина Російської імперії мусить стати предметом особливого зацікавлення для будівничих ?ейху. З появою нацистської партії та, особливо, приходом до влади • ітлера мрія про захоплення й колонізацію України, що могла б стати зручною та географічно близькою "німецькою Індією', стала набувати реальних обрисів. Невипадково саме в цей час ідеолог нацистської партії Розенберг видав спеціальну працю — "Україна — вузол світової політики". Звичайно, нацистські проводирі розглядали Україну як важіль передусім "світової політики' Німеччини: ця найродючіша частина Європи мала постачати рейх та його армію продуктами харчування, а промисловість сировиною і, зрештою, оплатити війну третього рейху за визволення від більшовизму та за світове панування.

Коли відповідальний чиновник міністерства закордонних справ Німеччини О.Брайтігам за дорученням нацистського уряду узагальнив мету рейху у війні проти СРСР, вона виглядала так: 1. Знищення більшовизму; 2. Розгром великоруської імперії; 3. Придбання колоніальних територій. Ще гостріше, навіть афористичніше, пояснив необхідність війни проти СРСР Гітлер, сказавши, що вона вирішуватиме: бути чи не бути націонал-соціалізму.

Незважаючи на те, що в політичних колах Німеччини панували настрої бундючної самовпевненості, військове керівництво, організатори воєнної економіки приділяли підготовці "східного походу виняткову увагу. А можливості вони мали величезні. Німеччина використовувала

воєнно-економічну базу, яка значно переважала аналогічні можливості Радянського Союзу й, до всього, відзначалася високим рівнем технологій. Це дозволило належно озброїти армію вторгнення. Німецька зброя загалом добре зарекомендувала себе в бойових діях у Західній Європі. Грозою для французьких, британських та інших вояків були танки T-IV, пікірувальні бомбардувальники ("штукас") та ін.

ПІДГОТОВКА НІМЕЧЧИНИ ДО "СХІДНОГО ПОХОДУ"

Відповідно до плану "блискавичної війни", німецькі генерали виробили тактику бойових дій — танкові клини, що повинні були забезпечити стрімкість і глибину прориву на радянську територію. На 1 червня 1941 р. кількість танкових і моторизованих з єднань, як і чисельність вермахту в цілому, збільшилася вдвічі. Різко нарощувався випуск тих зразків зброї, котрі добре себе виявили під час європейської кампанії. Водночас використовувалося озброєння й засоби пересування розгромлених вермахтом 180 французьких, британських, бельгійських, чехословацьких, голландських, норвезьких дивізій. Посилено відпрацьовувалася взаємодія військ, будувалися склади та бази військового майна, командні пункти (серед них стаціонарний для верховного командування "Вольфшанце" в Східній Пруссії).

Вздовж радянського кордону розмістилися спеціальні органи для ведення агентурної та диверсійної роботи на радянській території, відповідні підрозділи, зокрема полк особливого призначення ' Бранденбург-800", а також сформовані з добровольців 40-тисячної діаспори українських націоналістів у Польщі та Німеччині батальйони "Нахтігаль" і "Роланд". Інтенсивно провадилося на польській території будівництво воєнних об'єктів, доріг, мостів, вузлів зв'язку. Лише аеродромів та посадочних майданчиків уздовж кордону було споруджено 150.

Якщо відразу після укладення договору з СРСР Гітлер відтягнув од радянського кордону основні сили, залишивши їх обмаль (на 150 км — одну дивізію та й то слабо укомплектовану), то з лютого 1941 р. відповідно до плану "Барбаросса" з наступним походом на Індію через Афганістан почалося інтенсивне перекидання військ до кордонів з СРСР. Готувалися до спільних дій із німецькою армією й війська н союзників — Італії, Румунії, Угорщини, Словаччини, Фінляндії.

Всі ці заходи здійснювалися з дотриманням максимальної секретності. Контррозвідка вела невсипущу боротьбу з чутками про можливу німецьку агресію. Для дезінформації майбутнього противника на

Німеччини у підготовці походу на Схід (1940-1941 рр.)

залізничних станціях Східної Пруссії та Східної Польщі (цей район дістав кодову назву "Вінтер") демонстративно вантажилися на платформи танкові частини для перекидання їх нібито на Захід. А за лінією Варшава-Радом їх вивантажували й уночі повертали назад. "Армія вторгнення налічувала загалом 5,5 млн. солдатів та офіцерів, у розпорядженні яких було 4,3 тис. танків, до 5 тис. літаків, 47,2 тис. гармат і мінометів.

Вона складалася з трьох груп — "Північ", "Центр" і "Південь". На напрямах головних ударів німецькі війська втроє-вчетверо переважали радянські. Проти України було зосереджено групу армій "Південь" у складі 5/ дивізій і 13 бригад вермахту та союзників Німеччини — Румунії й Угорщини. Співвідношення сил і засобів радянських та німецьких військ у смузі Київського особливого військового округу становило: з особового складу — 1,2:1; по гарматах і мінометах — 1,4:1; середніх і важких танках — 3,5:1; літаках — 2,5:1 (щоправда, радянська техніка була в основному старих моделей).

У кінці квітня 1941 р. в ставці фюрера розглядався часовий графік операції "Барбаросса". Було визначено, що сильні бої біля кордону триватимуть до чотирьох тижнів. У подальшому слід чекати лише незначного опору противника. З 10 червня війська, призначені для прориву, стали виводитися ночами у висхідні райони поблизу радянського кордону. 14 червня 1941 р. на нараді у Гітлера було заслухано доповіді

Рис. 7. Військовий парад у Берліні (квітень 194} р.)

командувачів військ, зосереджених для "східного походу". Назагал вони задовольнили фюрера, й 17 червня він віддав остаточний наказ про напад, призначивши день "Б' ("Барбаросса") на 22 червня 1941 р., на 3.00 за середньоєвропейським часом.

Чому вибір упав саме на 22 червня? Існує таке пояснення. У "новій канцелярії" в Берліні стояв найдосконаліший телескоп, за яким фюрер, великий прибічник астрології, звіряв свої найважливіші рішення. Дату нападу на СРСР 22 червня 1941 р. він також "прочитав' із допомогою цього телескопа, хоча керівництво вермахту й переконувало його, що з воєнного погляду втрата кількох літніх тижнів може дорого коштувати Німеччині. Та гору взяла самовпевненість фюрера. Адже він спирався на армію, що на той час не мала собі рівних.

Чи не головною перевагою німецьких збройних сил був досвід сучасної війни. Багато важили також висока професійна виучка й бойовий дух. У поєднанні з першокласною технікою це робило вермахт найкращою воєнною машиною свого часу. "Солдатам фюрера', жорстоким і вмілим ландскнехтам, тривалий час прищеплювалися почуття ненависті й страху щодо вояків "більшовицької Росії". За тиждень до нападу на СРСР верховне командування вермахту розповсюдило у військах листівку "Чи знаєте ви свого ворога? ', підготовлену за вказівкою фюрера, котрий і визначив її зміст. У ній говорилося: "Не слід чекати від радянських *солдатів чесних* дій. Більшовицька *Червона армія знає,* що німецький вермахт завдасть їй неминучої поразки, тому вона буде використовувати в боротьбі найпідступніші та підлі засоби" [Museum Berlin-Karlhorst. — Berlin, 1995, с.15].

21 червня рівно о 20.00 у частини армії вторгнення надійшли й негайно були відкриті спеціальні контейнери з наперед заготовленими таємними інструкціями та директивами. Серед них особливу увагу привертає наказ Гітлера "До солдатів східного фронту", в якому він, посилаючись на порушення кордону з боку радянської авіації, намагався перекласти провину за агресію на її жертву — Радянський Союз — і погрожував стерти це поняття з географічної карти. Зібрані для оголошення наказу про початок війни хвалені "солдати фюрера", для яких, здавалося б, не було нічого неможливого, зустріли цю звістку без ентузіазму, відчуваючи себе наче над прірвою: страшила неосяжна, чужа й незрозуміла країна. "Над ротою, що вишикувалася відкритим каре, щоб вислухати наказ, зависло гробове мовчання, ніщо не говорило про схвалення, не прояснилося жодне похмуре обличчя..." — згадував пізніше один із ветеранів "східного походу' [За рубежом, 1990, №26, с.11]. Та й самого фюрера, який наважився на "кидок у Росію", в останні години перед ним охопило сум'яття. Гітлерів біограф І.Фест

пише: "Коли в ніч перед нападом навколо нього панував діловий передпохідний настрій, він сказав: "У мене таке відчуття, ніби я розчиняю двері в темне, ніколи не звідане мною приміщення й не знаю, що за цими дверима" [И.Фест. Гитлер. Биография, т.3. Перевод с немецкого. — Пермь, 1993, с.236]. А тим часом годинник відлічував останні години перед початком найстрахітливішої війни за всю історію людства.

ЧЕРВОНА АРМІЯ: "КОЛОС НА ГЛИНЯНИХ НОГАХ?"

На відміну од Німеччини та її союзників, котрі на початок червня 1941 р. перебували в стані найвищої бойової готовності, радянські війська, що протистояли німецьким, виявилися не готовими до ведення бойових дій на всіх ділянках прикриття кордону.

Висвітлюючи з півстолітньої відстані найпотаємніші сторінки величезної народної трагедії — надзвичайно кривавої та виснажливої війни проти Німеччини, — сучасні історики ніяк не можуть обійти запитання, котре немов кровоточива рана, не загоюється в пам яті та душах поколінь: як могло статися те, що сталося в 1941-1942 рр. із нашим народом та його армією? Адже всі двадцять років міжвоєнного періоду країна готувалася до неминучої війни, невпинно посилювала свою міць та обороноздатність, спираючись на великі потужності воєнно-економічного потенціалу, створеного під час "побудови соціалізму".

Фактом є те, що доволі бідний із матеріального погляду народ за скрутних умов передвоєнного часу віддавав своїй армії все, що міг. Асигнування на оборону, що в 1939 р. становили 25,6% державного бюджету, в 1940 зросли до 38,6%, а на 1941 — до 43%. При цьому приріст продукції оборонної галузі промисловості за передвоєнні роки втроє перевищив загальне зростання промислової продукції в країні.

Новостворений воєнно-промисловий комплекс міг ще до початку війни перейти на масове виробництво новітніх зразків бойової техніки — танків, літаків, гармат, підводних човнів, розроблених вітчизняними конструкторами. А це була першокласна бойова техніка-літаки МИГ-3, Як-1, Пе-2, підводний крейсер "К", найкращі в світі танки КВ і Т-34 (до речі, останній дехто вперто намагався зняти з серійного виробництва як нібито неперспективний).

Проте, незважаючи на наявність новітніх моделей танків і літаків, реактивних мінометів і автоматів, промисловість, на жаль, тиражувала озброєння саме застарілих зразків. Водночас деякі найбільш вдалі зразки зі старого арсеналу безпідставно знімалися з виробництва

(наприклад, протитанкова 45 мм гармата, протитанкова рушниця, протитанкова граната). Стіною проти модернізації озброєння стояли діячі епохи громадянської війни. Наслідок був сумний: кількість танків і літаків новітніх конструкцій не перевищувала 18%, автоматичної зброї майже не було й т.ін. На жаль, і рештою 82% армія не змогла скористатися через традиційні безгосподарність і неорганізованість, безтурботність керівництва.

Взагалі, для оборонної промисловості останніх передвоєнних років характерними були якась дивна загальмованість, некомпетентність в освоєнні найновіших зразків озброєння. Давалося взнаки усунення під час "великого терору" найбільш кваліфікованих спеціалістів, організаторів виробництва. До всього, після укладення радянсько-німецького пакту у вищих ешелонах влади, та й на місцях, створилася ілюзія усунення безпосередньої загрози війни, а відтак необхідності квапитися.

Тим часом чисельність армії зростала. Від січня 1939 по червень 1941 р. в Червоній армії було сформовано 125 нових дивізій, яким надали понад 7 тис. танків, 17,7 тис. літаків, до 30 тис. гармат, 52,4 тис. мінометів. Один тільки Київський особливий військовий округ збільшився на 8 механізованих корпусів, 8 стрілецьких та 10 авіаційних дивізій, 5 артилерійських протитанкових бригад тощо. Проте укомплектованість дивізій становила всього 60% норми, озброєння надходило переважно застарілих зразків, хоча ще до початку війни спеціалісти знали, що радянські танки старих зразків виходять із ладу після участі в 1-3 атаках, а німецькі — після 3-15. Автомашин у військах було всього 43% норми, коней — 70%.

Формально виходило, що за кількісними показниками Червоній армії не було рівних — лише за танками й літаками вона переважала майже вдвічі Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію, разом узяті. І хоча це було переважно застаріле озброєння, все ж таки залишалися шанси зберегти боєздатність армії, принаймні, в обороні. Для цього потрібно було небагато: кваліфіковане керівництво. Найбільша трагедія Червоної армії полягала саме в бракові такого.

Криваві сталінські чистки" 30-х-початку 40-х рр. завдали Збройним силам СРСР непоправних втрат. За 17 місяців (з травня 1937 р.) з армії було усунуто не менш як 44 тис. представників командного складу, з 408 репресованих представників вищого командування 401 розстріляно (щоправда, уже в 1939-1940 рр. з-під арешту звільнили й повернули у війська 13 тис. командирів та генералів). Із наведеної кількості репресованих третина припадала на Київський особливий військовий округ. Найбільше постраждало вище командування,

де кожні двоє з трьох стали жертвами репресій. Наслідком нещадного викорчовування 'троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних елементів" було "оновлення" командування 100% корпусів, 96% дивізій та укріплених районів округу.

Коли, отямившись на певний час від несамовитої боротьби проти шпигунів і диверсантів" у робітничо-селянській Червоній армії, Сталін і Ворошилов звернули увагу на стан командних кадрів, то виявилося, що вони не тільки перегнули палицю, а й переломили її навпіл. Обезголовлено було не тільки військові округи та їхні штаби, не тільки корпуси та дивізії, а й 70% полків і 80% батальйонів. А всього близько 1800 генералів зникло в чорній дірі ГУААГу. Дехто зі сталінських поплічників (наприклад, В.Молотов) вважав, що в 1937 р. Сталін зробив велику справу — усунув "п'яту колону". Одначе, як показали наступні події, він її штучно створив своєю бездумною і самовбивчою репресивною політикою.

На порозі війни не залишалося нічого іншого, як вдатися до випробуваного методу вирішення кадрових питань — "висуванства". Ця кадрова "ротація' призвела до негативних наслідків. На початок 1941 р. лише 7% командно-начальницького складу мало вищу освіту а 37% узагалі бракувало відповідної підготовки. І це при тому, що для тогочасної Червоної армії й так був характерний невисокий освітній рівень. У Київському особливому військовому окрузі майже 40% червоноармійців були неписьменними або малописьменними.

Зниження професійного рівня командного складу мало наслідком погіршення бойової підготовки. Червонофлотці Чорноморського флоту, щоб уразити одну ціль, витрачали на навчаннях подеколи 150 снарядів. Усе це, на жаль, стало майже нормою й нікого не дивувало. Коли за кілька років до війни в Київському особливому військовому окрузі в одній із авіаційних частин перевіряли готовність забезпечити протиповітряну оборону Києва, виявилися повна безпорадність і неспроможність "сталінських соколів". Винищувачі піднялися в повітря лише через 1,5 год. після оголошення тривоги (ворожі літаки за цей час уже давно відбомбилися б). З'ясувалося й таке: з 56 винищувачів 33 не мали належної кількості патронів, 18 вилетіли зовсім неозброєними, інші не мали боєприпасів. На сигнал тривоги не з'явилося майже 70% начальницького складу. Не кращою була ситуація в піхоті: бойова підготовка провадилася дерев'яними макетами Гвинтівок та гранат, червоноармійці ніколи не бачили нових танків. Тимчасом подібне "навчання" забирало не тільки весь день, а й частину ночі та зводилося до нескінченних походів-переходів, переважно бігом, маршів та кросів (по 40-50 км із повною викладкою).

Рис. 8. Радянська піхота й артилерія на маневрах (1940 р.)

Звичайним явищем в армії стали прояви недисциплінованості, дезертирства, навіть самогубств. З огляду на низький стан дисципліни в червні 1940 р. нарком оборони, маршал С.Тимошенко змушений був видати наказ про запровадження в Червоній армії дисциплінарних батальйонів, куди відправляли порушників дисципліни на строк від трьох місяців до двох років. Показником негараздів у військовому

середовищі було пияцтво. Вважалося, що воно є причиною 80% усіх надзвичайних подій в армії. Невипадково в грудні 1939 р., під час фінської кампанії, попередник маршала Тимошенка К.Ворошилов видав таємний наказ про боротьбу з пияцтвом в РККА, де засуджував "п'яні неподобства", а разом із ними пияцтво й п'яниць як явище "неприпустиме та ганебне'. "Багато командирів не мали належної оперативно-тактичної підготовки, почувалися розгубленими, нездатними дати лад", — визнавав командувач Київського округу, генерал Г.Жуков.

Негаразди Червоної армії були, звісно, відомі потенційному противнику. Нацистські ватажки, всіляко смакуючи їх, глузливо називали Червону армію "глиняним колосом (тобто, велетнем) без голови". Акцентацією на бракові "голови" підкреслювалася безпорадність воєнної доктрини, на якій відбились усі хиби сталінсько-ворошиловського керівництва (зауважимо, що було репресовано, по суті, всю Вищу військову раду — кращі уми армії). Всіляко пропагувалися пусті й хвалькуваті заяви, що майбутня війна вестиметься на ворожій території, а противника буде розгромлено "могутнім потрійним ударом" і "малою нашою кров'ю". Командарм Г.Штерн на одній із нарад комскладу РСЧА заявив, що в майбутній війні життя кожного загиблого червоноармійця коштуватиме 10 життів солдатів противника. Нарком Ворошилов його підтримав: "Десяти мало — двадцяти", Під оплески зали Штерн погодився й попросив включити це в стенограму наради. Про можливі оборонні дії навіть не згадувалося (як сказав Сталін, "нема чого культивувати відступальні настрої"). Перша світова та громадянська війни подавалися горе-теоретиками як еталон стратегії й тактики майбутнього. Водночас усіляко замовчувався досвід німецької та інших армій на європейському театрі Другої світової війни. Оцінюючи бойові якості військ сторін, радянське командування безпідставно завищувало можливості своїх військ і недооцінювало силу противника. Вважалося, що в обороні одна радянська дивізія здатна відбити удар 2-3 ворожих дивізій. Що ж стосується наступу, то, як стверджували військові теоретики-утопісти, півтори радянські дивізії мали долати оборону однієї ворожої. Наче й не було досвіду фінської війни...

Через подібні прорахунки Збройні сили СРСР не змогли опанувати належного рівня боєздатності. Не вдалося їм спертися й на незавершену будівництвом потужну оборонну "лінію Молотова", що інтенсивно споруджувалася вздовж кордону. Система ж оборонних споруд на старому кордоні, "лінія Сталіна", була роззброєна та планомірно руйнувалася — побоювалися, очевидно, її захоплення ворожим десантом у разі війни. Приблизно такою ж, до речі, була й боєготовність глибинних укріплених районів. Про стан Київського укріпленого району красномовно свідчить доповідна записка НКВС УРСР до ЦК КП(б)У. З 257 споруд готовими напередодні війни було лише 5, а фланги мали цілком вільний прохід для противника. Тим часом перед військами ставилося завдання "не допустити вторгнення" противника впертою обороною" укріплень уздовж лінії державного кордону. І тільки у випадку проникнення ворога вглиб радянської території належало "перенести бойові дії на свою територію".

НАПЕРЕДОДНІ ДНЯ "Б"

Першими відчули наближення розв'язки прикордонники, які забезпечували охорону нового кордону. Нацистські спецслужби, створивши на території Східної Польщі десятки диверсійно-розвідувальних центрів, щодня проникали на українську територію й здійснювали тут підривну роботу. Перестрілки, навіть бої з диверсійними групами були на кордоні звичним явищем. Німецькі літаки, виконуючи розвідувальні польоти, постійно залітали вглиб території СРСР, навіть на глибину до 200 км, обстежуючи стан боєготовності радянських військ. За останній "мирний" місяць вони порушували кордон 180 разів! У травні 1941 р. сталася надзвичайна подія: німецький транспортний літак Ю-52, безперешкодно подолавши радянський кордон, приземлився в Москві. В свою чергу, верховне командування Збройних сил Німеччини в доповіді імперському міністерству закордонних справ від 8 червня 1941 р. твердило, буцімто "в період між 10 січня і 6 червня 1941 р. було відзначено 41 порушення кордону російськими літаками і солдатами" [Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), ф.4459, оп.5, спр.610, арк.101].

Починаючи з червня 1940 р., від численних резидентур закордонної мережі НКВС та Головного розвідувального управління (ГРУ) Генерального штабу Червоної армії надходили сигнали про серйозні наміри нацистського уряду порушити радянсько-німецький договір про ненапад. Від грудня 1940 р. розпочалося перекидання німецьких військ у Східну Польщу. Одним із найактивніших резидентів радянської розвідки був український художник М.Глущенко (агентурний псевдонім — 'Ярема"), котрий навіть зумів заручитися знайомством і рекомендаціями Ріббентропа та колеги-художника... Адольфа Гітлера.

З квітня 1941 р. тривожну інформацію надсилали резиденти з 40 точок земної кулі й мало не щодня. Певна річ, не всі дані були однозначні: повідомлення надходили приблизно з 600 джерел. Але в ряді випадків повідомлялись, як з'ясувалося згодом, не тільки вірогідні,

а й максимально точні дані про напад Німеччини, кількість військ і т. ін. Отже, нарком оборони і Генеральний штаб мали досить надійної інформації про воєнну загрозу, щоб ухвалювати необхідні рішення.

Проте наскільки ж дивним було реагування радянського керівництва на титанічні зусилля розвідки! Всі дані про підготовку агресивної війни з боку Німеччини автоматично відкидалися як дезінформація. Ганебну роль було змушено відігравати керівництво радянської розвідки. Хоча її ефективність була на досить високому рівні (небезпідставно відомий шеф розвідки США А.Даллес зауважував, що будь-яка країна може тільки мріяти про таку розвідувальну мережу), нескінченні репресії, які особливо торкнулися керівного складу, деморалізували розвідку, паралізували волю її керівництва. Останній перед війною начальник ГРУ Генерального штабу Червоної армії, генерал П.Голиков був, як і його підопічні, орієнтований лише на те, щоб "вгадати, догодити, вціліти", тобто, не розгнівати "хазяїна" небажаною для нього інформацією. Адже Сталін виключав навіть можливість того, що Гітлер наважиться вступити у війну проти СРСР до розгрому Англії, щоб не йти на ризик війни на два фронти. Доходило до курйозів. 20 березня 1941 р. П.Голиков подав керівництву наркомату оборони й Генштабу доповідь, в якій фактично розкривався план "Барбаросса". Але оскільки в коментарі для перестраховки було вказано, що ці зведення слід розглядати як дезінформацію, то на доповідь ніхто не звернув уваги, Сталіну, ясна річ, необхідно було виграти час, щоб завершити підготовку країни та її армії до війни з Німеччиною. А про те, що він розумів її неминучість, свідчить хоча б його промова на зустрічі в Кремлі з групою командирів Червоної армії 5 травня 1941 р. Під впливом цієї промови в Генштабі та Головному політуправлінні почалося поспішне розроблення проектів щодо можливої переорієнтації оборонної стратегії на наступальну. Та далі полиць архівів цим паперам вже не судилося потрапити...

Через тваринний страх перед Сталіним керівництво радянськими розвідслужбами буквально "втратило голову . В самий переддень війни стався такий випадок із розряду прикрих. На супровідній записці до повідомлення з Берліна від керівника розвідувальної мережі "Червона капелла" Шульце-Бойзена від 16 червня 1941 р. про те, що всі приготування Німеччини до нападу на СРСР закінчено й "удару можна чекати будь-якої миті", Сталін із властивою йому брутальністю наклав таку резолюцію: "Т-шу Меркулову. Можете послати ваше "джерело" з штабу німецької авіації до ... матері. Це не джерело, а дезінформатор. І.Ст." [Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док., т.1, кн.2. — М., 1995,

ее.237, 286-296]. Переляканий реакцією Сталіна, нарком держбезпеки В.Меркулов не наважився підписати календар повідомлень агентів берлінської резидентури НКДБ про підготовку Німеччиною війни проти СРСР за період з 6 вересня 1940 до 16 червня 1941 р., як вкупі неспростовно свідчили про підготовку агресії.

Сталіна, який найбільше боявся свідомих провокаційних дій "третьої сторони" (малася на увазі Англія, безпосередньо зацікавлена у втягненні СРСР у війну проти Німеччини) і який, до всього, знав про низький стан боєздатності Червоної армії, можна було зрозуміти. Але така обережність була доречною тільки до певної межі. Після того, як остаточно з'ясувалося, що впритул до кордону зосереджено велетенське, озброєне до зубів угруповання військ чужої держави, наміри якої залишаються невідомими, це вже була не обережність, а злочинне недбальство. Задля справедливості відзначимо, що Сталін знав хвилини вагань, коли підлеглі все-таки наважувалися турбувати його інформацією про загрозу війни (всього попереджень було 84), а також коли з ними зверталися Ф.Рузвельт та У.Черчілль. Двічі, піддавшись умовлянням наркома оборони С.Тимошенка та начальника Генштабу Г.Жукова, він таки посилав запити до Гітлера: з якою метою на кордоні зосереджено великі сили німецької армії. Відповіді фюрера (від 31 грудня 1940 р. і 14 травня 1941 р.) можна вважати класикою дипломатичного ошуканства; німецькі дивізії, мовляв, проходять переформування й навчання в районі, недосяжному для англійської авіації та розвідки. Водночас хитромудрий фюрер попереджав Сталіна, щоб той не вірив чуткам і не піддавався на провокації: "Боюся, що хтось із моїх генералів свідомо піде на подібний конфлікт, щоб урятувати Англію, зірвати мої плани" [И.Л.Бунич. Операция "Гроза" или ошибка в третьем знаке. Историческая хроника, кн.2. — СПб, 1994, с.550]. Мине кілька днів і 22 червня, дізнавшись про події на кордоні, Сталін висловить припущення: "А чи не провокація це німецьких генералів, які відбились од рук?" — ніби в німецькій армії генерали могли собі таке дозволити.

Смертельний ризик, на який диктатор цілком свідомо наразив країну та її армію в цій фатальній ситуації, коштував надто дорого: і країна, і армія не були своєчасно переведені на режим посиленого забезпечення обороноздатності. Війна вже грюкала у ворота, а народ, наче й не відбувалося нічого небезпечного, жив і далі мирним, безтурботним життям.

Маючи незаперечні дані про підготовку німецьких військ до вторгнення, радянські командири були в розпачі. Згідно з вказівками^ Сталіна, їм було наказано не виходити на бойові рубежі, щоб "не спровокувати агресора". Мало не поплатився своїм життям командувач Київського особливого військового округу, генерал М.Кирпонос, коли

параді в Москві 1 травня 1941 р.

спробував привести війська в бойову готовність і дозволив їм вийти в передпілля.

Сприяла посиленню безтурботності злива підбадьорливих, аж до безвідповідальності заяв вищих партійних керівників. Надихав їх на це сам Сталін. У розмові з послом Югославії в Москві, коли посол повідомив, що, за його даними, Німеччина готується до нападу на

СРСР, Сталін безтурботно, принаймні, зовні, заявив: "Ми готові, якщо вони бажають, нехай прийдуть" [Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док., т.1, кн.2. — М., 1995, с.76]. Ця розмова відбулася 7 квітня 1941 р. А 2 червня секретар ЦК ВКП(б) О.Щербаков, виступаючи перед партактивом Москви, хвалькувато "уточнював" Сталіна: "Наша Червона армія готова до будь-яких несподіванок". Та "переплюнув" усіх балакучий "всесоюзний староста" М.Калінін. 5 червня, виступаючи в одній із військових академій, він бундючно кинув у залу: "Чим скоріше німці нападуть на нас, тим скоріше ми їм зламаємо шию".

Досить незграбною спробою зняти напруження в суспільстві й водночас прозондувати реакцію Гітлера було повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р., автори якого вдавали, нібито відносини між СРСР та Німеччиною складаються якнайкращим чином, а про зіткнення й мови бути не може. І армія, і народ повірили в це — адже війни ніхто не хотів. Повірили й заспокоїлися.

Проте ознак наближення війни ставало дедалі більше, тривога та занепокоєність на місцях наростали й передавалися на вищі щаблі політичного та військового керівництва. Увечері 21 червня С.Тимошенко і Г.Жуков спішно завітали до Сталіна й, посилаючись на новітні дані, зокрема на відомості, отримані від перекинчиків, стали наполягати на приведенні усіх прикордонних округів у повну бойову готовність. Але "вождь" залишився вірним собі навіть у цій критичній обстановці: він дозволив привести війська в бойову готовність без ... права відкривати вогонь по противнику, якщо той перейде кордон.

Тим часом у війська зовсім несподівано надійшла дивна директива. Вперше за багато тижнів у п'ятницю 20 та в суботу 21 червня особовому складу військ було дозволено звільнення, командирам — аж до ранку 23 червня. З 19 по 23 червня в авіаційних, артилерійських і танкових частинах дозволялися ремонтно-профілактичні роботи. У частинах та підрозділах, які розміщувалися в передкордонні, цю директиву було слухняно виконано: це означало фактичне скасування стану бойової готовності.

Те, що сталося саме в ці години, захопило радянські війська, весь народ зненацька. Але для Сталіна та його оточення напад Німеччини не був несподіванкою. Великомасштабну геостратегічну гру, на кін якої було поставлено долю країни, генсек, котрий, повіривши у власну непогрішимість, замкнув на собі всю владу, ганебно програв. А для народу, й без того вже ослабленого політично та духовно сталінським терором, спантеличеного його незграбними зовнішньополітичними маневруваннями, починалася найбільша в історії трагедія.

§3. MitjMiро превентивну війну Гітлера

ПОХОДЖЕННЯ МІФУ

Впродовж усього існування радянської історіографії Великої Вітчизняної війни нав'язливою ідеєю було утвердження тези про раптовість віроломної агресії Гітлера проти СРСР. В очах радянських істориків вона не здавалася очевидною та неспростовною з огляду на існування альтернативної версії — про так звану превентивну (випереджальну) війну Німеччини проти Радянського Союзу.

Незважаючи на те, що автором цієї останньої був ніхто інший, як найбільший міжнародний авантюрист і провокатор Адольф Гітлер, версія прижилася серед його однодумців. Нагадаємо, що за кілька годин до фатального вступу в свою останню війну Гітлер звернувся з відозвою до "армії вторгнення". Вона називалася "До солдатів східного фронту". У ній твердилося, що виступ проти Радянського Союзу є відповіддю на "дії російських льотчиків", які нібито в ніч із 17 на 18 червня 1941 р. порушили німецький кордон (жодних документальних підтверджень цього не було й немає).

У світлі навіть неповних знань про низьку боєготовність Червоної армії, нездатність її до будь-якої війни — як оборонної, так і наступальної, а також з огляду на "поступливість приреченого", яку виявляв Сталін щодо Гітлера, неупереджені німецькі дослідники, передусім представники школи відомого вченого, професора Боннського університету Якобсена, в повоєнний період практично нейтралізували версію превентивної війни Гітлера. Нейтралізували, проте не розвінчали, покладаючись на очевидну її неспроможність.

Неймовірно, але на зламі 80-х-90-х рр., в обстановці політичної кризи в СРСР та процесу перегляду й переоцінок, що розгорнувся в історіографії, вже призабута версія випереджальної війни, до якої начебто Німеччину примусив Радянський Союз своїми діями, знову виринула з небуття.

Чим же можна пояснити несподівану реанімацію не підтвердженої історією гіпотези про превентивну війну? Відповідь має бути однозначною. Після об'єднання двох німецьких держав відбувається повернення до традиційних пангерманістських ідей і концепцій. Робляться спроби заново переглянути давно вже вичерпані та з'ясовані версії, скасувати усталені погляди на "східну проблему" Німеччини. У цьому зв'язку й слід розглядати новітні спроби реанімувати версію превентивної війни (праці Вернера-Мазера, Іоахіма Хофмана, Ернста Топича та ін.). Коротку, але влучну характеристику їм дає дослідник історії Другої світової війни, професор Тель-Авівського університету, директор Центру вивчення Росії та Східної Європи Габрієль Городецький. Він пише: "Спільним для Хофмана і Топича, як і для цих дебатів узагалі, є нездатність подати нові докази для обґрунтування голослівних тверджень, наведених ними" [Габриель Городецкий. Миф "Ледокола". Накануне войны. — М., 1995, с.11].

Очевидно, що не кожний професійний історик, який шанує себе, візьметься за невдячну роль спростовувача загальновизнаних істин. За такі сумнівні справи беруться зазвичай диваки-дилетанти, коли не пройдисвіти, які до часу перебувають у тіні науки та для яких незаперечні висновки офіційної науки не є законом.

У нашому випадку подібну роль взявся грати аматор із неординарним життєвим шляхом — Володимир Резун, який обрав собі гучний псевдонім Віктор (тобто, "переможець") Суворов (дефініції зайві). Його сурогатні опуси "Криголам", "День М' та інші стали бестселлерами для невтаємничених у загальнодоступну інформацію з історії війни Німеччини проти СРСР, виданими одинадцятьма мовами. Останньою за часом — дванадцятою — стала російська. Суворов не прагне, як це випливає з тексту книжки, дослідити в "Криголамі тему в прямому розумінні цього слова. Його мета — будь-що "пробити', довести власну, наперед розроблену версію.

Автор "Криголама" вдається до спритного прийому: загальновідому істину, відкрито проголошену в радянській воєнній доктрині — будь-яка війна повинна вестися Червоною армією на чужій території, — він намагається подати як цілеспрямовану підготовку агресії СРСР проти Німеччини. Але ж де, в яких радянських документах територію театру воєнних дій конкретизовано? На це запитання Суворов відповіді не дає, оскільки воно є для нього найважчим...

ДОКУМЕНТИ ПРОТИ СУВОРОВА

У "прокрустове ложе" своєї версії Суворов втискує ті дані, котрі, як йому здається, її підтверджують. Але що це за "факти?" В.Суворов не використовує загальновживаних історичних джерел. "Я цілком свідомо архівні матеріали майже не використовую ... Моє головне джерело — відкриті радянські публікації", — хизується він [Виктор Суворов. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну. — М., 1992, с.13]. Що ж це за публікації? Переважно — мемуари радянських воєначальників, тобто, найненадійніше з усіх імовірних джерел. До всього, навіть із цим неповноцінним джерелом він поводиться досить безцеремонно: довільно вихоплює з контексту потрібні йому фрази, навіть уривки фраз, супроводжуючи їх нав'язливими тенденційними тлумаченнями. Практично кожен із його аргументів довір'я у вдумливого дослідника не викликає й потребує експертизи більш надійними джерелами, якими є архівні документи.

Якби, скажімо, автор "Криголама" та інших праць на тему "превентивної війни" Гітлера звернувся до архівів, він знайшов би такий документ, як "Записка з плану оборони Київського особливого військового округу на 1941 р.", де 'чорним по білому" сказано: "Не допустити вторгнення як наземного, так і повітряного противника на територію округу. Впертою обороною укріплень уздовж лінії держкордону щільно прикрити від мобілізування, зосередження та розгортання військ округу... За сприятливих умов усім тим, хто обороняється, й резервам армій та округу бути готовими за вказівкою Головного Командування завдати навальних ударів для розгрому угруповань противника, перенесення бойових дій на його територію та захоплення вигідних рубежів" [Военно-исторический журнал, 1996, №4, с.3]. Отже, ніяке багатослів'я не замінить незаперечних документальних свідчень.

Для "творчої лабораторії" В.Суворова характерними є свідомі перекручення. Кілька разів у книжці "Криголам' він торкається будівництва на новому західному кордоні оборонних укріплень ("лінії Молотова"). При цьому всіляко наголошує на тому, що, мовляв, ці споруди були бутафорними, ну, такі собі "потьомкінські селища". Автор твердить, що ці "легкі споруди, розташовані рідким ланцюжком, яким не потрібно було багато озброєнь", мали єдину мету — ввести в оману Гітлера [Виктор Суворов. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну. — М., 1992, ее. 94-95, 218].

Наскільки відповідають дійсності ці твердження, бачимо з документів групи армій "Південь", що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів управління у Києві. В одному з повідомлень із місць боїв ідеться про здобуття дотів на дорозі Салюж-Санок. 27 червня група військ на чолі з полковником Коретті, до складу якої входила моторизована словацька частина, здобула шість дотів, розташованих обіч дороги, атакувавши їх із тилу. У доповідній відзначається, що це споруди найсучаснішої конструкції, які будувалися протягом останніх років. Доти найвигіднішим чином розташовані на місцевості й цілковито домінують над дорогою Салюж-Санок та низиною, що лежить перед нею — аж до Сану. Тут є протитанковий рів кількаметрової глибини та ширини. Бетонне покриття дотів завтовшки до двох метрів, стіни приблизно такої ж товщини. Доти зачиняються іззовні одними або кількома ґратчастими дверима, що їх не спроможна ушкодити вибухова хвиля. Всередині доту є ще кілька дверей, котрі виготовлені зі сталі й відокремлюють внутрішні приміщення. Частина дотів мала по дві 76 мм гармати, частина — по кілька важких кулеметів. Танкові та протитанкові гармати й скорострільні кулемети розташовано за товстими сталевими амбразурами, надзвичайно стійкими проти артобстрілів. Наведення гармат відбувається з допомогою прицільного пристрою, який убезпечує навідників від виведення з ладу внаслідок обстрілу противника. Кулемети майже повністю сховані в амбразурі, що робить їх невразливими для нападу іззовні. Стволи гармат захищені за межами дотів броньованими кожухами. Під гарматами є вивідні труби, крізь які викидаються стріляні гільзи. Перед гарматними або кулеметними амбразурами — обнесене бетонним муром заглиблення до 1,5 м, котре, враховуваючи наявність придатних для кидання гранат вивідних труб, робить заглушення або підрив амбразури неможливим чи, принаймні, дуже утрудненим. Для кожної гармати в дотах є спеціальне місце з тим, щоб у разі виходу її з ладу не виключалося застосування іншої гармати. Під бойовим казематом є нижній поверх, який править в основному за житлове приміщення для обслуги. Доти мають між собою підземний зв'язок. Гарнізон кожного доту — мінімум 5-6 чоловік. Вадою, як зазначається в доповідній, є лише слабке маскування цих споруд. Воно складається з дерев'яного паркана, який оточує деякі доти і який поставлено, очевидно, незадовго до початку бойових дій, та колючого дроту.

Вигадки Суворова легко спростовуються й іншими документами німецької групи армій "Південь', в яких детально описано бої на "лінії Молотова". Візьмімо, для прикладу, донесення в штаб 17-ї армії з місць боїв у районі Леско на р.Санок, де розміщувалося близько 100 дотів, частина з яких була недобудована. З цього документа випливає, що тимчасом як передові німецькі частини пройшли крізь радянську

оборону й заглибилися на українську територію, запеклі бої за оволодіння дотами тривали принаймні до 3 липня (цим числом датовано останнє донесення). Суворов наполягає на тому, що всі ці оборонні споруди були розчавлені ще в перші години війни. Документи спростовують цю вигадку. Укріплення "лінії Молотова" день і ніч штурмували спеціальні охоронні дивізії, створені в переддень агресії, — 444-а й 454-а. Поміж документів є доповідна розвідвідділу командування фронтового тилу "Південь" від 1 липня 1941 р., адресована Генеральному штабу вермахту. В ній ідеться про те, що здобуті доти є спорудами "найсучаснішої конструкції", що вони "вигідно розміщені на місцевості", що це "робить честь як їхнім будівникам, так і тим, хто здобув їх у бою" [Центральний державний архів вищих органів управління (далі — ЦДАВОУ), ф.КМФ-8, оп.2, спр.147, арк.67].

У вказаних документах детально описано сенсаційні для німецьких спеціалістів різноманітні конструкторські новинки, потужне озброєння, вказується й на те, що бетонне покриття їх сягало 1,5-2,0 м (Суворов подає вдесятеро меншу цифру). У документах наведено такі викладки: щоб придушити дот на лінії Мажіно, артилерії 17-ї німецької армії потрібно було 4-5 снарядів, тоді як у районі Леско тій же армії з тією ж метою потрібно було 150 бронебійних снарядів, випущених із потужних зенітних гармат.

Інша теза суворовської аргументації — буцімто "найчисельніші й наймогутніші" повітряно-десантні війська Червоної армії були ударною силою наступальної війни проти Німеччини та Європи. їм присвячено не одну сторінку праць Суворова. Цілком протилежну думку з цього приводу знаходимо в огляді бойових дій на радянсько-німецькому фронті, складеному начальником абвера оперативного тилового району групи армій "Південь" доктором Перцборном. Він пише буквально таке: "Кілька слів про російські парашутно-десантні війська. Росія — це, як відомо, країна, де вперше з'явилися парашутно-десантні війська, і, якщо вірити російській пропаганді, у росіян є парашутно-десантні з'єднання принаймні на рівні армійських корпусів. Нічого подібного. Є маленькі групи чисельністю хіба що по 8 чоловік, більшість із яких навіть не одержала парашутно-десантної підготовки" [ЦДАВОУ, КМФ-8, т.501, р.7, к.420-426].

Навіть поверхове ознайомлення з планом "Барбаросса" переконує, що це був документ, розрахований на що завгодно, тільки не на оперативно-тактичне реагування для запобігання ймовірній загрозі. А якщо врахувати те, що спеціальні служби Німеччини ще з середини 30-х рр. здійснювали широку розшукову роботу щодо встановлення багатьох тисяч комуністичних і радянських функціонерів на території СРСР,

а також складання докладних каталогів предметів мистецтва й інших цінних музейних експонатів, то можна вже говорити не тільки про прямі, а й про побічні докази відомого факту: агресія замислювалася й готувалася задовго до її початку. Всього цього Суворов не захотів помітити. А може, й не зміг, ставши добровільною жертвою містифікацій сталінської пропаганди й пізнішої радянської мемуаристики.

Прихильники версії превентивної війни за браком прямих її документальних обґрунтувань вхопилися було за знайдений у московському архіві й опублікований у російській пресі план запобіжного удару радянських військ по німецькому угрупованню, зосередженому на західному кордоні Радянського Союзу. Проте цей документ, складений, до речі, начальником Генерального штабу ГЖуковим, навряд чи може служити прибічникам версії превентивної війни. Переконує в цьому просте зіставлення: план "блискавичної" війни проти СРСР "Барбаросса" датовано 18 грудня 1940 р., а "план Жукова" — ... 15 травня 1941 р. От якби було навпаки! Але це саме той випадок, коли коментарі є зайві. На превеликий жаль, "план Жукова" так і залишився планом. А скільки мільйонів життів наших співвітчизників було б урятовано, якби його своєчасно реалізували!

Отже, в документальних першоджерелах йдеться про те саме, що й у Суворова, але з точністю "до навпаки". Так само не витримують дотику фактів й інші сюжети "славетної" праці В.Суворова. Очевидно, за таких якостей вона аж ніяк не заслуговує на те, щоб бути предметом більш ґрунтовного наукового розгляду.

І все ж, попри цілковитий брак "живильного середовища", версія превентивної війни, на жаль, продовжує поширюватися. Суворовська полуничка й далі мелькає на сторінках окремих органів преси, зокрема й в Україні.

ГІТЛЕР ПРОТИ СУВОРОВА

Вітчизняного читача неодмінно мусить зацікавити точка зору чільних представників західної історіографії щодо превентивної війни Гітлера. Автор тритомної праці "Гітлер. Біографія", один із найвідоміших німецьких істориків Іоахім Фест, зовсім не переймається намірами Сталіна розпочати війну проти Німеччини й проблемою доцільності випереджальних дій Гітлера. Зосереджує свою увагу на іншому: що робив Гітлер "для здійснення мрії свого життя — великого походу на Радянський Союз" — і що говорив, намагаючись спонукати англійців

здатися. "Щоб примусити їх укласти мир, треба було, отже, забрати в них надію протиставити нам на континенті противника нашого рангу, тобто, Червону Армію. У нас не було вибору, це було для нас незаперечною необхідністю — усунути російську фігуру з європейської шахової дошки".

Про агресію з боку СРСР Гітлер говорить як про суто гіпотетичну: "Але тут була ще й друга, так само вагома причина, котрої вистачило б і самої по собі: та колосальна небезпека, що її становила для нас Росія уже самим фактом свого існування. Вона стала б нашою загибеллю, коли б вирішила одного разу напасти на нас" [И.Фест. Гитлер. Биография, т.3. Перевод с немецкого. — Пермь, 1993, с.231].

На противагу Фесту його британський колега, сер Алан Буллок, якого називають найзнаменитішим серед нині живих англійських істориків , у двотомній праці "Гітлер і Сталін" приділив спеціальну увагу версії превентивної війни й ... не залишив від неї "каменя на камені'. Важливо, що, спростовуючи згадану версію, Буллок оперує аргументацією ... самого ж фюрера. Як пише англійський історик, фюрер у лютому 1945 р., відчуваючи близький кінець, у думках повертався до свого найважчого рішення" — про початок наступу на Радянський Союз. Крім аргументу, що це, мовляв, був єдиний спосіб примусити британців укласти мир, Гітлер, за словами сера Буллока, причиною нападу називає те, що Сталін нібито постійно зменшував поставки сировини, від яких залежала Німеччина. На це А.Буллок зауважує: "Як німецькі, так і російські свідчення наводять на зовсім протилежні висновки. Сталін не тільки не зменшував, а навіть збільшував поставки до Німеччини, зокрема нафти й зерна, причому саме тоді, коли Росія навряд чи могла це собі дозволити "[Алан Буллок. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть, кн.2. Перевод с английского. — Смоленск, 1994, с.327].

Далі Буллок пише: "Документальні свідчення підтверджують, що детальне розроблення операції "Барбаросса" не передбачало можливості протистояння російському наступові... Командування вермахту розглядало перекидання радянських військ до кордону як суто оборонні кроки. У німецькому таборі панували впевненість та спокій, тому що всі дані говорили: росіяни погано підготовлені до власної оборони, не кажучи вже про наступ" [Там само, с.328]. Розвиваючи цю тему, Буллок нагадує про те, що Гітлер, "далекий від того, щоб бачити в Росії загрозу для Німеччини" [Там само, с.343], 9 січня 1941 р. під час наради з вищим військовим командуванням сказав: "Сталін, хазяїн Росії, — розумний хлопець. Він не стане відкрито виступати проти

Німеччини, але слід чекати, що він створюватиме дедалі більші труднощі ... для неї" [Там само]. І додав: "Хоча нині російські збройні сили — це обезголовлений колос на глиняних ногах, неможливо передбачити їхній майбутній розвиток. Якщо вже Росія повинна бути розгромленою, краще зробити це тепер, коли російські війська не мають доброго керівництва, погано оснащені й коли росіяни відчувають великі труднощі у воєнній промисловості" [Там само]. Ну як не сказати тут, що Гітлер створює алібі Сталінові як імовірному агресору!

Так само "не помітив" Суворов-Різун того, як реагували нацистські воєначальники на уявний план превентивної війни Гітлера. Дізнавшись про намір фюрера напасти на Радянський Союз, начальник штабу верховного командування вермахту, генерал-фельдмаршал Кейтель не на жарт стривожився, пішов із запереченнями до Гітлера й навіть подав у відставку. Фюрер, одначе, її не прийняв, а наполіг на тому, що війна з СРСР є неминучою і тому Німеччина зобов язана вдарити саме тепер, поки на її боці перевага" [С.Митчел, Д.Мюллер. Командиры третьего рейха. — Смоленск, 1995, с.24].

Як і Кейтель, не вбачав необхідності в превентивній війні проти СРСР начальник оперативного відділу штабу головного командування вермахту, генерал Иодль. Проти вторгнення відкрито висловлювалися й вищі військові авторитети Німеччини — генерал-фельдмаршали фон Леєб і фон Бек. Начальник Генерального штабу Гальдер у щоденнику зробив запис: "Немає ніяких ознак агресивних намірів росіян щодо нас... Великий наступ росіян є малоймовірним". А його помічник, один із авторів плану "Барбаросса", генерал Маркс навіть скаламбурив: "Росіяни не зроблять нам люб'язності своїм нападом" [За рубежом, 1982, № 26, С.19].

"Невідомою" для автора "Криголама" виявилася й опублікована свого часу на Заході телеграма японського посла в Москві Татекави японському посланнику в Софії, надіслана 9 червня 1941 р. Ось її зміст: "Обстановка в Москві досить спокійна, непомітні також ознаки підготовки до війни... Позавчора, 7-го числа, німецький посол у розмові зі мною сказав, що... немає ознак підготовки до війни з боку Радянського Союзу' [Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док, т.1, кн.2. - М., 1995, с.212].

ЛОГІКА ПРАВДИ ПРОТИ СУВОРОВА

Звичайно, політичні реалії Європи та світу в 90-і рр. разюче змінилися проти 50-х-60-х, коли гітлерівське обгрунтування випереджальної війни майже не знаходило прибічників. Але хіба це дає підстави для докорінного перегляду відомих істин, зокрема тієї з них, що агресія проти Радянського Союзу була війною Гітлера й тих верств німецького суспільства, наміри яких він відбивав, за життєвий простір на Сході, а також проти начебто пануючого в СРСР "єврейсько-більшовицького" режиму?

Хіба сьогодні вже втратила силу та об'єктивна істина, згідно з якою агресія нацистської Німеччини проти Радянського Союзу була боротьбою за життєвий простір на Сході за сценарієм, розробленим ще німецькими королями та юнкерами?

Хіба нині вже не так визивно, як 70 років тому, звучить кредо головного виконавця колонізаторських планів, що сягають глибин німецької історії, Адольфа Гітлера: "Ми покінчуємо, нарешті, з колоніальною та торговельною політикою довоєнного часу й переходимо до територіальної політики майбутнього. Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо насамперед думати тільки про Росію та підлеглі їй прикордонні держави" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. — Берлин, 1998, с.3].

Хіба менш переконливими стали відвертості, висловлені "великим фюрером німецького народу" в розмові з швейцарським комісаром Ліги Націй Карлом Якобом Буркгардтом: "Усе, до чого я вдаюся, спрямовано проти Росії. Якщо Захід настільки дурний і сліпий, щоб зрозуміти це, то я буду змушений домовитися з росіянами для удару по Заходу, а потім, після його розгрому, я спрямую всі свої об'єднані сили проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні" [Там само, с.32]?

Нарешті, хіба в когось викликає сумніви офіційний, навіть доктринально-директивний документ, пройнятий тими ж "ідеями"? У додатку № 2 до інструкції щодо розгортання військ та ведення бойових дій згідно з планом Барбаросса" про характер війни говорилося: "Війна проти Росії — один із найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це давня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азіатського нашестя, оборона проти єврейського більшовизму. Мета цієї війни — розгром сьогоднішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю" [Там само, с.51].

Наведені програмні документи експансіоністського змісту були розраховані, так би мовити, на перспективу. Реальна ситуація 1940-1941 рр. могла обернутися на безпосередню загрозу для Німеччини. Але ж у тім то й річ, що аж до самого нападу на СРСР Гітлер та його генерали не відчували жодних ознак такої загрози. Якби було інакше, Суворов, безсумнівно, не забарився б із цього скористатися й приголомшив би готового до всього читача новою неймовірною сенсацією.

Живучість міфу щодо превентивної війни Німеччини проти СРСР цілком заснована на спорідненій природі обох тоталітарних режимів, на шакалячих звичках двох диктаторів. З цього погляду цілком можна погодитися з Суворовим, який зауважує, що коли Гітлер був людожером, то з цього аж ніяк не випливає, нібито Сталін був вегетаріанцем. Сумнівів немає: Сталін також готувався до війни. І не тільки до війни оборонної... Не виключено, що він розв'язав би її, зрештою, але, ясна річ, не влітку 1941 р., коли Червона армія не була готовою до будь-яких бойових дій. Сталін розумів це, форсуючи її реорганізацію та переозброєння, всіма способами намагаючись не кинути її у вир світової війни.

Війна була вже на порозі, а Сталін відхиляв усі наполягання військового керівництва щодо мобілізації до армії півмільйона резервістів. І на приведення прикордонних військових округів у стан найвищої бойової готовності так і не дав згоди... "Ніхто і ніщо в історії, — писав Д.Волкогонов, — не спростує вічного факту: 22 червня 1941 р. не радянські війська завдали свого удару, а саме вони, захоплені фактично зненацька, відчули міць залізного кулака вермахту" [Русская мысль (Париж), 1995, 11-17 мая .

Отже, ми зіставили різні, навіть протилежні погляди на, можливо, найгостріше, найболючіше питання історії війни між Радянським Союзом і Німеччиною: яка ж із сторін винна в її виникненні? Читачеві надається можливість самому зробити висновки.

А зробити це буде непросто без з'ясування точки зору сучасної офіційної німецької історіографії. Ось вона: "Хоча радянське військове керівництво готувало плани превентивного удару, воно ясно усвідомлювало свою нездатність до проведення широких воєнних операцій у той час. Тому дії радянської сторони в період до 22 червня 1941 р. характеризуються нерішучістю [Museum Berlin-Karlshorst. — Berlin, 1995, с. 13].

Сучасна німецька історіографія, і це очевидно, також не на боці Суворова. Спроби безпідставного перегляду положень та концепцій, усталених у світовій науці, факти свідомих пересмикувань та перекручень, уперте заперечення правди в ім'я кон'юнктурних інтересів

не сприяють процесові демократизації історичної науки, ускладнюють становище її творців, які стали на шлях відмови од політизації та ідеологізації історичних знань, примушують вітчизняних істориків знову ставати в окопи "холодної війни", щоб цього разу захистити правду історії.

Галасливий "успіх" книжок Суворова-Різуна красномовно засвідчує, якою химерою може бути поєднання науки та політики. Автор їх зайвий раз переконує в тому, що від такого симбіозу зазвичай програє наука. Що ж, будемо вдячні йому за цей урок.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ФРОНТ: ВИСТОЯЛИ Й ПЕРЕМОГЛИ

§1.1941-1942 рр.: крах "блискавичної" навали та провал "стратегічної" оборони

ПЕРШІ УСПІХИ "БАРБАРОССИ"

Те, про що радянські люди боялися навіть подумати — велику війну й велику біду — приніс їм світанок 22 червня 1941 р. Приголомшлива звістка, повідомлена цього суботнього дня у виступі по радіо наркома закордонних справ В.Молотова, розколола вітчизняну історію на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну.

"Промова Молотова лунала із запинками, квапливо, наче йому не вистачало дихання, — записала в щоденнику Олена Скрябіна. — Його підбадьорливий заклик сприймався як зовсім недоречний. Одразу ж виникло відчуття, ніби загрозливо, повільно наближалося якесь страховище й наганяло на всіх жах. Після вістей я вибігла на вулицю. Місто було в паніці. Люди поспіхом, перекинувшись парою слів, кидалися в магазини й скуповували все, що потрапляло під руку. Як несамовиті, гасали вони по вулицях. Багато хто рушив в ощадкаси, щоб забрати свої заощадження... Але виплату було припинено. Лише під вечір стало напрочуд тихо. Здавалося, що всі кудись позабивалися від жаху" [Война Германии протав Советского Союза. 1941-1945. — Берлин, 1992, с.59].

Фашистська агресія попервах не усвідомлювалася в суспільстві як смертельна загроза самому його існуванню. Завищена оцінка сил і можливостей Червоної армії в поєднанні з недооцінкою воєнного потенціалу та агресивних намірів Німеччини, що панували серед вищого керівництва країни, позначилися й на настроях населення. Почувши про напад фашистів, люди підбадьорювали себе тим, що, мовляв, довго ця війна (як і зовсім недавня з Фінляндією) не триватиме, що "могутня і непереможна" Червона армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий здобуде столицю третього рейху. Говорили: "Будемо снідати в Москві, обідати у Варшаві, а вечеряти в Берліні". Молодим командирам, котрі щойно закінчили військові училища й вирушали на фронт, радили покласти до валіз парадну форму та обов'язково білу

сорочку, щоб бути "на рівні" під час параду радянських військ у Берліні, який ось-ось має відбутися...

Неймовірна переоцінка власних сил і зневага до ворога цими днями всіляко культивувалися. І все ж, читаючи "між рядків' (це було звичкою за тодішніх часів) фронтові зведення Радінформбюро, дедалі більше людей стали усвідомлювати: війна — це лихо апокаліпсичних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя.

Дуже важливе місце в планах німецького командування відводилося загарбанню в найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами та родючими землями. Саме в такий спосіб Гітлер та його кліка сподівалися посилити воєнну економіку Німеччини, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР, для досягнення світового панування. Реалізуючи план "Барбаросса", в Україну вдерлися війська групи армій "Південь" — три німецькі армії (6, 17 й 11-а), 1-а танкова група, дві румунські армії, словацький та угорський корпуси. 23 червня 1941 р. берлінське радіо урочисто повідомило всьому світові, що концентрація військ на радянсько-німецькому кордоні є "найбільшою за всю історію людства".

Рис. 10. Жителі м.Сталіно слухають повідомлення уряду СРСР про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. 22 червня 1941 р.

Цій потужній воєнній машині протистояли 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, реорганізованих на початку війни в Південно-Західний та Південний фронти, що простягнулися майже на 1 тис. км. Концентрацію в республіці цього найчисельнішого радянського військового угруповання спричинило припущення Сталіна про те, що саме південний захід буде метою головного удару німецької армії. Воно таки справдилося, але через два місяці, коли обстановка на фронті суттєво змінилася.

А в кінці червня найтяжчого удару німецька армія завдала на центральному напрямі. Співвідношення в живій силі було на користь радянських військ (до речі, від першого до останнього дня війни). Те ж саме можна сказати про техніку. Якщо в німців та їхніх союзників на південно-західному напрямі налічувалося 850 танків, 16 тис. гармат, 1300 літаків, то в радянської сторони — відповідно 5625, 17 тис. та 2700. На жаль, понад 80% усього цього воєнного багатства становила техніка застарілих конструкцій. За вмілої організації справи налагодити стійку оборону можна було і з нею, але, як і до війни, про масштабні й ефективні оборонні заходи у військах говорили тільки пошепки ("начальству, мовляв, видніше").

Рис. 11. У військкоматі (запис добровольців). 1941 р.

У такій вельми скрутній ситуації вкотре далася взнаки страшна вада, притаманна сталінському авторитарному режимові, — звичка видавати бажане за дійсне, говорити й писати не те, що є насправді, а те, що хоче почути начальство. Орієнтовані на пристосовництво політпрацівники про обстановку на місцях намагалися інформувати керівництво в бадьоро-оптимістичних тонах, хоча війська вже з перших годин війни стали відступати на всьому фронті. В оперативному зведенні Генерального штабу на 22.00 22 червня становище на фронтах подавалося як відносно благополучне, таке, що не викликає тривоги: "Німецькі регулярні війська протягом 22 червня вели бої з прикордонними частинами СРСР, маючи незначний успіх на окремих напрямках. У другій половині дня, з підходом передових частин польових військ Червоної армії, атаки німецьких військ на переважному протязі нашого кордону відбито з втратами для противника' [История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945, т.2. — М., 1961, с.29]. Керівництво, всерйоз сприймаючи таку "інформацію", не могло належним чином розібратися в обстановці й ухвалити правильні рішення.

ТРАГЕДІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Насправді ж перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу набував несприятливого для Червоної армії характеру. І це відбилося в перших же повідомленнях берлінськогорадіо: "Наш наступ почався з ураганного вогню важкої артилерії. Потім наша доблесна піхота перейшла в наступ і швидко, відповідно до планів нашого командування, просувається вглиб території Радянської Росії, змітаючи все на своєму шляху" [Центральний державний архів Російської федерації (далі — ЦДАРФ). Ф-4459, оп.5, с.610, арк.27].

На багатьох ділянках фронту так і відбувалося: могутні танкові клини розчленовували радянські військові порядки, а мотопіхота швидко їх оточувала. Найстрашнішим виявилося те, що протягом перших же годин війни було втрачено, по суті, всю авіацію першої лінії — 1200 бойових машин (німецькі втрати становили 200 літаків). Дивує, що з наших літаків були зняті стрічки з патронами, злито пальне. Льотний склад відпустили на добовий відпочинок. Як наслідок: до 6-ї години ранку 22 червня радянські прикордонні аеродроми перетворилися в страшні кладовища металобрухту.

Ветеран війни В.Павлов згадував: "Перший день війни я зустрів у Чернівцях. І от що дивно: три місяці ми сиділи там по першій бойовій готовності, без вихідних, без відпочинку, в окремі дні в нас було по

п'ять бойових вильотів, спали прямо під літаками — і раптом у суботу, 21 червня, вишиковують нас й оголошують, що завтра — вихідний день. Зняли бойове чергування, все зачохлили..." [Труд №7, 1997, 20 июня]. Наслідком цих дій стало знищення німцями 2 полків (120 машин) нових бойових літаків. Подібне діялося на всіх 66 польових аеродромах Південно-Західного фронту. Причому, і це дивує ще більше, найзначніших втрат зазнали частини, в яких були літаки нових конструкцій, сховані в ангарах.

Швидко просуваючись уперед, німецькі війська захоплювали аеродром за аеродромом. Перебазовувати тилову авіацію часто було нікуди, доводилося самим її нищити. Червона армія невдовзі залишилася без прикриття з повітря. В українському небі запанували літаки з чорними хрестами.

Збиті з пантелику, деморалізовані підступним ворожим ударом, тисячі рядових воїнів не знали, як діяти далі. Про це дізнаємося з протоколів допиту перших військовополонених, проведених офіцерами абвера. Рядовий 20-го артполку 70-ї стрілецької дивізії А.Аристов свідчив: 'Політрук сказав, що про війну з Німеччиною не може бути й мови, бо з нею укладено мирний договір". Під час допиту з'ясувалося, що за час служби він танків так і не бачив. Рядовий тієї ж дивізії Х.Надевашвілі на запитання, що говорив політрук перед атакою, відповів: "Він сказав, що кожен німець капіталіст, що він товстий і в нього треба стріляти". В один голос полонені скаржилися, що кілька днів нічого не їли.

Підминаючи гусеницями, шматуючи мирну українську землю, тисячі німецьких танків сталевими клинами розсікали маси радянських військ. Першими їх жертвами стали тисячі військових будівельників на "лінії Молотова", озброєних лише... лопатами й кирками. Нечисленні вогнища оборони на кордоні, де прикордонники трималися в надії на близький підхід основних сил, німецькі танки обминали, бо прагнули якомога далі й скоріше пробитися вглиб радянської території.

Про ретельність, з якою німецькі генерали готувалися до "східного походу", можна судити з того, що в бойових діях на території СРСР було застосовано особливу тактику. Попереду військ рухалися передові загони, що складалися з мотоциклістів, бронемашин, бронетранспортерів із причепленими до них протитанковими гарматами та кількох легких і середніх танків. Ці загони просувалися зі швидкістю 40 км за годину. Слідом за ними йшла основна маса танків, що підтримувала постійний радіозв'язок із передовим загоном та готова була негайно розгорнутися в атакуючі порядки, якщо авангард наштовхнеться на опір. Позаду танків, в ар'єргарді, йшла змішана група з мотопіхоти та артилерії. Танкова дивізія в такий спосіб розтягувалася під час наступу

Рис. 12. Київ готується до оборони. 1941 р.

на 10-16 км. Не дивно, що німецькі передові танкові частини, залишаючи в своєму тилу гуркіт боїв, надвечір 22 червня зуміли прорватися по сухих непошкоджених шляхах на глибину 30-50 км.

Найсерйозніший опір ворогові чинили радянські воїни на різних ділянках недобудованих укріплених районів на новому кордоні. Часто він припинявся тільки тому, що люди гинули або, обпалені чи поранені, потрапляли до полону. Перший наступ німецько-румунських військ було відбито воїнами 176-ї та 95-ї стрілецьких дивізій, командири яких — В.Марцинкевич та О.Пастеревич — усупереч вказівкам вищого керівництва наказали підлеглим зайняти в ніч на 22 червня 1941 р. першу лінію оборони.

По бойовій тривозі пілоти підняли в повітря вцілілі літаки. Оскільки їхні машини поступалися німецьким і швидкістю, і озброєнням, деякі льотчики, щоб не дати ворожим літакам відбомбитися, йшли на повітряний таран. Першими до таких дій у смузі Південно-Західного фронту вдалися І.Іванов та Д.Кокорєв. Це, звичайно, свідчило не тільки про мужність пілотів, а й про безвихідь, в якій опинилася радянська авіація.

Наступного воєнного дня, згідно з директивою щойно створеної Ставки Головного командування (її було ухвалено без урахування

Рис. 13. Будівництво оборонних укріплень. Липень-серпень 1941 р.

обстановки, що склалася на фронті), перейшли в контрнаступ у районі Луцьк-Ровно-Броди для розгрому 1-го танкового угруповання ворога вісім радянських мотомеханізованих корпусів. Тиждень тривало це перше танкове побоїще Великої Вітчизняної. Втрати радянських військ, озброєних переважно технікою застарілих зразків, співвідносилися з втратами противника як 20:1. З 4200 танків уціліло лише 737, далеко не всі з них були придатні до подальшого використання.

Таким чином, уже на початковому етапі війни в перебігу прикордонних боїв сталося найгірше — радянські війська, по суті, залишилися не тільки без розгалужених оборонних рубежів, а й без важкої бойової техніки, передусім без літаків і танків. У військах переважали настрої розгубленості. Часто можна було почути перефразований відомий афоризм: "Двадцять років у нас не було масла, а тепер у нас немає гармат... Війська, де вже з явилися подібні настрої, були, звісна річ, приречені на відступ або, як сумно жартували воїни, — на "драп-марш". Запилені й задимлені фронтові шляхи були захаращені підводами і машинами, людьми і худобою... Раз по раз колони спинялися — блискавкою пролітало: "Попереду німці!" Вмить починалася паніка. Маршал К.Рокоссовський згадував про обстановку на Південно-Західному фронті: "Спостерігалися випадки, коли навіть цілі частини, що потрапляли під раптовий фланговий удар невеликої групи ворожих

танків та авіації, піддавалися паніці... Боязнь оточення й страх перед парашутними десантами противника, що їх малювала уява, протягом тривалого часу були справжнім лихом" [Восстановленные страницы в воспоминаниях маршала К.Рокоссовского. — Что делать, 1991, №6-8, с.4].

Тим часом німецькі стратеги, смакуючи близьку, як їм здавалося, перемогу, випробовували на Червоній армії всі новинки своєї добре злагодженої та відмобілізованої воєнної наступальної машини. Несподіванкою для радянських воїнів стали ворожі повітряні десанти. Ветеран війни письменник Г.Лобас згадував, що пережив на п ятий день німецького вторгнення. На рівне поле сіли ворожі транспортні літаки. Замість шасі в них були танкетки. "Ми в ліс побігли. А танкетки й піші німці — за нами. Як різонули з кулеметів та автоматів. Притиснули нас вогнем у цьому лісі й пішли на повний зріст. Ми лежимо. А стріляти боялися, та й Гвинтівки не у всіх були... Відбиватися й гадки не було. Ми бачимо, що прийшла сила, проти якої з трьохлінійкою та саперною лопаткою не попреш. Заходять до лісу, як до себе додому. Гукають: "Рус швайн" — і стусанами піднімають наших солдатів. їхні гвинтівки тут же об дерево розбивають. Вишикували полонених у колону — попереду танкетка, позаду танкетки — і пішки погнали до станції. Хто падав — поранений, знесилений чи просто спіткнувся — підвестися вже не давали. Стріляли або чавили танкеткою..." [Московские новости, 1991, 23 июня].

На жаль, випадків тривалої, добре організованої відсічі ворогові було надто мало. Тоді ж, у перші, такі нещасливі для народу, для армії дні й тижні, у фронтовому лексиконі з явилися страшні слова: оточення", "оточенці", "котел'. У ворожому кільці опинялися пропадали безвісно цілі дивізії, навіть корпуси. Історія цієї війни не знає прикладів, щоб їх бодай раз спробувати виручити. Вони зникали без сліду в чорній пащеці війни. Така жахлива доля спіткала 182 433 командирів Червоної армії та 20 генералів, безліч рядових воїнів.

Учасник війни письменник О.Карп'юк свідчив: "Нічого на світі не було страшнішого, ніж оточення. У результаті — натовпи очманілих бійців гарячково метушилися в пошуках хоч якогось виходу. Створювалося враження, що серед них зовсім немає командирів, а ті, хто був, якось загубилися в загальному натовпі, котрий виявився майже беззбройною сірошинельною масою. І всі вони дуже легко потрапляли в полон до німців" [ЛГ-Досье, 1990, №6. с.7].

ПЕРШІ ПЕРЕБОЇ "БАРБАРОССИ"

Чимало сміливців — червоноармійців, командирів —групами чи поодинці намагалися з боями вийти з оточення, місяцями блукали в лісових хащах, обминаючи ворожі гарнізони й людні місця. Декому вдавалося пробитися крізь лінію фронту, вийти до своїх. Командир розгромленої в боях 3-ї повітряно-десантної бригади, полковник Г.Ковальов зумів, розбивши бригаду на маленькі групи, вивести більшу її частину з оточення. Сам із групою з 15 чоловік протягом двох тижнів зі зброєю в руках рухався до лінії фронту. У листі до дружини писав: "Доводилося по п'ять діб нічого не їсти, а взагалі харчуватися тим, від чого й кролик здох би... Довелося одного разу стояти 36 годину болоті майже по пояс у воді.., а кінець вересня був дуже холодний" [Експозиція Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни. 1941-1945 рр."]. В унікальній експозиції того ж музею подано й свідчення капітана І.Гальченка, який, очоливши зведений загін оточенців чисельністю 1,5 тис. чоловік, вивів його в розташування радянських військ у район Тули. Похід тривав із кінця вересня до початку грудня. Оточенці з усім озброєнням пройшли сотні кілометрів по територіях Київської, Чернігівської, Сумської, Орловської, Смоленської, Тульської областей.

Звісно, було б несправедливим спрощенням зображувати радянських воїнів як викінчених панікерів, що кидалися врозтіч із наближенням ворогів. Час і байдужість нащадків не сприяли збереженню численних фактів ратної самовідданості окремих звитяжців, цілих підрозділів, які до кінця зберігали вірність воїнському обов'язку. Багато бійців навіть розгромлених і небоєздатних частин і підрозділів, не припиняючи опору, переходили на партизанські методи боротьби. Це явище набуло настільки масового характеру, що спричинило велику стурбованість у лавах противника. В липні 1941 р. радіостанція "Дон" групи армій "Південь" повідомляла, що "безліч груп" радянських військовослужбовців ховаються в лісах і завдають шкоди німецькій армії. Командування цієї групою армій було настільки занепокоєне, що вперше за час світової війни ухвалило рішення терміново сформувати спеціальні підрозділи для убезпечення своїх тилів від нападів оточенців (213-у, 444-у й 445-у охоронні дивізії).

Лише через 23 роки стало відомим ім'я червоноармійця, який, засівши в дров'яному складі одного з мешканців с.Бірки, що поблизу м.Дубно Ровенської області, застрелив німецького офіцера та трьох солдатів. Це був О.Ковальов, колишній вчитель математики зі Смоленщини, який вважався безвісти зниклим. Його могила випадково була знайдена лише в 1964 р.

Хоробро билися воїни 18-ї армії Південного фронту, що потрапила в оточення під Мелітополем. Робив усе можливе й неможливе, щоб урятувати армію, її командувач, генерал А.Смирнов. Поранений у бою, він продовжував керувати проривом військ із ворожого кільця. А потім зі словами: "Поки зброя в руках, будемо битися" — став до зенітної гармати, що стріляла по танках. Сам заряджав, наводив, стріляв і загинув від ворожої міни. Вражене героїзмом генерала Смирнова, німецьке командування влаштувало йому урочистий похорон.

Ні, зовсім не "випадково відривались од армії" цілі підрозділи, як твердилося в сумнозвісному сталінському наказі №270 від 16 серпня 1941 р., що вимагав нещадно карати оточенців. Хіба винні вони були, що армію кинули напризволяще? Армія відступала, танула на очах, стікаючи кров'ю, але не "приставляла зброю до ноги", билася не на життя, а на смерть. Так, мав усі підстави генерал-фельдмаршал фон Браухіч, коли сказав про Червону армію: "Це перший наш справжній противник".

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА 1941р.

Тим часом становище на фронті дедалі погіршувалося. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали тільки 70. Німецькі бойові втрати в живій силі були на цей час майже в 10 разів менші. Танкові армади ворога з автоматниками на броні, щільно прикриті з повітря авіацією, за лічені дні захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Ровно, Станіслав (нині — Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскуров (нині — Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси, інших життєво важливих центрів республіки.

Драматичний характер подій на фронті ще більше ускладнювався через шоковий стан диктатора та кремлівської верхівки. Сталін, за висловом Г.Жукова, цими пекельними днями усвідомив усю фальш своєї передвоєнної політики й перебував у прострації. І Сталіна, і його оточення вразило не стільки те, що Гітлер наважився на порушення пакту про ненапад, скільки нездатність Червоної армії дати належну відсіч агресорові. "Вождь народів" у найкритичніший для країни день, 22 червня, в ситуації, коли вирішувалася її доля, не дав згоди на свій виступ, не придумав, що сказати народові. Більше того, згаданого пекельного ранку Сталін навіть відмовлявся од посади голови щойно створеної Ставки Головного командування.

Про його стан згадував М.Хрущов: "Я побачив вождя зовсім розбитим морально. Він сидів на кушетці... На обличчі було написано, що він у полоні стихії й не знає, до чого вдатись... Я звик бачити його впевненість, твердий такий вираз обличчя. А тут був якийсь випотрошений Сталін" [Мемуары Н.С.Хрущева. — Вопросы истории, 1990, №10, с.79]. У тому стані Сталін наказав Берії через болгарського посла (агента радянської розвідки) зв'язатися з Гітлером і запропонувати йому в обмін, на припинення бойових дій "найбільші поступки", зокрема Україну. Йшлося про новий Брестський договір. Щоправда, один із керівників радянської розвідки, причетний до цієї справи, П.Судоплатов у вже згаданих мемуарах твердить, що це був обманний маневр, який мав на меті затримати наступ німців на Москву. Болгарин відмовився бути посередником у такій сумнівній справі. Та й Гітлер на це не пішов би, позаяк розумів, що сприятливішої ситуації для успішної війни проти Радянського Союзу вже не буде.

Отже, є підстави вважати, що в стратегічному керівництві країною та армією протягом першого тижня, навіть перших десяти днів війни, сталася криза. Військово-політичне керівництво не усвідомлювало ні суті, ні масштабів того, що відбувалося, тішачи себе надією, що "якось усе минеться", що це не війна, а "провокації" противників Гітлера.

Чи не тому основоположні державні заходи, які визначили характер життя й діяльності суспільства впродовж воєнного часу, стали вживатися із значним запізненням? Директивний лист РНК СРСР та ЦК ВКП(б) партійним і державним органам прифронтових районів було направлено лише на 8-й день війни; Державний комітет оборони утворено на 9-й; а Сталін зміг виступити по радіо аж на 12-й день, коли німецькі війська вже заглибилися на радянську територію на північному Заході майже на 500 км, на заході — на 600 і на південному заході — на 350 км. До всього, воєнний стан було оголошено тільки в європейській частині країни. А створена 23 червня Ставка Головного командування до 10 липня ніким не очолювалася.

Проте й ці заходи мали на собі відбиток кризової ситуації в керівництві країною та армією. Згадана директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей була першим загальнополітичним документом, де війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини визначалася як визвольна й справедлива та де наголошувалося на "найбільшій небезпеці гітлерівської агресії. Загалом цей документ, що мав ознаки поспішності відіграв певну роль у складному й суперечливому процесі воєнної перебудови життя суспільства, окреслюючи, хоч і в надто загальній формі, основні напрями діяльності місцевих органів влади.

Директива констатувала "неусвідомлення" смертельної загрози та "благодушно-мирні настрої" в суспільстві. Водночас, крім загальних закликів до рішучої боротьби проти ворога, всебічної допомоги діючій армії, в ній містилися конкретні вимоги "організувати нещадну боротьбу з усякими дезорганізаторами тилу". У відповідь на ' тотальну війну Гітлера в директиві висувалася вимога всі цінності, які не можуть бути вивезені в разі відходу радянських військ, "безумовно знищувати".

Уважно відслідковуючи все, що відбувалося за кремлівськими стінами, німецьке вище керівництво нічого не могло втямити. Начальник Генерального штабу німецьких сухопутних військ, генерал Гальдер дивувався: "Верховне командування противника, очевидно, зовсім не бере участі в керівництві операціями військ. Причини таких дій противника не зрозумілі..." [Российская «зета, 1995, 22 июня].

Період з липня по вересень 1941 р. був на території України неймовірно важким для частин Червоної армії, яка в нерівних боях відчайдушно намагалася затримати просування броньованих полчищ ворога. Гостро не вистачало передусім зброї, навіть стрілецької. На двох бійців нерідко припадала лише одна гвинтівка застарілого дореволюційного зразка. Новобранцям командири суворо наказували: "Зброю здобувати в бою". Так й йшли іноді в бій проти німецьких танків, озброєні ... кулаками. Більшість, звичайно, гинула або потрапляла в полон. Генерал армії М.Лященко свідчив: "Воювати — завжди важко. Воювати за гострої нестачі гармат, кулеметів, стрілецької зброї, боєприпасів, навіть обмундирування важче удвічі. Це, на додаток, посилювалося й нестачею досвідчених офіцерських кадрів" [ЛГ-Досье, 1990, № 4, с.4].

Намагання Ставки Верховного головнокомандування (утворена в серпні) опанувати обстановку не давали ефекту. Багато частин і підрозділів знову й знову потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з сусідніми частинами, й далеко не всім вдавалося зі зброєю в руках пробитися до лінії фронту. Інколи накази "згори" свідчили про повне нерозуміння справжнього становища, в якому опинилися війська. Такою була, наприклад, директива в якій говорилося про те, що під час відступу бойову техніку слід закопувати в землю. Тоді ж кабінетні "стратеги', щоб подолати страх бійців перед німецькими танками, розробили інструкцію щодо методів боротьби проти ворожих бойових машин. Один із її пунктів містив прямо-таки неперевершену рекомендацію: якщо пляшки із запалювальною сумішшю (за німецьким визначенням — "коктейль Молотова") буде витрачено безрезультатно, належить закидати оглядові щілини "грязь-глиной"!

Десятки тисяч людей, які втратили навіть вигляд воїнів, блукали в безпорадності лісами, полями, перебивалися тим, що їм передавало

місцеве населення. А селяни часто без розуміння ставилися до бідолах, вказуючи їм "на двері": "Чого ви тут вештаєтеся? Треба воювати, а не ходити по хатах".

Трагічні картини 1941 р. й досі тривожать пам'ять ветеранів, яким довелося пережити це лихоліття. Один із них, П.Коваленко, згадував про те, свідком чого був на Південному фронті в серпні 1941 р.: "Діється щось неладне. Відступаємо, все відступаємо, без кінця відступаємо. Всі дороги, ліси й переліски захаращені військами, що відходять. Армія починає втрачати обличчя, організація порушується. Розпорядження та накази, що суперечать одне одному, сиплються як із рогу достатку. Відчувається якась загальна розгубленість і розпач, цілковита безпорадність... По тилах вештаються маси червоноармійців, які зумисне чи мимохіть відбились од своїх частин... " [Вечерняя Одесса, 1989, 22 июня]. Воєнно-політична криза в Кремлі посилювала кризу на фронті. А та, в свою чергу, поступово впливала й на настрої в суспільстві.

Ставка Верховного головнокомандування, Генеральний штаб, командування напрямами й фронтами вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань. У бій кидали нові й нові сили. Та попри контрудари радянських військ ворог продовжував, хоч і дещо повільнішими темпами, ніж у червні — 80 км у середньому за день, просуватися вглиб території СРСР.' Після того, як не вистояв Західний фронт і німці захопили майже всю Білорусію, вирішальні бої розгорнулися на житомирсько-київському напрямі. Мужньо трималися захисники Києва, оборона якого тривала з 11 липня по 26 вересня, та Одеси — з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р.

НОВИЙ ВИТОК РЕПРЕСІЙ

Кризове становище Червоної армії ускладнювалося жорстокою таємною війною, розв'язаною в її тилу німецькими спецслужбами. Начальник абвера, адмірал Канаріс доповідав своєму військовому керівництву, що в розпорядження штабів німецької армії передано велику кількість груп аґентів. Вони використовують російське обмундирування й, діючи на відстані 50-300 км перед фронтом наступаючих німецьких армій, повідомляють про концентрацію радянських військ, стан шляхів, порушують зв'язок, знищують командний склад Червоної армії.

Отже, були всі підстави, щоб приділяти безпеці тилів діючої армії, боротьбі з численною ворожою агентурою, якою було нашпиговано радянські прифронтові райони, пильну увагу. Органи державної безпеки

були, мабуть, єдиними з усіх радянських відомств і служб, які виявилися "на висоті" в безладді перших воєнних днів і тижнів. Вони підтвердили свою постійну відмобілізованість, незмінну націленість на пошук замаскованих ворогів, готовність до ефективних дій. У директиві органам НКДБ наркома держбезпеки СРСР В.Меркулова від 23 червня 1941 р. містилася вказівка "розглянути справи на всіх, заарештованих органами НКДБ, й скласти списки на тих, котрих ви вважаєте за доцільне розстріляти" [3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ, 1994, №1, с.191-192]. Як бачимо, за умов розгулу беззаконня загалом правильний захід щодо ліквідації ворожої агентури набув звичних потворних форм організації масових і часто-густо необґрунтованих репресій.

Саме на такі дії націлював органи держбезпеки Сталін. Він вимагав від партійних і радянських організацій прифронтових областей вести "нещадну боротьбу" проти шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів і панікерів, розповсюджувачів чуток. Таке довільне й надто широке тлумачення поняття "вороги" відкривало неозорий "фронт робіт для чекістів. Створюється враження, що саме "розповсюдження чуток було головною небезпекою для радянської влади і найпершим об єктом діяльності органів безпеки. З цього приводу був навіть виданий спеціальний указ Президії Верховної Ради СРСР, за яким винні в цьому "злочині" засуджувалися на строк від двох до п яти років тюрми. На відміну од багатьох інших указів і постанов ті, що торкаються "посилення пильності" та знешкодження замаскованих ворогів виконувалися вельми оперативно й у повному обсязі.

Водночас із нападом Німеччини розпочалися й тривали кілька тижнів арешти за наперед заготовленими списками "сумнівних осіб у районах, що могли стати ареною бойових дій. Шпигуноманія часто роздувалася штучно. Органи держбезпеки піднімали слідчі справи тих, хто раніше репресувався та вже відбув покарання, не забували при цьому й 'сумнівних". Нашвидкуруч фабрикувалися нові звинувачення, військові трибунали влаштовували у дворах тюрем "суд" (одне-два запитання!) й відразу оголошували вироки, переважно смертні. Про виконання їх, щоб якомога більше залякати населення, не забували повідомити в місцевій пресі. Шпигуноманська істерія доходила подекуди до абсурду. В серпні 1941 р. трибуналом 37-ї армії до тривалого ув язнення була засуджена жителька Києва К.Курбанова за те, що підібрала на вулиці ворожу листівку (на ній, до речі, було зображено п ятикутну зірку). Не вплинуло на позицію суворих суддів навіть те, що ця жінка була інвалідом 2-ї групи, матір'ю двох дітей і... неписьменною.

Коли радянські війська відступали, під впливом паніки або за браком засобів транспортування замість евакуації, як належало, ув яз-

нених більш як на три роки, тобто, "політичних", розстрілювали. У Луцькій в'язниці в такий спосіб було "знешкоджено" 3 тис, у Кіровоградській — 1Z тис. засуджених. У Львові, Києві, Харкові тюрми спалили разом із в'язнями. Масові розстріли відбувалися в с.Валуйки на Харківщині, в с.Биківня під Києвом. У ці дні загинули відомі діячі української інтелігенції — артисти М.Донець, І.Юхименко, поет В.Свідзінський, професор К.Студинський, священик А.Бандера, багато інших. Одночасно спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 р. звільнялися з місць ув'язнення в районах, де оголошувався воєнний стан, особи, засуджені на строки до трьох років за так звані "побутові злочини. Можна сказати, що Верховна Рада потурбувалася про кадри майбутніх фашистських прихвостнів-поліцаїв.

Інспірований "згори" новий виток боротьби проти 'ворогів народу перетворювався на місцях у вакханалію терору, спричиненого істерією та розгубленістю влади. Коли фронт наближався до Новоайдарського району Ворошиловградської області (листопад 1941 р.), місцеве начальство вирішило на власний розсуд "знешкодити" тих, хто, на їхню думку, в умовах прифронтової смуги "становитиме особливу небезпеку". "Караюча десниця" новітніх інквізиторів опустилася на голови двох 70-річних дідусів Андросових. Чому саме на них? А тому, що завідувач оргвідділу райкому партії нібито чув від когось про їхню провокаційну діяльність ще в роки громадянської війни. Одного з Андросових місцеві партійні та радянські працівники вбили, а другому пощастило — на цю криваву годину його не застали вдома. Незабаром з'ясувалося, що звинувачення проти Андросових абсурдні, цих старих просто сплутали з іншими людьми. Цей згаданий жахливий факт потрапив у документи лише тому, що сталася "прикра помилка' — вбили не тих. А скільки такої інформації навіть не фіксували?

Чергове різке загострення політичної обстановки в тилу негайно, як у сполучених судинах, виявлялося на фронті, ускладнюючи й без того драматичний перебіг подій. Схоже на те, що Сталін, як це вже не раз бувало, не відчуваючи жодної власної провини за згубні прорахунки та помилки в керівництві військами, звично перекладав усю відповідальність на виконавців, котрі сліпо вірили йому. Саме в такий спосіб було сфабриковано "справу Павлова". У липні 1941 р. за звичним уже звинуваченням у "зраді" заарештували й розстріляли командувача Західного фронту, генерала армії Д.Павлова та його штаб. Ці драконівські заходи не тільки не поліпшили ситуації, а й мали зворотний ефект. Учасник тих подій генерал Х.Мамсуров писав, що становище в штабі фронту погіршилося, посилилися нервозність, невпевненість. "Мене дивувало, як нагорі не розуміли, що арештом Павлова та інших

товаришів завдано більше шкоди, ніж принесено користі" [Московские новости, 1988, 17 июля].

Хвиля несправедливих звинувачень захльостувала військові штаби. У серпні-жовтні 1941 р. такі ж "злочини", що й Павлову, було інкриміновано ряду воєначальників Південного фронту — командувачу 12-ї армії Л.Понєдєліну, командувачу 28-ї армії В.Качалову, командирові 13-го стрілецького корпусу М.Кирилову, командирам 30-ї та 52-ї Іерекопської дивізій С.Галактіонову й П.Цирюльникову. Кількох із них за вироком військового трибуналу було розстріляно.

Про обстановку в діючій армії можна судити зі свідчення командира 27-го стрілецького корпусу Південно-Західного фронту, генерала І.Артеменка. Завдання особливого відділу корпусу в складі 40 чекістів полягало в тому, щоб стежити за командирами. їм доручалося розстрілювати на місці будь-кого, незалежно від військового звання, за однією лише підозрою в намірах дезертирувати або здатися в полон. Цілеспрямовано нагніталася обстановка страху перед своїми. Після того, як на початку вересня 1941 р. на Південному фронті ліквідували відразу 50 "дезертирів і зрадників' — так відігравалися на "стрілочниках" за похибки високого начальства, — Ставка Верховного головнокомандування зробила суворе застереження командуванню фронтом, що в одній із дивізій служать 300 бійців, призваних у діючу армію з "антирадянського" села Плоске на Одещині (куди, мовляв, дивилися?). Перегодом з'ясувалося, що з цього села не 300, а близько 700 чоловік були воїнами Червоної армії. 195 із них загинули на фронті, 152 нагороджено орденами та медалями, а одного, Н.Кудрявцева, посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Весь командний і рядовий склад діючої армії перебував під постійною подвійною загрозою: з фронту — фашисти, з тилу — особісти зі звинуваченнями в 'зраді", а отже, небезпекою фактично безсудного розстрілу. Тільки на Південно-Західному фронті з 22 червня по 20 липня 1941 р. за звинуваченнями в "панічній втечі" було затримано 75 771 військовослужбовця, зокрема багатьох командирів. З цієї кількості військовим трибуналом засуджено 627, з них до розстрілу — 411 чоловік.

Та це були лише "квіточки". "Ягідки" розпочалися з виданням таємного наказу Сталіна №001919 від 12 вересня 1941 р. про створення у прифронтовому тилу загороджувальних загонів із військ НКВС. їхнім призначенням було кулеметним вогнем зустрічати відступаючих.

КИЇВ РЯТУВАВ МОСКВУ

Надзвичайно складна обстановка виникла під Києвом. Тут сталася чи не найбільша трагедія періоду Великої Вітчизняної війни. Німці кинули на київську ділянку великі сили, передусім танки та авіацію. Червона армія, використавши укріплені райони, збудовані вже після початку війни з допомогою населення, зайняла оборону.

Традиційно вважається, що активна оборона Києва почалася з того дня, коли німецькі танки перетнули Житомирське шосе, безпосередньо загрожуючи місту — 11 липня. Щойно у зведеннях Радінформбюро з'явився тривожний вислів — "київський напрям", основна маса населення збагнула, нарешті, наскільки серйозною є загроза, що її ніс ворог.

Стривожилися, звісно, і в Кремлі. Того ж дня Сталін надіслав першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову телеграму, в якій, посилаючись на "достовірні відомості", звинувачував політичне та військове керівництво республіки в панічних настроях і намірах здати німцям Київ. Наступного дня М.Хрущов та М.Кирпонос телеграмою відправили Сталіну відповідь, де однозначно говорилося, що його інформація "в жодному разі не відповідає дійсності". Війська, мовляв, будуть битися й утримають правий берег Дніпра та Київ.

Хрущов і Кирпонос розпочали, фактично, свого роду гру зі Сталіним, перед яким відчували тваринний страх. Мета була проста — будь-що уникнути особистої відповідальності в разі невдачі. Обоє розуміли, що Київ не втримати, бо армії гостро бракувало літаків, танків, професійно підготовлених вояків, а найбільше — хисту та впевненості в самих організаторів і керівників оборони. Однак сказати про це Сталіну не сміли.

На початку серпня Сталін, розмовляючи по телефону з Хрущовим і Кирпоносом, знову напрямки, "по-сталінськи", запитав, чи не допустять вони форсування Дніпра противником. Відповідь була вельми категоричною: "Нами вжито усіх заходів для того, щоб ні в якому разі не дати противникові ні перейти на лівий берег Дніпра, ні взяти Київ" [Известия ЦК КПСС, 1990, № 9, с.196-197].

Не минуло і двох тижнів після цієї розмови, як наприкінці серпня 1941 р. німці безперешкодно форсували Дніпро на північ та на південь від Києва й розпочали оточення міста. Загроза наростала. Ось чому командування Південно-Західного напряму, доповідаючи Ставці Верховного головнокомандування, висловилося за негайне відведення військ із київського плацдарму. "...Зволікання з відходом Південно-Західного фронту може потягнути втрату військ та величезної кількості матеріальної частини..." — писали Сталіну головнокомандувач цього

напряму С.Будьонний і член Військової ради М.Хрущов [Сторінки історії України. XX століття. — К., 1998, с.130]. Одначе Сталін, пам ятаючи про категоричні запевнення керівників оборони Києва й виявляючи властиві йому свавілля та волюнтаризм, не взяв до уваги реалії обстановки, а наказав "за всяку ціну" Київ утримувати.

На ситуацію під столицею України негативно вплинули події на сусідньому, Південному фронті. Тут у серпні 1941 р. в один із перших великих "котлів" потрапили війська, що перебували в районі Умані, поблизу с.Підвисоке. Ліс, де зібралися рештки розгромлених 6-ї та 12-ї армій, наскрізь простріювався противником усіма видами зброї. Люди не мали продовольства, було багато поранених, знесилених від нескінченних боїв. Драматизм обстановки передано в останній радіограмі командувача 12-ї армії Л.Понєдєліна в Ставку Верховного головнокомандування: "Боротьба йде в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок простріюється з усіх боків, противник безперервно бомбить. Б'ють артилерія й міномети. Чекаємо атаки танків. Протримаємося до вечора. Уночі йдемо на останній штурм. Війська поводяться героїчно..." [Наша республіка, 1996, № 38, с.16].

У ніч з 19 на 20 серпня генерал С.Огурцов організував прорив кільця оточення, однак усе скінчилося невдачею. Люди, розчавлені переважаючими силами ворога, чинили відчайдушний опір, аж доки не вичерпали боєзапас. Учасник бою А.Соловйов згадував останній бій як шалену багнетну атаку з купами німецьких трупів. Мало кому вдалося вціліти й вирватися в степ. Те, що вчора ще могло вважатися військом, перетворилося в безладний натовп військовополонених (за німецькими даними — 103 тис. чоловік). До осені втрати Південного фронту становили 213 тис. чоловік, з них 21 тис. вбитими. Друге формування фронту відбувалося з великими труднощами.

Тим часом обстановка під Києвом дедалі більше загострювалася. Німецьке командування ретельно й зважено готувало для радянських військ не передбачувану ними пастку. 10 вересня 1941 р. 17-й німецькій армії, що прорвалася до Києва, було наказано, що з виходом німецьких танкових та мотомеханізованих військ на лінії Лохвиця-Пирятин і Лубни-Ромни "противник повинен опинитися в оточенні". Далі в німецькому наказі говорилося: "Беручи до уваги різні ознаки, слід зробити висновок, що противник кинув на оборону рубежа Дніпро-Десна свої останні сили. Тактичні бойові дії він також веде переважно за відсутності резервів. Боєздатність багатьох бойових з'єднань противника є низькою. Це становище необхідно використати шляхом граничної концентрації сил із тим, щоб відвернути вихід основних сил противника з оточення" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр. 150, арк.101].

11 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту, генерал В.Тупиков (у неданьому минулому — військовий аташе в Німеччині), розуміючи, що може статися, відверто написав про обстановку, яка склалася, начальникові Генерального штабу маршалу Б.Шапошникову: "Початок зрозумілої для вас катастрофи — справа двох днів . Відповідь на ім'я М.Кирпоноса продиктував особисто Сталін. Вона все й вирішила: "Генерал-майор Тупиков подав у Генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає холоднокровності та витримки командирів усіх ступенів. Необхідно не піддаватися паніці, вжити заходів до того, щоб зберегти становище, яке склалося, та особливо міцно утримувати фланги. Треба прищепити всьому складові фронту необхідність уперто битися, не озираючись назад. Необхідно неухильно виконувати вказівки товариша Сталіна, дані Вам 11 вересня. Б.Шапошников. 14.IX.1941 р. 5 г. 00 хв." Вказівка пішла за підписом не її автора, а, як бачимо, начальника Генерального штабу.

Головне командування групи армій "Південь", якому того ж дня стало відомо про останню вказівку Сталіна оточеним військам, гідно оцінило його фатальний прорахунок: "Побоювання, що червоне командування відмовиться од серйозної оборони Дніпра й відтягне свої сили на схід, не виправдалося. Більше того росіяни, здається, ще раз хочуть зробити німецькому командуванню послугу, утримуючи фронт, якому загрожує оточення з двох боків, і піддаючи свої сили небезпеці знищення" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.143, арк.39].

Прорахунок радянського командування був настільки непоправний, що німецькі штабісти вже не сумнівалися в своєму успіхові. 15 вересня 1941 р. в районі Лохвиці на Полтавщині з'єдналися танкові групи Гудеріана і Клейста. Кільце оточення виявилося замкненим, а доля радянських військ вирішеною. У цитованому вище документі головного командування групи армій "Південь" констатується: "Наслідки радіоперехоплення, повітряної й наземної розвідки, а також агентурної розвідслужби дають підстави передбачати, що маршал Будьонний не має більше в своєму розпорядженні резервів у глибині свого району оперативних дій. Ця загальна картина... не виключає того, що на напрямах головного удару вестимуться запеклі бої і що багато червоних дивізій у подальшому битимуться до останнього. Проте з військ також надходять донесення про зниження бойового духу червоної піхоти, і є підстави сподіватися на його дальше падіння ' [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.150, арк.118].

Тим часом верховне радянське командування, як здається, зовсім утратило здоровий глузд: воно ніби не помічало різкої зміни обстановки й не давало вказівок на загальний відхід. Зрештою, новопризначений головнокомандувач Південно-Західного напряму, маршал С.Тимошенко наважився самостійно ухвалити таке рішення. 16 вересня 1941 р. до штабу Південно-Західного фронту прибув начальник оперативного управління штабу Південно-Західного напряму І.Баграмян з усним наказом С.Тимошенка залишити Київ і виводити війська з оточення. Генерал М.Кирпонос довго вагався, побоюючись виконувати рішення про відхід, яке суперечило вказівці Сталіна. І його розгубленість можна зрозуміти: зовсім недавно за надуманим звинуваченням у "зраді" був розстріляний його колега — командувач Західного фронту Д.Павлов. Нарешті, Кирпонос наважився запитати маршала Шапошникова (зі штабом Південно-Західного напряму зв'язку не було): виконувати чи ні директиву Тимошенка. Майже опівночі 1/ вересня, коли вороже кільце остаточно замкнулося, Ставка дозволила залишити Київ, жодним словом не прохопившись щодо відведення військ фронту.

У найгіршому становищі опинилася новостворена 37-а армія. Очолювана генералом А.Власовим (через вісім місяців він увійде в історію війни як найбільший зрадник і порушник військової Присяги), вона, втративши зв'язок із вищими штабами, продовжувала чинити опір і останньою залишила Київ. Відступаючі справляли жахливе враження. Без будь-якого керівництва, не дотримуючись тактики відходу, бійці перемішалися, розбилися на окремі групи смертельно втомлених, змучених боями, погано озброєних, деморалізованих людей, які будь-що намагалися уникнути оточення. Вдалося це небагатьом.

Рис. 14. Радянська піхота під Києвом. 1941 р.

Рис. 15. Вибухи на Хрещатику 24 вересня 1941 р.

Поява на центральних вулицях Києва нескінченної моторизованої ріки німецького воїнства, що всіма шляхами — з Подолу, Великої Житомирської, Прорізної, бульвару Шевченка, Фундуклеївської — протягом кількох годин текла в одному напрямку — на Печерськ, шокувала киян. Адже радянська пропаганда не втомлювалася повторювати, що "Київ був, є і буде радянським". Обивателі були вкрай розгублені, коли після дня 18 вересня, дня безвладдя й анархії в місті (напередодні на півслові замовкло радіо, на півдорозі зупинилися трамваї, а на проводах уздовж колій повисли закинуті дітлахами довжелезні стрічки проїзних квитків), перед їхніма очима з'явилися німці — "добірні, виглянсувані, сяючі чистотою, молодістю, червонощокістю, красою нордійських облич та дженджуристістю військових зеленавих уніформ,

сірих лискучих дощовиків та іншої різноманітності" [Докія Гуменна Хрещатий Яр. Київ 1941-1943. — Нью-Йорк, 1956, с.143]. Кияни наче приймали парад переможців, озброєних не тільки автоматами, а й... фотоапаратами. "Народу на тротуарах було багато. Я бачив радісні обличчя, букети квітів, котрі кидали німецьким офіцерам. Та в багатьох настрій був пригнічений, обличчя похмурі", — згадував очевидець [Бабий Яр. Материалы. — Израиль, 1993, с.7].

Незвичайність цього параду посилювалася тим, що натовп київських люмпенів, незважаючи на присутність таких дивовижних гостей, продовжував грандіозне розграбування магазинів на Хрещатику та інших вулицях, розпочате ще 18 вересня. На цьому тлі німецькі "гості" справляли враження "туристів у країні зулусів". Д.Гуменна описала й таку сцену в центрі міста: "Он з магазину Критого ринку виносять на собі буфети, канапи, роялі. Он жінка тягне на плечах шафу і під нею впала. її блискучу позу увічнено на фотоплівці німецької ляйки. З реготом". А 24 вересня опівдні почалися вибухи неймовірної сили та пожежі, від яких загинув неповторної краси центр української столиці. Київська трагедія була неминучою. І стала вона наслідком дияволь-сьої круговерті в керівництві однією з найважливіших оборонних операцій Червоної армії в нещасливому 1941 р., породженої руйнівною сумішшю некомпетентності, самовпевненості й верхоглядства, а передусім — страхом перед Сталіним, що пересилював страх перед німцями. Під Києвом було втрачено чотири армії. Загинув штаб Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М.Кирпоносом. У німецькому полоні опинилося 453 тис. чоловік (за німецькими даними — 665 тис), з них 60 тис. — особи командного складу.

І все ж, якщо радянським військам десь і вдалося "зачепитися" в їхньому майже безпросвітному відступі та протриматися більше двох місяцш,^поставивши під сумнів бездоганно продуманий графік "бліцкригу" й взяття Москви, то це саме під Києвом. Сталося це завдяки безіменним героям-червоноармійцям і командирам, погано озброєним і бездарно керованим, але підтриманим у їхній борні основною масою киян.

А німецьке командування, добре поінформоване про жахливе становище Червоної армії, вже розробляло нові плани. 21 вересня 1941 р. оперативний відділ штабу групи армій "Південь" планував: "Мета наступальної операції полягатиме в окупації промислового району Донбасу та Криму за короткий проміжок часу і, якщо дозволятимуть погодні умови осені, у створенні умов для проникнення частиною сил на територію Кавказу (в район нафтових промислів)" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.143, арк.39].

Рис. 16. Пожежа на Хрещатику. Вересень 1941 р.

Для таких сміливих задумів у німецького військового керівництва були, здається, всі підстави. Адже їхнім союзником стала недалекоглядність та самовпевненість радянського стратегічного керівництва, яке так нічого й де навчилося за два з половиною місяці війни. Лише в кінці серпня 1941 р. Державний комітет оборони (читай: Сталін), збагнувши, що в разі падіння Києва німцям буде відкрито шлях у Лівобережну Україну, на подання Л.Берії та М.Хрущова ухвалив постанову 'Про заходи щодо забезпечення оборонних споруд Південно-Західного та Південного фронтів". Обкоми партії та облвиконкоми дев'яти лівобережних областей були зобов'язані мобілізувати понад 1 млн. осіб працездатного населення та необхідні матеріально-транспортні засоби для термінового спорудження оборонної лінії. Однак на виконання цього завдання вже не вистачало ні сил, ні часу. На 1 вересня робочої сили було мобілізовано всього 10%, а підвід — 9,6 тис. замість 70 тис. Отже, німецькі війська дістали можливість реалізувати задум свого командування — майже безперешкодно просуватися на південь.

Незабаром, у двадцятих числах жовтня 1941 р., німецькі танки з'явилися на ближніх підступах до Харкова. У військах 38-ї армії, що їм протистояли, зчинилася паніка. Але командувач армії, генерал-майор В.Циганов усунув її в досить своєрідний спосіб: за його наказом на дорозі, якою безладно відступали війська, поставили стіл, а на

Рис. 17. Будівництво барикад на площі їмДзержинського у Харкові

ньому — самовар... І генерал зайнявся чаюванням. Коли до нього підбігали з донесеннями, що фашисти, мовляв, уже близько, генерал відповідав: "Ніякої особливої небезпеки не бачу. Жодного кроку назад без мого наказу!" На превеликий жаль, таких мужніх і винахідливих керівників на той час було небагато — трагедія Червоної армії 1937-1938 рр. відгукнулася катастрофою через три-чотири роки. Із втратою Харкова бойові дії на території України набули позиційного характеру аж до весни 1942 р.

"ЯК МОГЛО ТАКЕ СТАТИСЯ?" (ЗАПИТАННЯ, ЩО ВИМАГАЄ ВІДПОВІДІ)

Гортаючи сторінки праць радянських істориків, допитливий читач не дістане відповіді на доволі просте запитання: як могло статися, що армія, котра майже чверть століття ретельно готувалася до ймовірної війни й у передвоєнні роки набула-таки певного досвіду бойових дій, виявилася, зрештою, не готовою до рішучої відсічі ворожій агресії? Хоч би які наводилися пояснення щодо цього (а в літературі побутує їх чимало), незаперечним залишається об'єктивний факт: 170 дивізій усіх

родів військ, де загалом налічувалося до 2,7 млн. чоловік, були розпорошені на величезній території — 4,5 тис. км по фронту й близько 400 км у глибину — та дуже ненадійно прикриті з повітря; вони не мали змоги через брак транспорту швидко маневрувати, були позбавлені компетентного керівництва, а отже, злагодженого управління й взаємодії; розчленовані німецькими танковими клинами, дивізії одна за одною потрапляли в "котли" (новинка німецької стратегічної думки!) й ставали легкою здобиччю переважаючих сил противника.

Після того, як було опубліковано підготовлений у переддень нацистського нападу на СРСР проект плану випереджального удару радянських військ, у пресі з'явилося докірливе запитання: чому СРСР, добре знаючи, з ким має справу, заздалегідь не подбав про розроблення чіткого оборонного плану на випадок раптової німецької агресії? У цьому зв'язку доречним здається міркування маршала О.Василевського. Він писав, що річ не в тім, мали Збройні сили Радянського Союзу на момент нападу фашистської Німеччини план відсічі агресорові (такий план був, і його зацитовано вище) чи ні, а в тім, що "наші Збройні сили не були приведені своєчасно в повну бойову готовність і не виявилися там, де їм належало бути навіть за цим далеко не досконалим планом" [Новая и новейшая история, 1992, № 6, с.10].

Наші історики зробили, здається, все, щоб не дати однозначної розгорнутої відповіді на такого роду закид. Вони просто уникали об'єктивного висвітлення політики правлячих кіл СРСР та Німеччини, а також воєнно-політичних подій, які відбувалися напередодні й на початку фашистської агресії. По суті, світло правди торкнулося лише одного аспекту цієї теми — героїчних вчинків воїнів, котрі, нерідко йдучи на самопожертву, "підставляли плече", прагнули власними силами зупинити сповзання за фатальну межу, намагалися зробити те, чого не спромігся зробити велетенський механізм до краю мілітаризованої держави.

Можна було б припускати, що в даному випадку історики й публіцисти керувалися відомою формулою: "Ніколи так багато не брешуть, як на війні та на полюванні" — адже в часи минулої, ідеологічної за своїм змістом війни та після її закінчення було побито всі рекорди міфотворчості. Річ, як уявляється, не в атмосфері, котра сприяла емоційним перебільшенням, а в тому, що саму тему передодня й початку війни керівництво партії та країни, особисто Сталін, перетворили в надзвичайну державну таємницю.

Вже під час воєнного лихоліття події 1939-1942 рр., тобто, найбільш критичного періоду Другої світової війни, були об єктом най-пильнішої уваги цензури, а в подальшому цілеспрямовано замовчувалися та всіляко перекручувалися. Навіть найнесміливіші спроби правдиво

їх висвітлити рішучо викорінювалися, а ті дослідники, які зважувалися на це, зазнавали гонінь (О.Некрич, Ю.Петров, Д.Волкогонов, О.Самсонов та ін.).

До обвальних бідувань українського народу призвела не тільки віроломна агресія нацистської Німеччини. Вони були зумовлені й вадами тоталітарної системи зі сталінським авторитарним управлінням, наслідками злочинної політики щодо селянства, а також слабкою боєздатністю армії, спричиненою, насамперед, безпорадністю та низькою кваліфікацією військових начальників різних рангів, які добиралися за принципом особистої відданості. У фатальну годину все це сплелося в нерозривний згубний клубок, особливо негативно позначившись на керівництві військами в перший період війни. Стратегічне ведення її було просто нездарним. Передусім це, а не німецька сила, призвело... до катастрофічного становища: 65% кадрової армії спіткала жахлива доля — ворожий полон. Тема радянських військовополонених зовсім недавно дістала права громадянства. Якщо в літературі й наводилися (здебільшого через крайню необхідність) дані про чисельність радянських воїнів, що потрапили у ворожий полон, вони аж ніяк не відповідали реальним. У кілька разів заниженою є, наприклад, цифра 175 тис. — кількість бійців, які опинилися в полоні після київського оточення, а також цифра 70 тис. — після харківського. Так, на жаль, було заведено в радянській практиці, цього вимагали ревні хранителі таємниць.

Однак шила в мішку не сховати. Хіба обійдеш мовчанкою те, що за півроку війни до німецького полону потрапив основний склад кадрової армії та ще сотні тисяч призовників воєнного часу? За німецькими даними, це назагал 3,5 млн. чоловік. Саме стан боєздатності армії став головною причиною того, що її особовий склад поповнював німецькі шталаги та офлаги й у 1942 р. Вражає загальна кількість полонених — мало не 6 млн. Однак тільки в наші дні з'явилися умови для з'ясування справжніх причин цього масового явища. Стало можливим розібратися в його політичній базі, розкрити трагічну долю цих людей, пояснити появу на боці противника численних збройних підрозділів, сформованих із військовополонених.

Лише останнім часом, у зв'язку з появою невідомих вітчизняному читачеві праць зарубіжних дослідників, стала доступною в загальних рисах така сторінка Другої світової війни, як використання на радянсько-німецькому фронті "східних легіонів Гітлера", утворених із військовополонених-червоноармійців та командирів. Деякі зарубіжні дослідники вважають, що добровольців, які служили на боці третього рейху, налічувалося від 800 тис. до 1 млн. чоловік і вони становили 15-20%

чисельності вермахту, хоча використовувалися переважно в боротьбі проти партизанів та на різних допоміжних роботах. Найвідомішим серед цих формувань була так звана Російська визвольна армія, що складалася з двох дивізій. У бойових діях проти Червоної армії вона взяла участь лише одного разу — 13 квітня 1945 р. на лівому березі Одера. Більш активними були на різних фронтах європейського театру воєнних дій такі добровольчі з'єднання з військовополонених, як вірменський, грузинський та північнокавказький легіони, калмицький і козачі кавалерійські корпуси.

Певна річ, наявність великої кількості бранців, узятих противником у полон, не робить честі будь-яким збройним силам. Однак.покладати на Червону армію всю провину за це було б несправедливо. її поставили в неймовірно скрутне становище не тільки переважаючі сили агресора, який зумів зосередити на головних напрямах у кілька разів більше військ, а й плачевні наслідки некомпетентного та бездарного керівництва. Жодна армія в світі не витримала б поєднання таких згубних факторів. Безвідповідальне просторікування про "війну малою кров'ю" вилилося в жахливу реальність "війни великою кров'ю". І все ж можна не сумніватися, що навіть за несприятливих умов Червона армія — "улюблене дітище радянського народу", за суттю своєю, стрижень, довкола якого оберталося все суспільство, — мала всі підстави виявити незмірно більшу здатність до опору, ніж це сталося.

У цьому зв'язку, якщо поглянути на ситуацію, що склалася в 1941 р., з урахуванням сучасної інформації, постає ряд закономірних запитань, які вимагають ґрунтовної, поглибленої відповіді. Зокрема, як могло статися, що чисельні та непогано, зрештою, озброєні війська діючої армії, не витримавши першого удару, втратили майже всі літаки й танки, виявилися приреченими на відступ? Чи можна назвати "стратегічною обороною дії армії, яка за півроку втратила понад 1 млн. кв. км території й майже 70% особового складу? Останнього запитання ніяк не обминути, оцінюючи обстановку на радянсько-німецькому фронті в червні 1941-листопаді 1942 рр. Відповідь напрошується однозначна: стратегічна оборона" навіть не передбачалася ні воєнною доктриною, ні планами радянського командування в довоєнний час. А в перебігу війни її організація була неможливою. При цьому тактика активної оборони там, де її можна було застосувати, оборони часто імпровізованої, була фактом.

А як бути з іншими запитаннями? Чим пояснити кризу стратегічного керівництва збройною боротьбою в перший, найвідповідальніший тиждень війни? Чи маємо достатньо підстав для того, щоб давати таку відповідь: за всієї могутності німецької армії фатальну роль відіграли не

стільки її переваги, скільки невиправдані помилки та прорахунки з радянського боку, кількість яких із часом переросла в згубну якість?

На жаль, подібних, далеко не риторичних запитань виникає надто багато. Замість того, щоб якнайуважніше поставитися до вивчення однієї з найкритичніших у вітчизняній історії ситуацій, зробити з неї належні уроки (це дозволило б запобігти великомасштабним національним катастрофам), політики зробили все, щоб на ці запитання історіографія відповіді не дала. "Ви соромитеся, — звертався маршал Г.Жуков до радянських істориків, — писати про нестійкість і втечу наших військ, замінюючи це 'вимушеним відходом". Це не так. Війська були і нестійкими, втікали, вдаючись у паніку. Були дивізії, котрі билися хоробро й стійко, а поруч сусіди тікали після першого ж натиску противника. Про все це треба писати" [Военно-иоторический журнал, 1995, №3, С.42].

Між іншим, так само невивченим і неврахованим залишився й сумний досвід попередніх великих воєн, що їх вела Російська імперія. (Проводячи історичні паралелі, згадаймо, як починалися російсько-японська та російсько-німецька війни.) Подібні національні трагедії траплялися в історії інших країн. Але реагування на них було зовсім не таким. Уже через 10 днів після катастрофи американських військово-морських сил у Перл-Харборі (грудень 1941 р.) Верховний суд Сполучених Штатів Америки розпочав відповідні слухання для з'ясування її причин та виявлення винуватців. А в 1943 р. навіть Гітлер не наважився приховати від німецького народу правду про трагічну долю 6-ї армії в сталінградському оточенні. Більше того, він використав загибель цього угруповання вермахту для посилення "бойового духу й жертовності німецької нації". Катастрофу ж на радянсько-німецькому фронті висвітлено скупо та поверхово, а спроби істориків чи журналістів заглибитися в проблеми, пов'язані з тими подіями, розкрити їхню справжню суть, зробити належні висновки нерідко зустрічають осуд з боку певних кіл суспільства як непатріотичні.

Маючи на меті ґрунтовно розглянути чорні сторінки історії війни, хочемо наголосити й на факті здатності тогочасного суспільства до швидкого подолання незмірних втрат. Як йому вдалося за такий короткий час здійснити своєрідну реанімацію першого ешелону діючої армії, ефективно мобілізувати людські та матеріальні ресурси? Вичерпна відповідь на це запитання, очевидно, неможлива без глибокого наукового розкриття справжнього воєнного потенціалу СРСР. На наш погляд, це одна з кардинальних проблем історії Великої Вітчизняної війни. Адже країна, народ, котрі здатні не тільки на великомасштабні втрати, а й на ефективні та не менш масштабні відтворення, цілком

заслуговують на серйозну увагу економістів, істориків, психологів, соціологів та фахівців інших галузей знань.

У літературі минулого зосереджено величезний фактичний матеріал, який дає (і це неможливо заперечити!) більш або менш повне уявлення про внесок Червоної армії в зрив "бліцкрігу , що, в свою чергу, мало вирішальне значення для відвернення смертельної загрози від Великобританії. Досить переконливо показано, що радянсько-німецький фронт уже в 1941 р. був найважливішим у Другій світовій війні, бо на ньому зосереджувалися основні діючі сили фашистської армії. Тут вона втратила 200 тис. убитими, чимало озброєння. У вітчизняній літературі в цілому правильно оцінено безприкладний ратний подвиг народів, поміж них і українського, Збройних сил СРСР у битві з найнебезпечнішим ворогом людства — фашистським агресором.

І тут доречно наголосити, що критичне ставлення до набутків попередніх дослідників аж ніяк не означає заперечення їхніх певних позитивних досягнень. Якщо в даній праці увага акцентується переважно на вадах вітчизняної літератури, то робиться це тільки тому, що вони, зрештою, утворили таку велику прогалину, без усунення якої немає, власне, справжньої історії.

Доля України та її народу, як і в Першій світовій війні, склалася так, що вони опинилися в епіцентрі смерчу війни. Подібно до народів інших регіонів СРСР, населення України не було єдиним і "монолітно згуртованим навколо комуністичної партії та радянського уряду". Однак, переосмислюючи епоху Другої світової війни, безглуздо заперечувати, що в масі своїй український народ сприйняв німецьку агресію як страшну загрозу для себе. Саме тому ця війна, яка розпочалася для нього з нападу Німеччини на Польщу й походу Червоної армії в Західну Україну, відразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала визвольною, всенародною. У цій народній за своєю суттю війні мільйони українців захищали від іноземного поневолення не сталінський режим, а передусім власне життя, свої родини, домівки, культуру, спосіб життя, одно слово — Батьківщину.

§2.1942-1944 рр.: битва за визволення України

"ЧЕРВОНИЙ СФІНКС" СКИДАЄ МАСКУ

Переживши перше потрясіння, викликане зухвалим нападом ворога, країна збирала сили для відсічі. Гасло перших тижнів війни "Все — для фронту, все — для перемоги!" — відповідало загальним настроям мільйонів людей. У суспільстві зростало усвідомлення того, що у війні з Німеччиною йдеться про найголовніше — існуватиме чи ні тисячолітня Батьківщина, така стражденна й нещаслива, але від того ще рідніша та дорожча в ці трагічні дні, і що вирішується, будуть вільними чи потраплять у рабство до чужоземних завойовників її народи. Боротьбу з агресором було сприйнято як всенародну справу. Війна проти німецького фашизму дістала визначення визвольної, священної, Великої Вітчизняної. Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали почуття багатьох мільйонів патріотів.

Зусилля людей, занепокоєних долею Батьківщини, мали бути належно зорганізовані й спрямовані. Зробити це мусила політична структура тогочасного однопартійного суспільства — комуністична партія. Вона уособлювала сталінську деспотичну командно-бюрократичну систему, яка остаточно утвердилася й зосередила в собі усю владу в країні. Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, котра внаслідок численних кричущих прорахунків та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, мусила тепер, в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи, своїми нещадними методами врятувати її від загибелі.

Першочергового значення набувало зміцнення збройних сил. Втрати, яких вони зазнали від німецької агресії, а ще раніше від сталінщини, були дещо компенсовані масовими патріотичними вчинками людей. Україна в перші воєнні місяці мобілізувала на фронт більш як 2 млн. чоловік (понад 200 тис. із них — добровольці). Водночас, за прикладом Москви та Ленінграда, в республіці з числа тих, хто не підлягав призову

Рис. 18. Керченсько-Феодосійська десантна операція. Грудень 1941 - січень 1942 р.

до армії, створювалися формування народного ополчення, а також винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. В основному силами цивільного населення та ополчення здійснювалося будівництво більш як 4 тис. км оборонних ліній та багато військових споруд. Із добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни. Розгорнувся справді народний патріотичний рух за надання шефської допомоги пораненим воїнам, їхнім родинам, дітям, які залишилися без батьків.

Поступово мирна інерція величезних людських мас уповільнювалася, з почуттям священного обов язку щодо захисту Батьківщини багатомільйонний народ вступав у війну. Приголомшеність і розгубленість, викликані нацистською агресією, поступалися ненависті й бажанню помститися. Людей єднала і кликала на боротьбу, як це вже не раз бувало у критичних історичних ситуаціях, віра у власні сили та надія на перемогу.

Усупереч стратегічним розрахункам Гітлера та його генералів Збройні сили СРСР трималися з дивовижною впертістю. У середині липня 1941 р. гітлерівські стратеги стали переконуватися, що Червона армія суттєво відрізняється од усіх інших колишніх противників. "Колос на глиняних ногах" виявився насправді "міцним горішком". На столі начальника Генерального штабу вермахту росла купа донесень із фронту, в яких, зокрема, повідомлялося, що "російські війська б ються з неймовірною люттю", "противник настійливо атакує", діє з "великою активністю" тощо.

Рис. 19. Атака піхоти в Донбасі. 1942 р.

Серед численних свідчень стійкості та відваги червоноармійців і командирів увагу привертає огляд бойових дій німецької армії на території України на початку війни, складений начальником абвера тилу групи армій "Південь" Пертцборном. Зауваживши, що німці, нарешті, мають можливість практично перевірити, наскільки їхні уявлення про Червону армію відповідають дійсності, він писав: "Величезний сфінкс із червоною зіркою, з серпом і молотом скинув свою маску, і сили, які нам протистоять, є вкрай рішучою масою, котра в завзятті ведення війни становить дещо зовсім нове, як порівняти з нашими попередніми противниками" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, т.501. р.7, к.420-426].

Восени 1941 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті залишалася напруженою: 25 жовтня після жорстоких боїв війська противника вдерлися в Харків. На кінець року вони окупували майже всю Україну, за винятком східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей, де тривалий час героїчно оборонялися війська Південно-Західного та Південного фронтів.

Добившись успіхів на вирішальних ділянках фронту — під Києвом та Смоленськом, — німецькі війська здійснили масований наступ на столицю країни. Але розгром їх під Москвою (грудень 1941-січень 1942 о.) означав остаточний крах плану блискавичної війни .

Шляхом формування приблизно 400 нових дивізій було, по суті, відновлено кадрову армію СРСР, від якої залишилося всього 8%

Рис. 20. Радянська артилерія під час Барвенкієсько-Лозовскої операції. 1942 р.

чисельності. Хоча цим військам ще бракувало головного — озброєння та бойового досвіду, в Сталіна виникла чергова ілюзія високої боєздатності Червоної армії. За його вказівкою навесні 1942 р. було розпочато кілька часткових, розрізнених, погано підготовлених та недостатньо забезпечених наступальних операцій. Але хіба Червона армія могла водночас наступати й оборонятися? Тим часом "верховний" у директиві фронтам у січні 1942 р. вказував, не давати ворогові перепочинку, примусити його вичерпати резерви, щоб забезпечити таким чином "повний розгром гітлерівських військ у 1942 році" [Русская мысль (Париж), 1995, 11-17 мая]. Наскільки ж треба було втратити відчуття реальності, щоб видавати такі накази армії, яка ще не отямилася від катастрофи 1941 р.?

Протягом січня-березня 1942 р. радянські війська вели криваві, але безуспішні бої за визволення Донбасу. Невдало розвивалися воєнні дії на ділянках на північ та на південь від Харкова. Незважаючи на те, що частини Червоної армії прорвали тут лінію оборони противника, загальне співвідношення сил було не на їхню користь. На клопотання головкома Південно-Західного напряму С.Тимошенка, члена військової ради М.Хрущова і начальника штабу І.Баграмяна Ставка й особисто Сталін дали дозвіл провести в районі Харкова велику наступальну операцію. Розпочалася вона в травні 1942 р. .

Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром далися взнаки і погана його організація, і брак досвіду, і нестача бойової техніки. Завдавши сильного удару, противник оточив три армії. Загинуло 171 тис,

захоплено в полон 240 тис. червоноармійців та командирів, втрачено 1200 танків. Німці втратили 20 тис. чоловік. Цим харківська епопея не скінчилася. Місто то брали, то здавали; за нього було проведено загалом шість фронтових і міжфронтових операцій, дві з них — стратегічного масштабу. Проте майже всі були невдалі.

НОВІ ВИПРОБУВАННЯ

28 червня 1942 р. великі танкові з'єднання ворога у взаємодії з піхотою та авіацією (німецькі військові кореспонденти захоплено називали цю армаду "нестримним монстром") розпочали генеральний наступ на воронезькому напрямі — операцію "Блау" ("Блакитна"), її метою було прорватися в Закавказзя (до нафтових джерел) і далі — на Близький Схід. Просування німецьких танкових колон, артилерії, вантажівок із піхотою видно було на відстані 50-60 км: неосяжна темна хмара пилу, порохового диму та попелу від палаючих сіл супроводжувала їх. "Це стрій римських легіонів, перенесений у XX століття для приборкання монголо-слов'янських орд!' — піднесено говорили німецькі офіцери. Було прорвано фронт завдовжки 650 км і глибиною 150-400 км на південно-західній ділянці театру воєнних дій. Радянські війська з боями відступали.

Знову, як і в 1941 р., в Червоній армії поряд із героїзмом та самопожертвою рядових воїнів були безладдя й паніка, розгубленість командування та, як наслідок цього, марні спроби стабілізувати обстановку. З болем у душі спостерігаючи ці події, О.Довженко 12 липня 1942 р. зробив у своєму фронтовому щоденнику такий гіркий, емоційно загострений запис: "А в пресі вже рік ні слова критики, ні слова перестороги, нічогісінько. Цілковитий "грім победи роздавайся'. Стид і сором! "Ворог тремтить, ворог боягуз", і прочіє брехні" [Олександр Довженко. Україна в огні. - К., 1990, с.205].

У травні-червні 1942 р. впав Кримський фронт. Навряд чи трагедію, що сталася тут, можна пояснити силою німецької армії. Рішення та дії керівництва цим фронтом вражають своєю безглуздістю: три армії було скупчено на фронті протяжністю 16 км, а окопи рити заборонили, щоб ... не підривати бойового духу червоноармійців. Німецька артилерія та авіація, сніг і дощ перетворили усе це в криваву кашу. Німцям вдалося захопити весь Керченський півострів, зокрема м.Керч. З 250 тис. радянських військ загинуло 162 тис, решта, за невеликим винятком, опинилася в полоні. Понад 10 тис. бійців устигли заховатися в Аджимушкайських каменоломнях, де оборонялися кілька місяців,

Рис. 21. Танковий десант. Південний фронт. 1942 р.

марно очікуючи повернення Червоної армії. Ф.Казначеев, колишній начальник зв'язку та головної рації Аджимушкайського підземного гарнізону, згадував про одну з газових атак фашистів: "Ось він, цей зловісний газ. Він повзе знизу, звивається кільцями, стелиться над підлогою довжелезного коридора й у цвинтарній тиші продовжує свій рух угору, до центрального входу, заповнюючи на своєму шляху великі кам'яні зали. Повзе чорно-коричнева лавина, наче густа хмара. Вже перехоплює дихання від її смертельного сморіду. Багато людей, повалених у цій битві з ядухою, падають і вмирають, скидаючи з себе маски, лише стукають об кам'яну підлогу коробки протигазів, чути хрипіння вмираючих. Від отруйного диму можна було врятуватися, але з цим газом нічого не можна зробити. І, головне, він не виходить із катакомб. Вороги висадили в повітря й завалили всі віддушини, закупорили нас з усіх боків. У цей найкритичніший момент на рацію прибули начальник оборони, полковник Ягунов, і старший батальйонний комісар Парахін з великою групою командирів. Полковник вручив мені радіограму й наказав негайно передати в ефір таке: "Всім! Всім! Всім! Всім народам Радянського Союзу! Ми, захисники Керчі, задихаємося від газу, помираємо, але в полон не здаємося!" [Керчь героическая. Воспоминания. Очерки. Документы. — Симферополь, 1974, с.68].

На початку липня 1942 р., блоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя. Мужність і стійкість севастопольців

вражає уяву і є прикладом неперевершеної звитяги. Навіть наприкінці червня, коли оборону було вже прорвано й, здавалося б, опір німцям став безнадійним — німецькі танки зі знахабнілими автоматниками майже безперешкодно наближалися до міста, — моряки й піхотинці не здавалися, билися до кінця. Учасник епопеї І.Давиденко розповідав, що біля підірваної 36-ї батареї берегової оборони червонофлотці розшукали легковий автомобіль "емку", встановили на неї станковий кулемет і рушили в останній бій: "Гинемо, та не здамося!" На жаль, навіть у тих, хто ще міг тримати зброю, не залишалося жодного патрона чи гранати — для себе. 95 тис. воїнів потрапили у ворожий полон. Загальні радянські втрати в людях за час севастопольської оборони становили 157 тис. Наприкінці літа німцям вдалося прорватися до Сталінграда та Головного Кавказького хребта. 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м.Свердловськ Ворошиловградської області. Цим і закінчилися оборонні бої на території України.

В літні місяці другого року 'східної кампанії" Гітлер та його оточення дійшли висновку, що цього разу "з росіянами покінчено" (так фюрер і сказав генералові Гальдеру й почув у відповідь: "Мушу визнати, що так воно і є"). Однак фронтові командири, самовдоволено втішаючись своїми воєнними успіхами, несподівано для себе відчули, що війна не тільки не закінчується, а вступає в якусь нову, непередбачувану фазу, що радянські війська не збираються припиняти опір.

Кульмінацію нових випробувань для Червоної армії зафіксував відомий наказ №227, підписаний Сталіним 28 липня 1942 р. У ньому розвивалися положення сумнозвісного наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. Ясна річ, в умовах загальної розгубленості й сум'яття суворі накази були необхідні. Але ж і тут пріоритет віддавався репресивним заходам — праву вищих командирів розстрілювати підлеглих "у несудовому порядку' на місці, застосовувати для покарання штрафні батальйони й роти, притягати до карної відповідальності з наступним засланням близьких родичів винуватців. Широко застосовувався й такий сталінський захід, як загороджувальні загони. Відомий цинічний каламбур "вождя" з цього приводу. У розмові з американським послом у Москві А.Гарріманом він сказав: "У радянській армії треба мати більше сміливості, щоб відступати, ніж наступати" [Родина, 1991, № 6, с.49].

Такі заходи нерідко сковували ініціативу командирів, а то й прирікали на безглузду загибель цілі з'єднання, які з маршу вводилися в бій із боєкомплектом 4-5 снарядів на одну гармату (навіть Гвинтівки мали не всі бійці, а їсти часто було нічого). Полки, вкинуті у нерівні бої, зникали разом зі своїми штабами. За три-чотири дні боїв від дивізії не залишалося нічого... Один із знавців історії сталінградської епопеї,

Рис. 22. Ый за с.Мілове Ворошиловградської області. 1942 р.

А.Бородін, свідчить: "Ні, жоден дослідник не відтворить картини наших втрат. Нам не дано осягнути все це страхіття" [Комосмольская правда, 1992. ЗО апреля]. "Солдатське радіо ' по-своєму коментувало погіршення ситуації на фронті: "Що там та дивізія? Дивізія — це на раз пообідати".

Стікаючи кров'ю, завдаючи ударів по ворогові, армія трималася до останнього. На кістках солдатів — героїв і мучеників 1941-1942 рр. — створювалися передумови перелому в перебігу війни.

УКРАЇНА - ВІСТРЯ РАДЯНСЬКОГО КОНТРНАСТУПУ

Восени 1942 р. напруження в бойових діях на південній ділянці радянсько-німецького фронту, де вирішувалася доля всієї світової війни, досягло апогею. Якщо німці, остаточно втративши надію на "блискавичну війну", все ж сподівалися на те, що 'перемога не.за горами", то зовсім інакші настрої панували в радянських військах. їм, як і раніше, бракувало озброєння та кваліфікованого керівництва, в них наростало розчарування нескінченним відступом, тим, що за 18 місяців війни не проведено жодної вдалої операції. Воїнів, як і весь народ, морально гнітили втрати — незліченних людських життів, майна, техніки, великої частини території. Та все ж у серцях жевріли віра й надія на краще.

Рис. 23. Україна — визволителям. Монумент

Люди жили сподіваннями переломного моменту в цій тяжкій і виснажливій війні.

У неозорих заволзьких степах із дотриманням якнайсуворішої таємниці вже формувалася армія нового типу — армія прориву, якнайкраще озброєна танками і літаками, гарматами і "катюшами", виробленими на Уралі, в Сибіру, Поволжі. Невдовзі ці добірні війська смерчем обрушилися на знекровлені в жорстоких кровопролитних чотиримісячних боях у Сталінграді дивізії противника. День 19 листопада 1942 р. назавжди ввійшов у світову історію як початок небувалого за силою контрнаступу Червоної армії. Вона, нарешті, добилася відчутного перелому у війні на свою користь. Відкрилася можливість визволення України.

16 грудня 1942 р. Воронезький та Південно-Західний фронти перейшли в наступ. Першими на землю України вступили воїни 5/3-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Того ж дня ворога було вибито з перших українських сіл Міловського району Ворошиловградської області. Наскільки кривавою була ця бойова операція, можна судити з того, що лише в боях за Мілове — перший районний центр

на українській території — загинули 1066 воїнів. Усього ж у боях за визволення Ворошиловградщини полягло 120 тис. радянських солдатів і офіцерів.

Успіх супроводжував бойові дії Червоної армії до лютого 1943 р. Однак після визволення нею Харкова наступ спершу послабшав, а незабаром припинився зовсім. Основна причина полягала в тому, що не вистачало досвіду наступальних боїв, злагодженості в дія* родів військ, а подекуди й транспортних засобів та бойової техніки. Тдк, харків'яни були вражені, коли побачили, що у військах, які вступили до міста, артилерію тягли... корови. Таке видовище аж ніяк не додавало віри та впевненості в силі Червоної армії. Справді, раптовим контрударом есесівські танкові з'єднання змусили радянські частини залишити Харків і відступити на північний схід. Проте Збройні сили СРСРу цілому вже перехопили ініціативу на фронтах, і, отже, ця невдача не могла щось істотно змінити на користь ворога.

У нескінченних битвах радянські війська набували бойового досвіду. Зріс також рівень військової майстерності офіцерського корпусу. Впевненіше стали керувати підрозділами, з'єднаннями, цілими фронтами полководці та воєначальники, що виросли в горнилі війни. Серед них було чимало синів українського народу: командувачі фронтів та армій А.Єременко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, І.Черняховський, П.Рибалко, А.Гречко, К.Москаленко, ПЖмаченко та ІИ- Незрівнянно краще озброєний, ніж у перші два роки, особовий склад навчився вже не тільки успішно протистояти ворогові, а й бити його будь-якої пору року та за будь-яких обставин.

5 липня 1943 р. розпочалася одна з найбільших битв Другої світової війни, що мала вирішальне значення для долі України, — Курська. З її завершенням виникли умови для широкого наступу Червоної армії на всьому південному крилі фронту. Війська Південно-Західного та

Рис. *24. Бої на Ч^-фр-.-шт". 1943 р.*

Південного фронтів з 18 серпня по 28 вересня провели Донбаську операцію, внаслідок якої 8 вересня визволили Сталіне (нині — Донецьк), а за два тижні до того — й Харків.

Перемоги дісталися дорогою ціною, втрати, до всього, не завжди були виправдані суто воєнними міркуваннями. Сталінський авторитаризм вимагав абсолютної підлеглості нижчої інстанції вищій та безумовного виконання будь-яких, нерідко безглуздих, наказів "згори". У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізовували до діючої армії всіх здатних тримати зброю, навіть 16-17-річних юнаків. Останніх, по суті підлітків, в Україні було загалом мобілізовано близько чверті мільйона. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, навіть без складання присяги, кидали в бій "спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації". Часто таку "живу силу" без ретельної підготовки — прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки, але під "прикриттям" загороджувальних загонів із тилу — посилали на добре укріплені позиції противника. Одну з таких "атак" описує очевидець С.Філіпенко. У вересні 1943 р. 87-а гвардійська стрілецька дивізія штурмувала укріплення на р.Молочна. Після короткої та неефективної артпідготовки розпочалася 'атака" штурмових груп — місцевих хлопчаків, багатьом із яких не було й 17-ти. їх навіть не перевдягнули у військову форму, не озброїли належним чином. "Не добігши до ворожих траншей метрів 300, усіявши трупами схили висоти, вони залягли (рештки). Через певний час —

Рис. 25. Радянські автоматники в бою на плаидармі р.С'шерський Донець. 1943 р.

уже без так званої артпідготовки — під крики "Ура!" вони знов підвелися, та "Ура!" не допомогло — лише додалося трупів та поранених..." [Голос України, 22 липня 1995 р.].

Відомий історик Рой Медведев, котрого разом із його братом Жоресом також у 17-річному віці було мобілізовано до Червоної армії, твердить, що підготовка необстріляних юнаків до участі в бойових діях провадилася на такому низькому рівні, що це слід назвати злочином. Можна погодитися з цим визначенням. Але для сталінських часів така практика була нормою. Генерал армії, Герой Радянського Союзу П.Івашутін з цього приводу говорив: "Для Сталіна людське життя нічого не значило, трупом більше, трупом менше — йому це було байдуже [Столяров К. Палачи и жертвы. — М., 1997, с.ИЗ]. А деякі бездушні службісти-генерали свідомо йшли на невиправдані жертви, щоб вправніше відрапортувати "головковерху-хазяїну", виглядати в його очах несхибними виконавцями.

Протягом січня 1943-жовтня 1944 рр. під час 11 стратегічних і 28 фронтових операцій на українській території Червона армія буквально захлиналася кров'ю — і своєю, і ворожою. Середньодобові її втрати, коли бої досягли найбільшого напруження, становили 68 тис. чоловік. Безпрецедентна битва за визволення України тривала 680 діб!

ФОРСУВАННЯ ДНІПРА ТА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА - КУЛЬМІНАЦІЯ БИТВИ ЗА УКРАЇНУ

Великомасштабна операція в Придніпров'ї у 1943 р., що стала центральною подією в битві за Україну, посідає особливе місце в історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Вона, безсумнівно, стоїть у ряду тих битв, що вирішили долю війни, — Московської, Сталінградської, Курської, Берлінської... Форсування найширшої водної перешкоди на всьому європейському театрі воєнних дій і вигнання фашистів із найбільшого міста на території СРСР та Східної Європи, окупованій ними, провістили не тільки воєнно-стратегічну, а й морально-політичну поразку третього рейху.

По завершенні Курської битви в кінці серпня 1943 р. радянські війська 750-кілометровим фронтом вийшли до Дніпра. Центр бойових дій перемістився в район середньої течії ріки. Настав кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника наші воїни змушені були форсувати цю найбільшу на їхньому бойовому шляху водну перепону. На щастя для радянських військ, німці не встигли спорудити широко розрекламований Геббель-

Рис. 26. Воїни 89-ї Белгородсько-Харківської дивізії встановлюють прапор над Харковом 23 серпня 1943 р.

Рис. 27. Мітинг трудящих Ха «.чті *цшсвячений визволенню міста. Виступає генерал І.С.Конєв. На трибуні Г.К.Жуков, М.С.Хрущов, Д.С.Коротченко*

сом оборонний "східний вал" на правому березі Дніпра (готові були тільки окремі "укріплені позиції"). До всього, Гітлер припустився непоправної помилки, вирішивши, що "таку широку водну перепону, як Дніпро, можна успішно обороняти й незначними силами" [Мировая война. 1939-1945 гг. Сб.статей. Перевод с немецкого. — М., 1957, с.218]. Фюрер, схоже не довіряв своїм генералам: сховаються, мовляв, за укріпленим валом і втратять здатність до наступальних дій.

Ставка Верховного головнокомандування ухвалила рішення: "на плечах" відступаючих ворожих військ захопити плацдарм на Дніпрі й відразу розпочати переправу. Пояснювалося це необхідністю випередити противника, що готував оборону правого берега. Отже, наступаючим військам доводилося виконувати це завдання без підготовки, за браку переправних засобів.

Останнім часом у літературі, зокрема мемуаристиці, з'явилися переконливі свідчення того, що дніпровська переправа, небувала за масштабами, була ще й безпрецедентною за грубими прорахунками та безвідповідальністю тих інстанцій, які її готували й провадили, а відтак — і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська. І знову, як уже не раз бувало, злочинні нехлюйство і дурість тих, котрі невдало керували, були відшкодовані стійкістю та самопожертвою тих, хто, захлинаючись у холодній дніпровській воді, проривався крізь вогняний смерч на правобережні плацдарми, виривав їх у ворога й утримував до підходу основних військ.

Під вогнем ворога діставалися правого берега хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, напхані соломою плащнамети. Виручали партизани та населення придніпровських сіл, даючи човни й плоти. І все ж тисячами тонули в холодній листопадовій воді, бо не вміли плавати. До всього, тягнули на собі зброю, боєприпаси. *Учасник форсування Дніпра письменник* Віктор *Астаф'єв згадував:* "Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?" [Советская молодежь (Рига), 1991, 9 ноября].

Тим, кому пощастило доплисти до правого берега й учепитися в нього, належало будь-що утримати плацдарм для розвитку операції. На островах Козачий та Ольжинський висадився батальйон 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії. В силу специфіки форсувальної операції воїни змушені були битися без підтримки авіації та артилерії, покладаючись тільки на власні сили й можливості. Наслідок: з більш як 800 бійців та офіцерів вціліло... п'ятеро. У бою за одне лише село Гребені полягло два батальйони. А скільки було таких сіл на Подніпров'ї... Людські втрати пояснювалися не тільки прорахунками радянського командування, а й неймовірним опором противника, що буквально зубами чіплявся за кожен клаптик української землі.

Судячи з усього, фашистське командування все ще покладалося на всемогутність і безвідмовність своєї військової машини. Але таке йому вже могло тільки ввижатись: у другій половині 1943 р. колись справді неперевершена, найсильніша в світі армія була вже не така.

Проте навіть із підірваним бойовим духом вона становила силу, з якою не можна було не рахуватись. її командування заздалегідь почало готувати Київ до тривалої оборони. У наказі головного командування групи армій "Південь" наголошувалося: "Завданням гарнізону Києва є кругова оборона міста до останньої можливості. При цьому всі резерви мусять бути вичерпані, необхідно використати для оборони всіх до *останнього німців"* [ЦДАВОУ, *ф.КМФ-8, оп.2 спр.91,* арк.139]. Розділивши місто на три оборонні сектори, гітлерівці приступили до спорудження опорних укріплених районів.

Рис. 29. У визволеній Полтаві. 1943 р.

Рис. 30. Наведення переправи через Дніпро. 1943 р.

Тим часом ще на стадії планування операції радянське командування, розраховуючи на прискорене форсування Дніпра в районі Києва, не виявило достатньої обачливості. Плацдармом для наступу обрали с.Великий Букрин. Але берег ріки тут високо нависав над водою і, до всього, був добре укріплений (на відміну од інших ділянок Правобережжя). Насилу захопивши букринський плацдарм (11 км по фронту і 6 км у глибину), радянське командування зосередило тут великі сили й двічі намагалося розгорнути наступ на Київ. Але безуспішно.

У зв'язку з цими труднощами за поданням командування Воронезького фронту Ставка Верховного головнокомандування вирішила значну частину військ (понад 200 тис.) приховано передислокувати на північний, більш зручний плацдарм поблизу с.Лютіж за 30 км від Києва. В умовах осінньої негоди війська двічі було переправлено через Дніпро, проведено складний маневр поблизу лінії фронту. Створене на Лютізькому плацдармі, угруповання й відіграло вирішальну роль у Київській наступальній операції, яка за наказом Сталіна мала завершитися 5-6 листопада здобуттям Києва.

Коли 6 листопада 1943 р. о 4-й годині ранку Київ було очищено від фашистів, перед очима визволителів постало сплюндроване й цілковито спустіле місто. Ще наприкінці вересня всіх киян протягом трьох днів відселили за десятки кілометрів від міста під приводом того, що його територію включено до зони бойових дій. Київ став здобиччю німецьких мародерів, команд підривників і "факельників". Та підготувати його до вуличних боїв німецьке командування не встигло. Отже, без перебільшення можна твердити, що Червона армія врятувала столицю України від цілковитого знищення.

Рис 31 У наступі на Київ. 1943 р.

Парадокс історії полягає в тому, що найбільших втрат місту завдали саме радянські війська, але не у 1943, а в 1941 р., коли після вступу німецьких окупантів у Київ було здійснено численні вибухи потужних мін, закладених мінерами 37-ї армії. 940 кращих будинків Хрещатика та інших центральних вулиць (усього до трьох кілометрів) було зруйновано й спалено. Тоді ж було висаджено в повітря перлину української ferКОВНоі архітектури — Успенський собор Києво-Печерської лаври, акою була потворна логіка тотальної війни, що її вели тоталітарні режими. Тож навряд чи справедливо нарікати тут тільки на радянську сторону — до актів вандалізму її спровокувала фашистська агресія.

Радість перемоги затьмарювалася не тільки ранами, що їх заподіяла місту війна, а й величезними втратами радянських військ — 417 тис. чоловік. Бої за Київ були настільки кривавими, що за свідченнями учасників, після здобуття міста в навколишніх селах терміново формувалися похоронні команди на допомогу штатним армійським, які не справлялися з роботою — земля була буквально всіяна трупами загиблих солдатів — і радянських і німецьких. Очевидці розповідали, що незліченні воронки від снарядів і бомб заповнювала... кров.

ВІДБИТТЯ НІМЕЦЬКОГО КОНТРНАСТУПУ

Вибиттям німців зі столиці не закінчилася київська епопея. Незабаром німецьке командування, очолюване чи не найкращим німецьким воєначальником — фельдмаршалом фон Манштейном, зробило відчайдушну спробу знову захопити Київ і повернути хід подій в Україні на свою користь. Такі спроби мали місце вже 8 і 9 листопада, коли поблизу с.Фастовець ворожі танки та мотопіхота завдали раптового сильного удару по 232-й стрілецькій дивізії. Цей контрудар вдалося відбити з великими втратами для обох сторін.

Ще в більших масштабах контрнаступ відновився 15 листопада 1943 р. На цей час радянські війська вже захопили Житомир і ніщо, здавалося б, не провіщало біди. Несподівано в районі Бердичів-Фастів на них обрушився настільки потужний удар німецьких танкових колон, що довелося залишити і Житомир, і Коростень, і Радомишль. Над столицею України знову нависла смертельна небезпека. Розпочалося побоїще, яке в мініатюрі нагадувало Курську битву. Щодня противник вводив у бій свіжі дивізії, кидаючи в атаку до 400 танків, підтримуваних із повітря ударами сотень літаків. Основний тягар цієї оборонної операції ліг на війська 38-ї армії. її завданням було не дати ворожим

Рис. 32. Воїни 240-і дивізії 1-го Українського фронту у боях за Київ

танкам захопити шосе Житомир-Київ. Якби це сталося, ручатися за долю Києва було б важко. А саме таку спробу зробила 7-а німецька дивізія, що оволоділа Житомиром. її командир, генерал Х. фон Мантейфель застосував нову тактику бою: утворив зі своїх солдатів невеликі автономні й мобільні групи, що діяли в тилу радянських військ, спричиняючи в них сум'яття.

І донині залишаються не розгаданими до кінця причини цієї замовчуваної в історичній літературі драми. Спеціальних наукових праць немає. Версії ж мемуаристів не задовольняють: дехто з них нарікає на тумани, інші — на розвідку, треті — на виснаженість радянських військ після боїв за Київ. Окремі автори навіть багатозначно натякають на те, що німці, мовляв, навмисно залишили під Житомиром цілий залізничний состав спирту. Думається, насправді сталося запаморочення від успіхів радянського командування, його чергове серйозне упущення.

Рятуючи Київ, радянські воїни виявили мужність і звитягу. Та все ж противникові вдалося просунутися на 35-40 км і зайняти Житомир. Далі він наштовхнувся на стійкість радянських військ. У ті гарячі дні подвиг героїв Бреста повторила блокована в кар'єрах Коростеня група солдатів і офіцерів. До останнього подиху в палаючому Т-34 захищав станцію Чоповичі екіпаж лейтенанта В.Вейсера. Небувалий випадок стався з екіпажем танку 112-ї танкової бригади під командуванням

Рис. 33. Зустріч ь,,і.ч!и *JUJ----- ши...и з киянами. 6 листопада 1943 р.*

Рис. 34. Салют у Москві на честь визволення Києва

В.Єрмолаєва. У бою поблизу с.Заньки Радомишльського району Житомирської області його машина підбила 6 ворожих танків, зокрема два "тигри". Але інший німецький танк підбив Т-34. Тоді командир повів палаючу машину на таран "тигра". В.Єрмолаєв загинув разом з екіпажем. Посмертно він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Зрештою, контрнаступ німецьких військ було зірвано. Адже йшов уже 1943 рік. Радянське командування зуміло опанувати обстановку й на контрнаступ відповіло контрударом. В архіві зберігся цікавий документ — рапорт коростенського гебітскомісара Штеуделя про паніку, яка охопила німецький гарнізон при наближенні радянських танків. Командир німецького армійського корпусу "зі швидкістю блискавки кинувся в свій автомобіль і на величезній швидкості залишив місто. Його штаб намагався спішно завантажити найнеобхідніше службове майно на легкові автомобілі й так само швидко дременути" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2. спр.91, арк.139]. Канонада наближалася, вже зовсім близько лунали кулеметні черги. Як з'ясувалося пізніше, генерал так поспішав покинути місто, що навіть не попередив гебітскомісара. Збожеволілі від страху німецькі офіцери, чиновники, солдати кидали машини разом із майном. Чим не картина "драп-маршу" 1941 р., але вже в німецькій постановці? Втім, у цілому німецька армія ще зберігала чималу силу, Україна була її останньою надією, і тому вона відступала організовано й чіплялася за кожну висотку, річку, населений пункт.

З повернення Україні її столичного міста й із виходом радянських військ на Правобережжя ні в кого вже не залишалося сумнівів, що німецько-фашистській армії на українській землі не втриматися. Остаточне визволення України було справою часу.

"ОСТАННІЙ БІЙ —„ ВІН НАИТРУДНІШИИ"

Ніякі перешкоди й труднощі на могли вже спинити Червону армію, яка нарощувала силу ударів по ворогові. 24 грудня розпочався загальний наступ в Україні, в якому взяли участь найбільші фронти — Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські. Бойові дії розгорнулися на 1400 -кілометровій смузі — від Полісся до берегів Чорного моря. Важливою за воєнно-політичними результатами була Корсунь-Шевченківська операція 1-го та 2-го Українських фронтів (25 січня-17 лютого 1944 р.)."Вона створила умови для вигнання німців з території Правобережної України", — читаємо в історичних працях про ці події. Та легко сказати — "умови"... Червона армія в наступі 1944 р., як гігантський коток, вичавлювала німецьку армію з українських земель. Це справді так. Але чого це їй коштувало! Як і в попередні роки, бага-

Рис. 35. Командувач 1-м Українським фронтом М.Ф.Ватутін. члени Військової ради К.В.Крайнюков і Н.Т.Кальченко, а також командувачі арміями після битви за Київ

Рис. 36. Німецька військова техніка після Корсунь-Шевченківської битви. 1944 р.

томільионна армія потребувала найелементарнішого: боєзапас на одну Гвинтівку найчастіше становив 5-7 патронів, кожен третій воїн був одягнений абияк. Спали, навіть узимку, просто неба, позаяк села були розорені, наметів майже не мали. Як наслідок: кожен четвертий воїн був обморожений або хворий. Тили через весняне бездоріжжя відставали од військ, а це означало в кращому разі казанок на добу холодної пшоняної каші на двох... Зате "смерш" не дрімав ні в зимову хуртовину, ні в літню спеку, борючись за підвищення бойового духу воїнів: за вироками трибуналів зі складу 1-4-го Українських фронтів протягом місяця вибував у середньому полк — хто в штрафбат чи штрафні роти, хто в ГУЛАГ, а кого й зразу "до стінки" ставили.

Недолугі командири, які в армії ніколи не переводяться, зловживаючи своїм повновладдям та безвідповідальністю, кидали своїх підопічних, нерідко навіть без особливої потреби, під нищівний вогонь німецьких кулеметів і мінометів. Ветеран війни О.Петренко розповідав про незліченні атаки на дві висотки поблизу с.Отрадне-Іванівка в Новоукраїнському районі Кіровоградської області в березні 1944 р. Під час однієї з них, яку здійснював батальйон 359-го полку 50-ї дивізії, з 400 бійців у живих залишилося 50. А наступного дня після сильної артилерійської підготовки німці відступили, залишивши ці висотки, встелені трупами радянських солдатів.

Рис. 37. Корсунь-Шевченківське побоїще

Ні, не була битва за Україну "богатирським маршем" як це подає дехто: кожен клаптик української землі политий кров'ю радянських воїнів, усіяний їхніми кістками.

У січні-квітні 1944 р. радянські війська очистили від ворога значну частину Правобережної й Західної України. 26 березня 1944 р. вони перейшли державний кордон із Румунією, 8 квітня — з Чехословаччиною.

Рис. 38. Командувач 4-м Українським фронтом генерал Ф.І.Толбухін. 1944 р.

Почалися тривалі бої за визволення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Ворог чинив відчайдушний опір, намагався переходити в контрнаступ. Але йому протистояли стійкість, героїзм, майстерність радянських воїнів. 4 червня 1944 р. під Яссами (Румунія) героїчний подвиг здійснив 44-річний боєць 50-ї Запорозько-Кіровоградської стрілецької дивізії Р.Сміщук. Рота, в якій він служив, потрапила в оточення й зайняла кругову оборону. На її позиції наступали 16 танків і батальйон піхоти ворога. У цю критичну мить Сміщук не розгубився — став кидати в ходову частину танків, що наближалися, гранати й пляшки із запалювальною сумішшю. Так він знищив один за одним шість п'ятдесятитонних машин. Рота була врятована, а Р.Сміщука вже через тиждень після бою удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Успішно розгортався наступ і на півдні республіки. 10 квітня ворога вибили з Одеси. Водночас, прорвавши добре укріплену оборону, війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання на Кримському півострові. 9 травня 1944 р. після кровопролитного штурму визволено Севастополь.

Нових успіхів в очищенні від ворога української території досягли радянські війська в другій половині 1944 р. 13-14 липня 1-й Український фронт розпочав наступ на рава-руському та львівському напрямах проти сильного ворожого угруповання "Північна Україна". Розвиваючи успіх, війська фронту оточили в районі Бродів 8 ворожих

Рис. 39. Німецькі полонені після боїв за Севастополь. 1944 р.

5 * ї\<

?«>/. ~*І;

Рис. *40. Жителі Одеси зустрічають воїнів Червоної армії. 1944 р.*

ДИВІЗІЙ. 38 тис. гітлерівців було вбито і 17 тис. узято в полон. Серед розгромлених ворожих з'єднань виявилась і 14-а гренадерська дивізія "СС-Галичина', створена мельниківською фракцією ОУН.

27 липня було визволено Львів. Повернення Україні цього древнього міста було пов'язано з подіями, що протягом півстоліття старан-

Рис. 41. Представники Ставки ВГК маршали К.Є.Ворошилов і О.М.Василевський під час кримської операції

Рис. 42. Вуличний бій у М.Тернопіль. 1944 р.

но замовчувалися з кон'юнктурно-політичних міркувань. А сталося таке. Ще до залишення міста німецькими військами тут за наказом лондонського емігрантського уряду був створений і став діяти штаб Армії Крайової (АК). Львів поділили на дільниці, очолювані комендантами. На ратуші, багатьох будинках вивішено польські національні прапори. Розпочалася мобілізація поляків до АК. Оскільки польським повстанцям вдалося захопити німецькі склади, вони одягнули мундири вермахту, озброїлися німецькими карабінами. У місті рили окопи, споруджували опорні пункти оборони. Усього загони АК налічували у Львові до 16 тис. чоловік.

Але ні з німецькими, ні з радянськими військами вони в бій не вступали. Схоже на те, що метою їхніх дій було утвердження в місті влади емігрантського уряду. Втім, коли у Львів пробилися радянські танки, загони поляків начебто сприяли їм. А далі відбувалися події, що приголомшили все місто. На вимогу радянського командування роззброїтися й прибрати польські прапори аківці відповіли мовчанням, а згодом розгорнули антиукраїнський терор: розпочали масові арешти і вбивства українських національних діячів та представників інтелігенції. Доки радянські органи знешкодили ці формування, поляками було вбито 728 чоловік.

У наступних боях ратну звитягу знову виявили тисячі воїнів. Особливо відзначився уродженець Хмельницької області В.Майборський. Під час наступу боєць отримав завдання командира знищити ворожий дот. Молоденький лейтенант пообіцяв йому й ще двом воїнам "приз" — по банці тушонки й пайці хліба. Дужа, смілива людина,

Майборський спочатку намагався якось зачепити й витягти з доту кулемет. Не вийшло. Тоді, ризикнувши, пішов на амбразуру з протитанковою гранатою. Не за тушонку, звичайно. На щастя, В.Майборський вижив. Груди безстрашного воїна прикрасила Золота Зірка Героя Радянського Союзу.

У перебігу Карпато-Ужгородської операції відбулося визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. А на останній стадії операції радянські війська очистили від ворога Ужгород і 28 жовтня завершили визволення Закарпатської України. Незабаром населення краю майже одностайно висловилося за входження до складу історичної Батьківщини — України.

Хоча з української землі ворога було викинуто, визволення поневолених фашистами країн Центральної та Південно-Східної Європи — аж до завершення розгрому гітлерівської Німеччини — тривало ще довгих півроку. Мільйони воїнів-українців поруч із солдатами та офіцерами інших національностей брали активну участь в очищенні від ворога Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та інших країн. їх тут чекали як визволителів. У тому, що сталося в цих країнах після приходу сталінських посланців з їхніми "смершами", немає жодної вини рядових солдатів і офіцерів. Український воїн нічим себе не зганьбив перед народами Європи.

§3. Україна — воєнний і геостратегічний фактор Другої світової війни в Європі

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВОЮЮЧИХ СТОРІН ВІД "УКРАЇНСЬКОГО ФАКТОРА'

На початку жовтня 1944 р. німецьку армію було видворено за кордони України 1939 р., а наприкінці — завершено визволення решти українських земель. Цей місяць, який червоним рядком увійшов до календаря української історії, має виняткове значення для історичної

долі України. Вигнання фашистських завойовників означало повернення з небуття, відродження України.

Хоча на початок Другої світової війни українська державність була номінальною, незаперечним фактом залишається те, що Україна не була вже бездержавною територією, як упродовж минулих віків. Вона становила своєрідне державницьке утворення із власним урядом, парламентом, державною символікою, кордонами, позначеними на географічних картах, з українськими університетами, театрами, академією наук, пресою тощо.

Україна як суб'єкт державного права перестала існувати із захопленням її території фашистськими завойовниками. Вона була цілком поглинена третім рейхом, стала частиною великонімецького простору, абсолютно безправною територією, позбавленою будь-яких ознак державності.

Тільки така Україна, невичерпний постачальник продовольства й сировини, "німецька Індія", потрібна була Гітлеру та третьому рейху в їх змаганні за світове панування. Та не тільки як колоніальне володіння сприймали Україну нацисти. Фюрер та його стратеги у своїх глобальних планах розглядали українську територію як дуже зручний плацдарм для проникнення німецьких військ до бакинського нафтового району, а згодом — на Близький Схід, аж до Індії, із захопленням якої з'являться шанси на зруйнування Британської імперії.

Вже воюючи з Радянським Союзом, фашистське військове керівництво особливу увагу приділяло саме українському театру бойових дій. Втрата України в 1944 р. була найвідчутнішим воєнно-стратегічним

Рис. 43. Розбита техніка на полі битви під Бродами. 1944 р.

ударом по Німеччині та по її збройних силах. Не змирившись із цим, німецькі стратеги і в 1944 р. розробляли плани повернення України під владу рейху як умову сприятливого для Німеччини повороту в світовій війні.

Однак не тільки Гітлер тримався за Україну обома руками. Те саме робив і його найбільший ворог — Сталін. Український геостратегічний фактор у глобальних розрахунках кремлівського диктатора також посідав провідне місце — і як найважливіший театр воєнних дій, де на базі вигідних природних умов було споруджено розгалужену систему укріплених районів та оборонних рубежів, і як наріжний камінь усього радянського воєнно-промислового комплексу.

Саме залежність воюючих сторін від українського економічного, сировинного потенціалу, людських ресурсів зумовила вкрай безкомпромісний, гранично запеклий характер бойових дій на території республіки. Через те Україна неймовірно й потерпіла, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва.

УКРАЇНА - ЦЕНТРАЛЬНА ДІЛЯНКА „ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ВОЄННИХ ДІЙ

З Україною, ширше — з усім південним напрямом як географічним її продовженням — пов'язувались основні події на радянсько-німецькому фронті (4,5 тис. км), який був вирішальним у системі фронтів Другої світової війни (в 1941-1945 рр. тут зосереджувалося від 56 до 76 /о загальної кількості дивізій вермахту, причому 607 із них було розгромлено саме на цьому фронті, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 ворожих дивізій). Цілком логічно в цьому контексті твердити, що український південний напрям був центральним на радянсько-німецькому фронті, як і на всьому європейському театрі воєнних дій, принаймні, до кінця жовтня 1944 р.

На українській і, ширше, південній ділянці практично ніколи не наставало затишшя, тут не було стабільної лінії фронту, окопної війни, натомість постійно тривали активні бойові дії. Саме тут відбулися такі великомасштабні операції 1941 р., як зустрічна танкова битва в районі Луцьк-Броди-Ровно, Київська та Одеська оборонні операції. У безпросвітно тяжкому 1941 р. радянські війська зуміли цими, хай і невдалими, операціями поставити під сумнів бездоганно продуманий графік гітлерівського "бліцкрігу".

Стратегічне місце Україна зберігала і в наступному, 1942 р. Саме з її території після поразки радянських військ під Харковом почався

найбільший після зриву "бліцкрігу" німецький генеральний наступ на Волгу й Кавказ. Він мав вирішити долю всієї світової війни. Та після переконливої перемоги радянських військ під Сталінградом, здобутої значною мірою з допомогою фронтів, що відступали з України, саме тут, на українській землі, набирав непереборної сили зворотний процес — визволення території СРСР А після Курської битви (вона також географічно пов'язана з Україною, оскільки закінчилася здобуттям Харкова) розпочалося фронтальне вигнання гітлерівців. їй-право, мав рацію наш земляк О.Довженко, який, перебуваючи в цей час на Південно-Західному фронті, зазначив у щоденнику, що навколо України "точиться добра половина усієї світової війни" [Олександр Довженко. Україна в огні. — К., 1990, с.253].

На території республіки відбувалися й найбільші успішні наступальні операції 1944 р.: Донбаська та Нікопольсько-Криворізька, Кримська та Львівсько-Сандомирська; наймасштабніше на той час оточення великої маси військ противника — Корсунь-Шевченківська битва; унікальні в історії війни за складністю операції, пов'язані з форсуванням Дніпра та подоланням гірських масивів Карпат.

Війна на території України не припинялася ні на годину — з 22 червня 1941 по 28 жовтня 1944 р. З цих 40 місяців 35 припадають на активні бойові дії регулярних військ. Особливо запеклі бої та битви відбувалися в більш ніж 100 населених пунктах республіки. До речі, ще тоді, в кінці 1944 р., український уряд виношував думку встановити в цих місцях пам'ятні знаки. На жаль, і понині це не зроблено.

На ^території України відбулася майже половина стратегічних операцій, проведених за роки Великої Вітчизняної війни. У бойових операціях на території республіки взяло участь 54 армії Збройних сил СРСР. Діїрегулярних військ поєднувалися, як це буде показано нижче, зі збройною підпільно-партизанською боротьбою, що так активно поширилася на ґрунті масового несприйняття ідеології фашизму українським народом.

Як центральний плацдарм театру воєнних дій Україна привертала до себе особливу увагу вищого керівництва воюючих армій, генеральних штабів. Доречним тут буде майже класичний приклад стратегічного змагання за Україну. Ще напередодні нацистської агресії Сталін, коригуючи план військового командування, акцентував увагу на особливому значенні українського напряму, на який, за його ж розрахунками, гітлерівське командування обрушить основний удар. Від зажадав у зв'язку з цим посилення південного угруповання радянських військ. Спочатку здавалося, що Сталін помилився, адже напрямом головного удару Гітлер обрав центральну ділянку східного фронту.

Рис. 44. Бій у Карпатських горах. 1944 р.

Та вже на початку серпня 1941 р. фюрер наказав повернути з центрального напряму на південний значні сили для якнайшвидшого захоплення України, щоб, як писав історик вермахту генерал фон Бутлар, оволодіти "продовольчими запасами та корисними копалинами України й Донбасу, виходом до Криму справити відповідний вплив на Туреччину і, не в останню чергу, створити собі трамплін для стрибка на Кавказ за необхідною Німеччині нафтою" [Мировая война. 1939-1945 годы. Сб.ст. Перевод с немецкого. — М., 1957, с.169]. Інший генерал, відомий воєнний теоретик Г.Гудеріан, так продовжив думку Бутлара: "Гітлер не зробив, як Наполеон, котрий все ж дійшов до Москви, а обрав шлях Карла XII з усіма наслідками, що випливали з повороту військ на Україну" [Итоги второй мировой войны. Сб.ст. Перевод с немецкого. — М., 1957, с.119]. Роблячи стратегічний вибір першого етапу "східного походу" між здобуттям Москви (це давало політичний виграш у війні проти СРСР) і захопленням України (воно створювало певні передумови для успіху у війні за світове панування), Гітлер, усупереч думці своїх генералів, віддав перевагу українському плацдармові як стратегічно більш перспективному.

На українській території, з огляду знову ж таки на її стратегічне значення, відбувалася найбільша концентрація військ та озброєння воюючих сторін. У 1943-1944 рр. тут зосереджувалася майже половина діючої Червоної армії. В українській кампанії брали участь шість

фронтів — 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські, 1-й і 2-й Білоруські, — Чорноморський флот, три військові флотилії. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30-ти загальновійськових, 6-ти танкових, 7-ми повітряних арміях, 8-ми кавалерійських корпусах тощо. Зазвичай це були найдобірніші війська. Так, із 10 гвардійських армій 8 діяли на українських фронтах.

З німецького боку в битві за утримання найбільшої здобичі фашистів у війні — України — також взяли участь у складі груп армій Південна Україна" і "Північна Україна" кращі війська. Досить сказати, що тут було використано цвіт німецької армії — есесівські танкові з'єднання "Рейх", Велика Німеччина", Лейбштандарт Адольф Гітлер", "Валлонія", "Вікінг", "Мертва голова", а також 14-а гренадерська дивізія С С та 8-а кавалерійська дивізія СС.

Рис. 45. Пам'ятник воїнам-визволителям України в Ужгороді. Монумент

У боях в Україні протягом 1943-1944 рр. з обох сторін брало участь понад 6 млн. чоловік, 85 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків, САУ та штурмових гармат, 10 500 літаків.

ЧЕРВОНА АРМІЯ ВИРІШУВАЛА ДОЛЮ УКРАЇНИ

Ніколи ще українська територія не ставала ареною таких запеклих і кровопролитних боїв, як у 1943-1944 рр. За 680 діб наступальних операцій на території України загинуло та було поранено щонайменше 3,5 млн. воїнів Червоної армії. Ворог відчайдушно чіплявся за кожен клаптик української землі. Але ніякі перешкоди й труднощі, ніяка міць ворожого опору не могли вже спинити Червону армію, що набула сили та бойового досвіду, спиралася на потужну східну тилову воєнно-промислову базу, в створенні якої (адже західну було втрачено) Україна в 1941-1942 рр. взяла найактивнішу участь своїм найціннішим устаткуванням найбільших оборонних підприємств, а також найкращими кадрами.

Військо, що вибивало німецьких окупантів з України, було за своїм особовим складом багатонаціональним. Серед визволителів були представники усіх народів тодішнього Радянського Союзу. У військах фронтів, що першими ступили на багатостраждальну українську землю, переважали воїни російської національноссті, оскільки після втрати в 1941-1942 рр. довоєнного кадрового складу армії, де українці мали високу питому вагу, нові дивізії формувалися на території Росії. Про роль цієї, російської за основним складом, армії у вигнанні ^німецьких загарбників з України стисло, але вичерпно сказав той самий Олександр Довженко, назвавши її "справжнім визволителем України од німців' -^'Без допомоги російського народу український народ загинув би у війні", — твердив він [Довженко Олександр. Україна в огні. — К., 1990, с 247].

У міру просування на захід армія дедалі більше українізувалася. Уже в 1944-1945 рр. чимало з'єднань та підрозділів на 50-70% складалися з українців, щойно мобілізованих до війська. У цьому також знаходимо підтвердження того, що визволення України від нацистських завойовників було кровною справою не тільки українського, а й інших народів тодішньої багатонаціональної країни. Додамо до цього, що воєнно-стратегічний український фактор у Другій світовій війні в Європі виявлявся не тільки на українському театрі воєнних дій. Українці, як і взагалі вихідці з України, брали активну участь у боротьбі з фашизмом в інших країнах, на інших фронтах війни.

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ БУЛО СПРАВЖНІМ

Нині, як і півстоліття тому, в жодного неупередженого дослідника не виникає сумніву, що визволення України від нацистських зайд було порятунком її народу. На нашу думку, не можна вважати науково обґрунтованою тезу про окупацію в 1943-1944 рр. території України Червоною армією. "Теза" ця не витримує критики ні з погляду міжнародного права, ні з погляду етики. Адже на той час реально існувала унітарна держава — Радянський Союз, до складу якої входила, поряд з іншими національними республіками, й Україна. Західні кордони цієї держави, визнаної міжнародним співтовариством, були підтверджені в лютому 1945 р. спеціальним рішенням Кримської конференції, а згодом і Паризькою мирною конференцією. Сьогодні це кордони Української незалежної держави. Порушувати питання про окупацію Радянським Союзом чи то всієї України, чи то окремих її земель — означає навмисно чи несамохіть ставити під сумнів легітимність кордонів сучасної України, іншими словами — робити підкоп під її соборність.

Згадана вище "теза" здається сумнівною і з погляду елементарної логіки. Якщо припускати, що західноукраїнські землі були окуповані Радянським Союзом, то мимоволі виникає запитання: а якій же країні вони належали, в кого були загарбані? На прибічників версії "окупації"

Рис. 46. Воїни 3-го Українського фронту біля будинку австрійського парламенту у Відні. 1945 р.

України Червоною армією чатує ще один алогізм: Україну 1943-1944 рр. визволяли мільйони українців, що боролися проти фашистів саме в складі Червоної армії. За спотвореною логікою: "окупанти власної землі"?

Є й моральний бік у міркуваннях щодо того, чи було визволення України від фашистських загарбників "справжнім визволенням". Для ветеранів Другої світової війни вже сама постановка такого питання виглядає блюзнірською. "Є певні українські крайньо праві кола, які ставлять під знак запитання, чи визволення України від німецько-фашистських загарбників було справжнім визволенням, бо Україна залишилась під радянською владою... Кожен, хто вивчає події об'єктивно, вміє їх правильно оцінити, вважає, що визволення України від німецько-фашистських агресорів було справжнім, дійсним визволенням. Де була би Україна, де була б Канада, де був би весь світ, якби був переміг Гітлер?" Ці слова, під якими охоче підпишеться кожен ветеран Великої Вітчизняної війни, належать ветеранові канадської армії українцю М.Гринчишину [Українські вісті (Нью-Йорк), 1994, 15 вересня]. Що можна їм протиставити?

Рис. 47. Війну закінчено! День Перемоги

Рис. 48. Парад Перемоги у Москві. 1945 р. На білому коні маршал Г.К.Жуков, на гнідому — К.К.Рокоссовський

Очевидно, слід зважити на те, що поява аналізованої "тези" відбиває наступний сумний факт: українське суспільство ні на початку німецької окупації, ні в кінці її не було єдиним. Його розколола незрима ідеологічна барикада, причому розкол поглиблювали різні історичні, соціальні, релігійні умови, в яких розвивалися обидві гілки української нації. Поділивши гірку долю інших роз'єднаних націй, українці нерідко билися в збройних силах супротивних сторін. Певна їх частина у формуваннях Української повстанської армії зі зброєю в руках відстоювала ідеали державної незалежності України. Переважна ж більшість синів та дочок України в складі Збройних сил СРСР билася за саме існування України як такої, за врятування українського етносу. Між цими цілями, безперечно, була генетична спорідненість. Десь у далекій історичній перспективі вони поєднаються.

В спробах переосмислити історичне минуле приходимо до розуміння того, що період Другої світової війни є особливим, переломним у тривалому й суперечливому процесі формування незалежності України. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, його величезні людські жертви — до о млн. чоловік, колосальні матеріальні збитки сприяли поглибленню національної свідомості як у радянській, так і в національно-патріотичних формах, висвітлили усвідомлення його місця серед інших народів, а відтак активізували процес поступового реального наповнення державницького потенціалу України, зміцнили її престиж в СРСР та за рубежем навіть в умовах жорсткої централізації унітарної країни.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ФАШИСТСЬКЕ ЯРМО -НЕ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

§1. "Птлерові порядки^— зашморг та податки

УКРАЇНСЬКА ПЕРЛИНА „ В НАМИСТІ НАЦИСТСЬКОЇ "НОВОЇ ЄВРОПИ"

У винятково строкатому й суперечливому переплетінні подій та явищ історії XX ст. одне з них привертає особливу увагу патологічною витонченістю його задуму. Йдеться про спробу націонал-соціалістичної партії Німеччини повернути з небуття й утвердити в центрі європейської цивілізації плантаторську рабсько-кріпосницьку систему, бундючно названу Гітлером "новою свропою", що будувалася на принципі так званої расової переваги німецької нації. Частина Європи — українська земля, окупована гітлерівцями, — стала випробним полігоном небувалого за людиноненависницьким задумом експерименту, що його нацисти збиралися поширити на весь світ.

Чому саме здобуття та форсоване хижацьке освоєння території України було обрано вирішальною ланкою в пангерманськo-нацистській програмі завоювання "світового панування"? Строго кажучи, нацистські проводирі ще до приходу до влади всіляко мусували^тезу, що "Україна — це вузол світової політики" й водночас — "німецька Індія", яку легко завоювати та без особливих труднощів порядкувати в ній. Оригінальними ці твердження не назвеш. Вони просто "озвучували" писання далекого попередника, прусського короля Фрідріха II, який у своїй праці "Історія мого часу" вказував саме на слов янський напрям німецької експансії, заявляючи при цьому, що Україна є найбагатшою частиною Російської імперії, а отже, завжди мусить бути в полі зору нащадків прусських королів.

Цю тезу чи не дослівно повторив майже через 150 років послідовник Фрідріха Адольф Гітлер у лихозвісній "Моїй боротьбі" ("Меіп катрг"). Однак "фюрер німецького народу", на відміну од простодушного прусського короля, "вдосконалив" теорію колонізації Сходу, додавши до неї "фундаментальну" тезу про расову неповноцінність

слов'ян , зокрема росіян та українців, і підкресливши, що "загибель Росії буде найвагомішим підтвердженням расової теорії.

За Гітлером, виходило так, що для унікальної німецької раси надлюдей немає вже життєвого простору, крім Росії та України. Але чисельне місцеве населення перешкоджає цьому. У розмові з публіцистом Ґ.Раушнінгом фюрер відверто заявив: "Величезну небезпеку для білої нордичної раси становить висока біологічна плодючість східних слов'ян, котрі, як усі неповноцінні народи, надолужують нестачу якості надлишком кількості" [Герман Раушнинг. Говорит Гитлер. — М., 1993, с.43].

Отже, східні слов'яни, українці — вороги німців. Ось чому окупаційний режим, нав'язаний українському народові у вигляді "нового порядку", відзначався винятковою українофобією. Мета агресорів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти запровадити систему жорстокої експлуатації. У планах колонізації зазначалося, що територія України — найбагатша, найплодючіша в Європі й здатна постачати все те, чого бракує рейхові для здобуття світового панування: продукти та сировину. А жити на українській землі повинні люди арійської крові.

Німецькі завойовники були вражені красою і багатством України. Генерал-фельдмаршал В.Кейтель під час Нюрнберзького процесу, що засудив його до смертної кари, згадував: "Українські чорноземні ниви, неосяжні лани, які нам, німцям, і уявити собі важко, справили на мене величезне враження. Часто на багато кілометрів навколо ми не бачили в цьому відкритому, без жодного деревця, ландшафті, що ледь колихався, нічого, крім нескінченних рядів скирт пшениці... Повсюдно відчувалася незаймана й прихована сила цієї землі, що не використовувалася навіть на третину." [Новая и новейшая история, 1991, №2, с.199].

Знищення комунізму та радянських порядків було, так би мовити, супутньою метою грандіозної програми привільного розселення представників раси панів та найліпшого влаштування їх за рахунок інших народів. За завданням верхівки нацистської партії спеціалісти СС розробили колонізаторський "План Ост", яким передбачалася навіть не германізація України та інших завойованих територій, тобто, не прищеплення населенню німецької мови, законів, способу життя, а цілковите знекровлення слов янства, зведення його до певного мінімального числа покірливих слуг "панського класу арійців". Уже по війні стали відомими окремі деталі цього страхітливого плану. Німці мали оселитися на території, окресленій лінією Ленінград-Ладозьке озеро-Валдайська височина-Брянськ-Дніпровська дуга. 31 млн. місцевого населення належало відселити, зокрема 65% західноукраїнського населення,

Рис. 49. Українські громадяни, повішені фашистами у Ровенській тюрмі

до Сибіру чи деінде. Звісно, до переможного завершення війни нацистам годі було сподіватися на реалізацію цього плану в повному обсязі. Проте форсоване виконання його наріжної ідеї — вичавити з України все, що можна, застосовуючи переважно жорсткі методи, — розпочалося з перших днів окупації.

Колонізатори все робили для того, щоб скасувати саме поняття "Україна", позбавити Ті, хоча б і умовної, суверенності. Україна як така, по суті, перестала існувати. Більша її частина під назвою "Рейхскомісаріат "Україна" (назва не території, а інституції) розглядалася як складова "великонімецького простору". Галіційський регіон було включено як округ до "генерал-губернаторства", створеного на території Польщі. Східні області передали під військове управління. Південь під назвою "Трансністрія" віддали Румунії як плату за участь у "східному поході". За те саме Угорщина отримала Закарпатську Україну. Прикметно, що ?ей розбій чинився відкрито, без будь-яких застережень чи маскувань. ·' розробленій окупаційними властями "Інструкції для поводження з українським населенням" містилася така рекомендація: "На скарги українців щодо підпорядкування окремих областей генерал-губернаторству й Румунії та на подібні закиди слід відповідати, посилаючись на те, що Україна врятована німецькою кров'ю, тому Німеччина залишає за собою право вирішувати долю окремих областей, виходячи з вимог загального політичного становища [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр. 149, арк. 238].

Досягши жаданої мети, угніздившись на українській землі, фашисти не приховували радощів — адже Україна була їхньою найбільшою здобиччю у війні за "життєвий простір". Еріх Кох, намісник Гітлера в Україні, звертаючись до підлеглих, говорив: "...Якщо справді колись був поворотний пункт у цій війні, то це були бої при Умані, Києві та Ростові, які передали у володіння Німеччини багату Україну з її важливими базами харчування та сировини... Наші вояки не пролили свою кров у цій країні за які-небудь ідеї, що повинні були ощасливити людство, але для того, щоб наявні тут багатства поставити на службу фронту та батьківщині" [Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941-1944 рр. Зб. док. і мат. — К., 1951, с.195].

ПРИНЦИП УПРАВЛІННЯ - УКРАЇНОФОБІЯ

Під завдання колонізації, що вкладалось у формулу "завоювати, управляти, експлуатувати", було розроблено принципи управління захопленою територією й політику щодо її населення. Документи нацистської партії та міністерства східних окупованих областей, які зберігаються в київських архівах, проливають світло на те, що думали новоявлені колонізатори про Україну та її народ. Найвиразніше ці оцінки відображено в таємній директиві для фашистських управлінців "Політика та управління людьми на Україні" й у згаданій вище "Інструкції для поводження з українським населенням". Обидва ці документи пройняті українофобією та прагненням обґрунтувати необхідність очищення української землі від її господарів — українців.

Концепція жорсткого колоніального управління не містила навіть натяку на рівноправну представницьку участь у ньому місцевого населення. Українці категорично відсторонювались од владних функцій на своїй території. В "Інструкції для поводження з українським населенням другим пунктом стояло таке характерне застереження: "Співпраця з українцями в управлінні справами на рівні общин і районів може і в подальшому (в разі необхідності) припускатися в рамках довірчих рад. На більш високому рівні українці можуть допускатися до управління лише як радники, що не мають зв язків з функціональними обов язками політичної властивості" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп./, спр.149, арк.238].

У директиві її автори твердили, що українець, мовляв, "пасивна людина , "переможена^середовищем", "перебуває в полоні природи", здатна лише коритися", не спроможна до державотворення, а може

лише руйнувати" й т.ін. Висновок робився такий: "Оскільки українець нездатний сам управляти, ми мусимо цю функцію взяти на себе' [Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.1063, арк.198-200].

Духові та букві цього безприкладного ультрарасистського документа відповідали окупаційний апарат і методи "управління , якими він користувався. Якщо під час "освоєння" Індії та Африки англійські й французькі колонізатори посилали туди на службу найздібніших адміністраторів, поміж яких були відомі військові, літератори, вчені, то міністерство східних окупованих областей рейху керувалося зовсім іншим принципом: "У нас ця людина нічого не варта, однак для Сходу вона все ж є досить пристойною .

Про загальний примітивний рівень колонізаторів України недвозначно говориться в доповідній начальника поліції безпеки та СД Київського генерального округу імперському управлінню безпеки в Берліні: "...Відповідальні посади в німецьких установах посідають працівники з двокласною освітою. Навіть із погляду розумового вони часто не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу ' [ЦДАВОУ, ф.3676, оп.4, спр.476, арк.285]. Відповідно керівні інстанції й інструктували цих "управлінців": "Ви йдете на Схід як володарі... Ви — королі, у вашому розпорядженні все!

Якщо британські, французькі та інші колонізатори дбали про поширення в колоніях мови метрополії, то колонізатори нацистського ґатунку робили все, щоб віддалитись од місцевого населення. Так, перед керівним німецьким прошарком ставилося завдання опанувати українську мову. Тим часом вивчення українцями німецької мови не заохочувалося. Наче дрібна деталь, але ж яка промовиста!

Цікавим, причому не тільки з погляду академічного, є наступне запитання: як могло статися, що брутальні лиходії, чужоземні зайди, зуміли за короткий час досягти своєї мети — дощенту пограбувати Україну? Відповідь проста: фашисти спиралися на певну частину місцевого населення. Явище, котре було з різних причин поширене в окупованих третім рейхом країнах Європи — колабораціонізм, не обійшло, на жаль, і Україну. Кривдою, свавіллям та бузувірством багатьох представників партійно-радянських органів, беззаконням, особливо на виконавському рівні, тисячі людей було, по суті, відштовхнуто од влади, що називала себе народною. З їх числа німецька адміністрація висувала посадовців місцевого самоуправління — бургомістрів, старшин, старост тощо, комплектувала так звану українську допоміжну поліцію.

Але навіть ті, хто звикся з грубощами та недбалістю незліченних партійно-радянських чиновників, були шоковані звичками покидьків,

Рис. 50. Українські робітники — жертви фашистського терору

яким нацисти довірили управлінські функції на місцях. Про таких у народі вмить з'явилася влучна приказка: "Підібрав собі німчура всіх отих старшин: той п'янюга, той бандюга — на один усі аршин". Саме завдяки німецьким прислужникам, а поміж них нерідко були колишні комуністи, навіть працівники правоохоронних органів, змогли ефективно діяти на окупованій території таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, інші спецслужби, які тримали місцеве населення в постійному жахові.

За лічені дні окупантам вдалося створити так звану українську допоміжну поліцію, яка своєю чисельністю та розгалуженістю перевершила навіть радянські сумнозвісні "органи", і не тільки в містах, а й у сільській місцевості. До війни в селах Балки і Скельки Василівського району Запорізької області був лише один міліціонер, у роки ж окупації — 45 поліцаїв, що утримувалися за рахунок селян! На Полтавщині на один район припадало в середньому 500 поліцаїв. А загальна їх кількість в Україні сягала 250 тис. чоловік, становлячи 1% населення.

Якщо сільські старости найчастіше були жертвами обставин (чимало з них допомагали, чим могли, своїм односельцям), українська допоміжна поліція — навпаки, і це викликало загальну зневагу та нелюбов до неї і в містах, і в селах. Тим часом роль її в суперполіцейському окупаційному режимі була вельми значною. У серпні 1941 р. преса, яка стала виходити на окупованій території, повідомляла, що створено українську полщію, котра є "повноправним поліцейським відділом німецької поліції" [Львівські вісті, 1941, 26 серпня]. А вже у вересні польова комендатура 198 повідомляла з Ахтирки в штаб 6-ї армії: "...Українська допоміжна поліція... подає німецьким каральним командам часто цінну допомогу". В свою чергу, польова комендатура 194(5) зі Сновська інформувала: "Допоміжні поліцейські роблять великі послуги у боротьбі проти партизанів" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.157, арк.722, 837]. Не могло нахвалитися на місцевих поліцаїв і керівництво таємної польової поліції, котре у звіті про каральні заходи навесні 1942 р. відзначало: "Українська допоміжна поліція та українські допоміжні команди показали... відмінні результати під час бойових дій і зазнали при цьому великих втрат" [Там само, спр.175, арк.106].

Про ставлення населення до цієї "українсько-німецької" поліції годі й казати: для нього це були "покидьки суспільства". Ось що писала про цю зграю^ негідників самодіяльна поетеса з Білоцерківщини О.їимофєєва: "Аж очі вилазять — так честь віддають, щоб тільки *годити* німчурі. Це ті, хто братами колись нам були, а нині — собачії шкури..."

Чужий українському народові й не визнаний ним окупаційний режим фашистів міг, ясна річ, триматися тільки на відвертій поліцейщині, основою якої була небувало поширена система "стукацтва". Організацією нашіптування німецькі фахівці займалися всерйоз, усіляко заохочуючи доноси. Повсюдно розклеювали оголошення, зверталися через гучномовці: повідомляйте про ворогів рейху, на вас чекає щедра винагорода. Але справа була навіть не у винагороді (гроші, горілка, корова — в селі, квартира — в місті): багато хто в такий спосіб зводив рахунки зі своїми кривдниками-"боржниками" радянських часів.

"МІСЦЕВЕ САМОУПРАВЛІННЯ" _ ГРА КІШКИ З МИШКОЮ

Тоталітарно-репресивний характер окупаційного режиму підкреслювався такою недоладною за цих умов інституцією, як місцеве "самоуправління". Не допускаючи найменшої політичної -самостійності українського населення, фашисти, щоб виявити ті сили, на які вони

Рис. *51. Фашистські завойовники позують біля плакату з написом:* "Руські *мусять вмерти, щоб німці могли жити*

могли б спертися, все ж ризикнули погратися в лібералізм із колабораціоністами.

Що з того вийшло, можна бачити на прикладі великих міст, де перебувало найбільше претендентів на роль політичних соратників окупантів. Особливо напружена боротьба точилася в громадських колах Києва. Учасники "похідних груп ОУН зробили серйозну спробу перетворити найбільше місто України в центр сепаратистського руху. Не дивно, що німецький генерал-губернатор у Києві Аккерман у 1942 р. висловився в такому дусі, що для нього українські націоналісти є "ворогом номер один" [Д.М.Андрієвський. Під знаком Сагсенгавзену. Непогасний вогонь віри. — Париж, 1974, с.246]. Найбільшою активністю відзначалися члени мельниківської фракції ОУН, серед яких переважали емігранти. Саме вони прагнули пожвавити національне громадсько-політичне життя в місті під своєю орудою.

Незабаром після приходу німецьких військ у Київ, 5 жовтня, національно мисляча інтелігенція міста створила досить представницьку (з 61 члена, в основному вчених, юристів та літераторів) Українську національну раду (УНР) на чолі з ректором політехнічного інституту, професором М.Величківським. У меморандумі УНР український народ закликався "пліч-о-пліч з німецьким народом стати на боротьбу з більшовицькою Москвою" [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.1, спр. 69, арк.4-6]. Водночас УНР ухвалила відозву до Е.Коха, в якій виголошувалася

подяка Адольфу Гітлеру та німецькій армії за визволення України. УНР ставила своїм завданням "репрезентувати український народ у німецьких органах влади", боротися проти більшовизму, виявляти турботу про виховання молоді, відроджувати національне громадське та культурно-релігійне життя. Хоч на словах УНР покладалася на Німеччину як на "свого природного союзника", від якого тим чи іншим способом можна дістати допомогу "у вигнанні окупантів (більшовиків — авт.) зі своєї батьківщини", на практиці самостійницький курс УНР суперечив колонізаторській лінії рейху. Тертя між київською національною інтелігенцією, з одного боку, й окупаційними властями — з другого, посилилося в січні 1942 р., коли голова УНР М.Величківський, митрополит А.Шептицький, голова директорії УНР А.Лівицький та голова проводу ОУН А. Мельник звернулися до Гітлера з меморандумом, в якому протестували проти німецької політики щодо України. За кілька місяців у Почаєві відбулася конференція націоналістів, на якій також розглядалося питання противаги німецькій політиці. Тоді ж провід ОУН(м) за підтримки УНР зажадав від Розенберга пояснень щодо позиції Німеччини стосовно України, вимагаючи відмежування українських земель від Росії та включення їх до складу України. Це звернення засвідчило слабку обізнаність його авторів у справжніх намірах вищого керівництва рейху щодо майбутнього України. Розенберг на нього навіть не відгукнувся.

Зате досить переконливо озвалися німецькі каральні органи. Першою було вирішено вивести з ладу найслабшу ланку в ланцюгу фрондерства — УНР та її голову, професора Величківського. Із доповідної до реихскомісаріату довідуємося, що Величківського "нещодавно було затримано СД за підозрою в розпалюванні політичного незадоволення. Незабаром підозра підтвердилася" [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.5. спр.4, арк.9]. Голову УНР звинуватили в підтримці національно-політичних тенденцій "без урахування інтересів рейху", в тому, що "будучи головою національної ради, він займається критикою діяльності київського генерального комісаріату". Саме за це Величківського було репресовано, а Українську національну раду розігнано.

В кінці 1941 р. в окупованому німцями Харкові юристом В.Доленком, який у довоєнні часи переслідувався репресивними органами радянської влади "за націоналістичну та антирадянську діяльність", було створено Громадський комітет, метою якого стала консолідація сил української громадськості в боротьбі за незалежну Україну. До складу комітету входили професори Сліпченко (голова), Дубровський, Грінченко, Рябокінь і Яременко. Програма передбачала боротьбу проти більшовизму (проти як ідеології, так і системи), підтримку нацистів

у їхній боротьбі проти СРСР і, нарешті, боротьбу за створення самостійної Української держави. Комітет намагався займатися всіма питаннями адміністративно-суспільного життя міста. На жаль, про діяльність цього громадського утворення відомо дуже мало. Але є дані, які свідчать про те, що на практиці вона багато в чому суперечила німецьким інтересам. Дотримуючись принципу "розділяй і володарюй", німці провокували конфлікти й чвари комітету з міською управою Харкова, а гестапо успішно "розробляло" і перший, і другу.

Міську управу очолював професор О.Крамаренко, який мав репутацію "великого кар'єриста й ділка". Всупереч думці багатьох членів управи, куди входило чимало чесних інтелігентів — інженерів, юристів, учителів, лікарів — Крамаренко прагнув цілковито підкорити її німецьким спецслужбам. Ось лише один із його наказів районним бургомістрам: "Сьогодні на дві години, не пізніше, зібрати в приміщенні свого району не менш як 50 (можна й більше) комуністів і жидів свого району й тримати їх у себе. Німецькі солдати прийдуть до Вас для підтримки цієї акції" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.523, арк.26].

Використавши міську управу та Крамаренка, які звинувачували Доленка і його комітет у "підготовці повстання", окупаційні власті розпустили Громадський комітет. Але він не припинив своєї діяльності, перейшовши на нелегальні форми роботи для консолідації зусиль на захист національних інтересів українського населення.

Не кращим чином склалася доля професора Крамаренка. Річ у тім, що складні відносини колабораціоністів з окупантами досить успішно використовувала всюдисуща держбезпека. її агентура прагнула руками одних ворогів радянської влади (нацистів) розправитися з іншими ворогами (українськими націоналістами). Кадровий радянський розвідник К.Полуведько, який офіційно працював у міській управі Харкова, передавав німцям списки українців-самостійників, що становлять небезпеку для рейху. Дійшла черга й до О.Крамаренка. Операцію було проведено в такий спосіб. У травні 1942 р. агент НКДБ А.Іванцова, яка доводилася Крамаренку далекою родичкою, перейшовши лінію фронту, з'явилася до нього. Вона передала професорові листа від його сина Олега, який перебував у Москві, й запропонувала співробітничати з радянською розвідкою. Обер-бургомістр категорично відмовився. Тим і підписав собі смертний вирок. Через чекістську агентуру про відвідання професора радянською розвідницею повідомили гестапо. О.Крамаренко був заарештований і страчений.

Дуже багато перешкод зустрічала громадська діяльність західноукраїнської інтелігенції, спрямована на обстоювання політичних прав, умов існування національної культури. У середині липня 1941 р. під

протекторатом митрополита Андрея Шептицького та під проводом культурного діяча К.Левицького було створено Українську національну раду у Львові. Перед нею ставилося завдання бути "допоміжним проводом" галицького населення в захисті його найголовніших політичних і культурних прав. Українська національна рада проіснувала до початку березня 1942 р., коли за наказом Гіммлера її заборонили. Причиною стала невідповідність діяльності ради колонізаторським заходам німців. А приводом — небажання лідерів ради відмовитись од політичних функцій.

Від цього часу легальною українською організацією, що координувала роботу самодіяльних окружних комітетів (УОК), став Український центральний комітет (УЦК), очолений ученим-географом В.Кубійовичем. Діяльність УЦК була дозволена окупаційними властями. Німці розглядали цей комітет як інструмент свого впливу на українське населення Галичини, засіб колонізації її території. А українська громадськість через УЦК намагалася, говорячи словами академіка І.Крип'якевича, "самоорганізуватися й зберегтися перед знищенням".

УЦК провадив певну корисну для населення роботу, зокрема намагався налагодити діяльність закладів освіти й культури. На тому ж напрямі діяв Український крайовий комітет у Львові на чолі з К.Паньківським. Варто згадати його вирішальну роль у врятуванні від голоду багатьох дітей із Прикарпаття й Карпат. їх було переселено на Тернопільщину.

ФОЛЬКСДОЙЧІ - ПАСИНКИ УКРАЇНИ

В утвердженні гітлерівського "нового порядку" в Україні окупаційна влада намагалася використати й німецьке населення, яке ще з XVIII ст. проживало на українських землях. Загалом на 1941 р. в Українській РСР налічувалося 600 тис. етнічних німців. Згідно з указом Ірезидії Верховної Ради СРСР переважну частину їх на початку війни депортували на схід країни. Тих, кого не встигли вивезти й кому довелося залишитися на окупованій території, було близько 200 тис. Ці чоловіки, жінки та діти жили майже в 500 населених пунктах.

Про ставлення основної маси українських німців до радянської влади та її політики однозначно говориться в довідці політичного відділу канцелярії рейхсміністра східних окупованих областей за 20 вересня 1941 р.: "Фольксдойчів, які проживають у сільській місцевості, можна

розглядати як таких, що винятково настроєні проти більшовиків [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.570, арк.150].

Для налагодження обліку фольксдойчів та визначення їхнього статусу було створено зондеркоманду "R" (так зване бюро доктора Штумпа). Окупаційна влада, військові інстанції зобов'язані були виявляти піклування про цих людей, забезпечувати їх безпеку. їм було надано важливі пільги та привілеї, що, безумовно, поліпшували правове та матеріальне становище (вони могли, наприклад, користуватися магазинами, ресторанами, кінотеатрами тощо, призначеними для німців). Щоб протиставити фольксдойчів українцям, окупанти всіляко підкреслювали виняткове становище перших. Так, нерідко фольксдойчі отримували майно, "позичене" в сусідів-українців. Або таке. При низьких удоях корову, що належала фольксдойчу, дозволялося обміняти без компенсації в госоподарстві українців на продуктивнішу.

Особливі розрахунки в планах колонізації України фашисти покладали знову ж таки на фольксдойчів. У 1942 р. було створено спеціальний штаб на чолі з рейхсфюрером СС Гіммлером, #кому підпорядкували відповідні служби рейхскомісаріату "Україна". Йшлося про створення компактних поселень українських німців у районах ' Ґеґевальд" поблизу Житомира, "Ферстерштадт" під Коростенем та "Вервольф" недалеко від Вінниці (там же було збудовано польову ставку Гітлера). Передбачалося вигнання з цих територій українського населення й розміщення 46 тис. етнічних німців. Кожній сім'ї переселенців виділялася земельна ділянка площею до ЗО га, безкоштовно мали видаватися сільськогосподарський інвентар, посівний матеріал, предмети домашнього вжитку. Як дешеву робочу силу планувалося використовувати працю українців та білорусів. Спільне проживання слов ян і німців вважалося неприпустимим, щоб не зіпсувати "чистоту раси германців". Подібні колонії окупанти стали утворювати в Одеській області, на острові Хортиця під Запоріжжям.

Як свідчать документи, серед українського населення росло озлоблення проти німецьких колоністів, чого не спостерігалося до війни. Саме цього й добивалися окупанти. За рахунок фольксдойчів укомплектовувалися штати перекладачів в окупаційних установах, таборах військовополонених, поліції, гестапо. Нерідко українського німця, який знав місцеві умови, звичаї, мову, можна було бачити в ролі ревного сільського старости, поліцая, бургомістра тощо. Фольксдойчів мобілізовували до вермахту. А в серпні 1943 р. з них навіть було сформовано кавалерійський полк СС.

Однак у цілому розрахунки фашистів на широке використання фольксдойчів у своїх цілях не виправдалися. Невдачу цього експери-

менту пояснювали тим, що, мовляв, українські німці "всмоктали багато ідей більшовизму". Справді, зверхність та бундючність імперських німців, які, нашпиговані нацистськими забобонами, вважали своїх "молодших братів" расово неповноцінними, "забрудненими слов'янським середовищем", дратували багатьох фольксдойчів. Були серед них і щирі антифашисти, які, не визнаючи своєї належності до імперії, брали активну участь у русі Опору.

Як політика, так і повсякденна практика фашистів мали єдину мету — тотальне уярмлення й використання України в імперіалістичних цілях третього рейху. Окупаційний апарат цілковито відповідав цим завданням. За весь час окупації назустріч інтересам України та її народу не було зроблено жодного кроку. І це слід пояснити не тільки політичними та економічними завданнями окупаційного режиму, а й злою волею виконавців-нацистів та багатьох їхніх місцевих підручних, які зрадили свій народ. Від початку й до кінця режим, установлений фашистами в Україні, не визнавався її народом, а отже, був незаконним.

УКРАЇНА - "ЯБЛУКО НЕЗГОДИ" В НАЦИСТСЬКІЙ ВЕРХІВЦІ

Як уже зазначалося, в планах загарбання та освоєння України нацистські проводирі визначили її майбутній статус як суто колоніального володіння Німеччини. Для втілення ідей колонізації в життя .було створено спеціальне міністерство східних окупованих областей. Його очолив один із провідних діячів нацистської партії, її ідеолог Альфред Розенберг. Прибалтійський німець, він учився в Москві, закінчив вище технічне училище, багато подорожував по Росії, добре знав її проблеми, а також російську мову.

Неупереджений і зважений розгляд документів та заяв Розенберга не дає підстав оцінювати цю фігуру як простого виконавця. Навпаки, він виглядає як знаний фахівець у таких кардинальних проблемах нацистської доктрини, як расова теорія та германізація Сходу. "Коником" новопризначеного рейхсміністра східних окупованих областей було "російське та "українське" питання.

Поділяючи основні гітлерівські постулати щодо слов'янства, зокрема українців, Розенберг із тактичних міркувань ("залізний кулак у шовковій рукавиці"!), прагнучи привернути місцеве населення на бік Німеччини, пропонував відносно ліберальну політику на захоплених територіях СРСР Щодо України він планував створення маріонетко-

вого уряду, збройних сил, залежних від Німеччини, певні послаблення щодо культурних запитів українців (наприклад, відкриття в Києві українського університету). Отже, його концепція окупаційної політики в Україні становила історично вже апробований старомодний колоніальний варіант.

Та було б спрощенням приписувати Розенбергові самі тільки утилітарно-колонізаторські заміри щодо України. Теоретик пангерманізму й німецької експансії на Схід, Розенберг виношував глибші й далекосяжніші плани глобального утвердження Німеччини. Як і Гітлер, він розумів, що, по суті, єдиною перешкодою на шляху здобуття третім рейхом світового панування є Радянський Союз. Як і Гітлер, усвідомлював "колосальну небезпеку, котру для Німеччини становила Росія вже самим фактом свого існування'[И.Фест. Гитлер. Биография, т.3. Перевод с немецкого. — Пермь, 1993, с.231].

Русофобія, поряд із антисемітизмом, була тією найсуттєвішою світоглядною ланкою, що не тільки поєднувала Гітлера з Розенбергом, а й дала підстави для призначення останнього на таку важливу посаду, як уповноважений з "централізованого вирішення питань східноєвропейського простору". Розенберг діставав, як йому здавалося, цілковиті повноваження для реалізації своїх проектів. 20 червня 1941 р., виступаючи перед співробітниками міністерства східних окупованих областей, він уперше визнав, що має намір "органічно виділити з величезної території Радянського Союзу державні утворення й організувати їх проти Москви, щоб звільнити німецький рейх на прийдешні століття від східного кошмару" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. — Берлин, 1991, с.85].

Строго кажучи, А.Розенберг не був автором проекту відриву України від Росії й протиставлення першої другій. Ці ідеї інтенсивно формувалися ще з кінця XIX-початку XX ст. як розвиток експансіоністських програм 'Дранг нах остен" в одній із найвпливовіших імперських організацій — Пангерманському союзі. Десятки газет і журналів під час Першої світової війни присвятили спеціальну увагу темі розчленування Росії для її ослаблення, створенню з анексованих територій ланцюга буферних держав ("шуц-штатен"), центральною ланкою якого стала б завойована німецькою армією Україна. Наголошувалося, що відірвати Україну від Росії — означає завдати останній смертельного удару, назавжди зачинити перед нею двері в Європу й водночас незрівнянно посилити позиції Німеччини як країни-гегемона на континенті. Рефреном із праці в працю переходила теза: "Тільки з утратою України — житниці, рудної та вугільної бази Росії — остання буде зведена нанівець".

Задум пангерманістів частково вдалося реалізувати у вигляді гетьманської Української держави під егідою Німеччини наприкінці Першої світової війни. І хоча ця держава була похована під руїнами кайзерівського рейху, експансіоністські плани з приходом до влади нацистської партії виявилися на часі як ложка до варива, зготовленого в ідеологічній кухні Альфреда Розенберга.

На відміну од Гітлера, який вважав, що "усунути російську фігуру з європейської шахової дошки" можна тільки шляхом знищення Росії та російського народу, Розенберг розглядав цю проблему як набагато складнішу, як таку, для вирішення котрої потрібні не тільки граничні зусилля, а й тривалий час. У його проекті боротьби проти Росії та російського народу опорою повинна була стати Україна, що їй гітлерівський уряд надав би певної автономії, включно з правом мати власні збройні сили під егідою рейху. Отже, Україні в планах Розенберга відводилася роль найефективнішого знаряддя в антиросійській геополітиці рейху.

У вересні 1941 р., коли обстановка на німецько-радянському фронті давала діячам із міністерства східних окупованих областей підстави вважати, що Німеччина назавжди оволоділа переважною частиною української території, вони підготували "Записку з українського питання . Ідеї, викладені в цьому документі, живили політику певних кіл в окупаційних органах протягом досить тривалого часу. Тому доцільно викласти основні його положення.

В записці підкреслювалося, що Україна мусить стати сильною противагою Росії, котра "постійно провадила за допомогою панслов'янських ідей свою широкомасштабну експансіоністську політику". Мета третього рейху полягає в тому, щоб відтіснити Росію від Європи "раз і назавжди". Для здійснення цього завдання необхідно, на погляд авторів "Записки...", "перенести теперішній кордон України з Росією далеко на схід". "Це приведе до того, що до складу рейхскомісаріату "Україна" ввійдуть великі російські області".

Далі в "Записці..." викладається план створення з України противаги Росії. Коротко він зводився до таких позицій. Оскільки в Східній Україні всі великі міста, а також індустріальну область — Донбас — майже повністю русифіковано, тут слід провести українізацію. Остання, як і здійснення відведеної Україні політичної ролі, стане можливою лише тоді, коли вдасться створити Україну "з сильно вираженою національною самосвідомістю". Передумови для цього, як вважали автори "Записки...", існували в середовищі населення Західної України, бо в Східній "носії української думки у великих масштабах були ліквідовані радами". З цього робився висновок, що українізація в цих

областях може спиратися на відносно невелике коло осіб, "оскільки українську еміграцію через її партійно-політичні схильності та тенденції для цього використати неможливо" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.38, арк.108]. Іншими словами, національно свідомі особистості, які прагнули цілковитої незалежності України, імперського міністра не влаштовували.

Місцеві окупаційні органи, орієнтовані міністерством у дусі концепції Розенберга в "українському питанні", протягом 1941 та 1942 рр. виявляли в багатьох випадках певну стриманість і не вдавалися до відверто брутальних антиукраїнських дій. Втім, здебільшого це зводилося до суто зовнішніх ознак. Наприклад, на першому етапі окупації в установах місцевої цивільної адміністрації дозволялося користуватися українською національною символікою. У містах України стало модним носити нагрудні значки — металевий тризуб і целулоїдний жовто-блакитний прапорець. В установах місцевого самоврядування дозволялося вивішувати український національний прапор.

Особлива увага в планах Розенберга приділялася антиросійським заходам, передусім у культурно-духовній сфері. У жовтні 1941 р. міністр підписав "Інструктивні вказівки" для апарату окупаційних установ в Україні. В них говорилося: "Російську мову, яка нині ще є засобом спілкування і без якої поки що не можна обійтися, необхідно поступово витісняти. Викладання її заборонити!" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.38, арк.90]. Читаємо далі: "Необхідно перешкоджати будь-якому впливові російської православної церкви..." [Там само, арк.95].

Уявлення про методи місцевої окупаційної влади в її політиці "українізації по-німецьки" для витіснення російського впливу дає директива рейхскомісаріату "Україна" "Про використання мов в Україні" від 2 лютого 1942 р. У ній наголошується: "Офіційною мовою німецьких установ є німецька. Укази, призначені для всього населення, видаються двома мовами — німецькою та українською. Офіційна мова українських установ — українська. Використання російської припустимо лише у випадках, коли переважна більшість населення є російськомовною... Завдання полягає в дальшому поширенні в міру створення для цього передумов української мови як офіційної. У районах з переважаючим українським населенням мовою навчання є українська". Передбачалися й радикальніші заходи, спрямовані на витіснення російського впливу: в російських областях рейхскомісаріату "українізацію" планувалося здійснити "за рахунок виселення російського населення та переміщення на його місце українців" [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.1, спр.46, арк.20].

Такі наміри, декларовані владою, створювали в багатьох людей ілюзію відновлення "самостійної України". Водночас конкретні заходи

Розенберга, як і в цілому його гнучкий курс щодо України, викликали несприйняття та обурення, численні протести, гнівні листи до Берліна з боку нацистів-фундаменталістів, ображених у своїх расистських почуттях.

До відселення російського населення, як і до заміщення службових посад в українських установах "виключно українцями', а також до відкриття українських університетів справа не дійшла. Натомість на кінець 1942 р. було заборонено вміщувати зображення тризуба на будь-яких документах, а також вивішувати жовто-блакитні прапори. У кадровій політиці робилося багатозначне застереження щодо "емігрантів-галичан" (читай: членів Організації українських націоналістів).

У недовгому, але жорсткому протистоянні перемогла расистсько-екстремістська лінія Гітлера й ультранацистів. А викладена вона була в такій тезі: "Ми зацікавлені в тому, щоб ці росіяни чи так звані українці не дуже сильно розмножувалися: адже ми маємо намір добитися того, щоб одного чудового дня всі ці землі, що раніше вважалися руськими, були цілковито заселені німцями" [Пикар Генри. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск, 1993, с.452].

Сутність позиції нацистської верхівки на чолі з Гітлером, Герінгом і Гиммлером в "українському питанні" зводилася до вкрай спрощеної формули: "України як держави немає. її територія — складова Вели-. конімецької імперії". Відповідним було й ставлення до українства.! Виконавцем настанов Гітлера був призначений фанатичний нацист і прихильник расистської теорії, гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох, якого нарекли "коричневим царем" України. Головний принцип своєї політики він висловив у такій формулі: "Два центнери української пшениці коштують для мене набагато більше, ніж усі національно-державні проблеми України, разом узяті" [Україна у другій світовій війні. Уроки історії і сучасність. Збірник. — К., 1995, с.8].

Отже, проект Розенберга щодо ізоляції розгромленої у війні з Німеччиною Росії, відкинення її за Урал та утвердження на її західних кордонах васала третього рейху — України— зазнав фіаско вже на початковій стадії. Гітлер навіть слухати не хотів про якусь там "українську державність". Ще й пригрозив, маючи на увазі Розенберга, що той, хто опікуватиметься "правами" України й "процвітанням" місцевого населення, закінчить концтабором.

Навіть гіпотетично фюрер не припускав, що між Україною та Росією може статися розкол і розбрат, а проект Розенберга вважав утопічним. Американський історик А.Даллін наводить такий його вислів з цього приводу: "Українці та великороси не протистоять одне одному, а навпаки. Україна — колиска Росії, і українці завжди були

Рис. 52. Фашистські карателі спалюють українське село. 1942 р.

заповзятливими захисниками великоруської Імперії" [Dallin A. German rule in Russia — N-Y, 1957, p.1611

У свою чергу, рейхскомісар Е.Кох, остаточно вийшовши з-під впливу міністерства східних окупованих областей, звинуватив свого номінального начальника Резенберга в тому, що той не розуміє імперських проблем, оскільки він не є повноцінним німцем — рейхсдойчем, а всього лише російським фольксдойчем, і навіть натякнув на його змову з "українськими емігрантами".

Та Розенберг не заспокоївся й на тлі невдач окупаційної політики продовжував у січні 1943 р. умовляти Гітлера "швидко й рішуче" змінити політику в Україні, щоб "завоювати довір'я" українців. Він пропонував прирівняти статус України до статусу "генерал-губернаторства" або "протекторату" із законодавчим органом; надати економічні права місцевому населенню; створити маріонеткову "національну армію для боротьби проти більшовизму" тощо. Рейхсміністр за час війни переконався: особливе геополітичне й воєнно-економічне становище України робило воюючу Німеччину залежною від неї. Та цей демарш спіткала доля попереднього.

Як хижий орел-стерв'ятник, терзав рейх своїми пазурями українську землю, її населення. Живим утіленням цього стерв'ятника, скульптурні та графічні зображення котрого символізували могутність і зажерливість Німеччини, був гауляйтер Е.Кох.

Е.КОХ -"КОРИЧНЕВИЙ ЦАР" УКРАЇНИ

Еріх Кох, обмежена й жорстока людина, нагадував класичного плантатора-рабовласника американського Півдня. Головне кредо, що його він проголосив, ставши намісником Гітлера в Україні, виглядало так: "Україна стане втіленням творчого духу германців. Тут, на сході Європи, наше покоління має розв'язати завдання світового масштабу [Нове українське слово, 1942, 22 липня].

Кох, якого в середовищі окупаційної адміністрації називали коричневим царем України", не приховував, що тримає українців за безнадійних істот "нижчої раси", панувати над якими можна з допомогою махорки, горілки й батога. "Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — розпатякував він у колі однодумців, — я звелю негайно його розстріляти" [ЦДАВОУ, ф.57, оп.4в, спр.105, арк.587].

Та не слід думати, що політичний курс рейхскомісара ґрунтувався лише на емоціях. їх гармонійно доповнювали фундаментальні засади. У спеціальній директиві окупаційній пресі та іншим засобам пропаганди в притаманній Кохові манері крайної нетерпимості висувалися політичні рахунки населенню. В цьому документі говорилося: оскільки "творчу роботу рейху перервано з вини єврейсько-капіталістичних держав і більшовизму", населення за це також "несе цілковиту відповідальність, воно повинно спокутувати цю провину" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.38, арк.119].

У такожу ж дусі витримано незліченні накази, директиви та інструкції Коха. їх об'єднував, незалежно від змісту, загальний лейтмотив: у жодному разі не бути поблажливими до українців. Більше того, як твердилося в "Інструкції для поводження з українським населенням", "поширене серед німців прагнення прищеплювати населенню іншої країни свої звичаї, форми і звички для підвищення його загального життєвого рівня, навіть коли йдеться про повсякденне життя, необхідно тут категорично заборонити" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.149, арк.238].

Своє завдання Кох розумів чітко й однозначно, як і належало солдатові фюрера: примусити українців дати Німеччині те, чого їй не вистачає для ведення війни. Виступаючи перед співробітниками в Ровно, де містилася його резиденція, він заявив: "Мене знають як жорстокого пса. Тому мене й направили комісаром Німеччини в Україну. Наше завдання полягає в тому, щоб, не звертаючи уваги на почуття, на моральний та майновий стан українців, вичавити з України все. Панове, чекаю від вас абсолютної нещадності щодо всіх тубільців, які населяють

Україну" [Tograeckі Ryszard. Kwestia ukrainska w polityce III Raeay (1933-1945). — Warszawa, 1972, s.269].

Механізм реалізації програми намісника фюрера на переважній частині України був гранично простий. По-перше, підвладна територія підлягала максимальному обезлюдненню. Начальник одного з управлінь міністерства східних окупованих областей без тіні осуду констатував, *що* Кох провадить політику "знищення населення України, щоб забезпечити простір для заселення німцями" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.101, арк.172]. По-друге, ту частину населення, яку буде залишено, слід "будь-що позбавити землі й капіталу", щоб українці могли стати повноцінними рабами справжніх господарів — німців.

Саме екстремістські ідеї Коха живили "законотворчість" окупаційних органів та військових інстанцій, що не регулювалася жодними правовими нормами. Кожний окупаційний чин і навіть рядовий солдат вважав себе в Україні богом, якому підвладні всі і вся. Кожен із них поводився з місцевими жителями на власний розсуд, вкладаючи в ці відносини расистську зверхність, зневагу, ненависть і, передусім, силові прийоми. Щодо цього були спеціальні... ні, не закони, а директиви усе того ж Коха.

Відображенням найбільш екстремістської лінії намісника щодо України була поява в 1942 р. низки настанов і директив керівних окупаційних інстанцій стосовно "поводження з українцями". В червні

Рис. 53. Селянська сім'я на попелищі свого будинку, спаленого фашистами

того року керівникам поліції безпеки та СД в Бресті, Житомирі, Миколаєві, Дніпропетровську, Чернігові, Харкові було розіслано директиву "для орієнтування' рейхскомісаріату "Україна , складену начальником штабу вищого керівника СС і поліції безпеки та СД в Україні, штандартенфюрером СС Мюллером-Брюнкгорстом. Цією директивою (втім, як і багатьма іншими подібними документами) прокладалася досить зрима риса відчуженості між колонізаторами - німцями та "людьми другого ґатунку" — українцями. "Українці потребують керівництва. Своєю історією вони довели, що до самостійності вони просто нездатні. Добре керовані та напучені, українці становлять послужливу робочу силу... Вони повинні відчувати тверду руку. Проти ледачих і впертих є засіб напоумлення. Німці не повинні приймати запрошень українців. Не тільки в розмові, а й у зовнішніх проявах буде доречною найбільша стриманість" [ЦДАВОУ, ф.2., оп.12с, спр.410, арк.43-45]. Тут же подавалася конкретна рекомендація: під час проведення такого пропагандистського заходу, як свято врожаю", німці мають дотримуватися необхідної дистанції стосовно до українців. В іншій директиві, що вийшла з надр тієї ж інстанції, пропонувалися заходи щодо "напоумлення українців'. У ній говорилося, що, позаяк "умиротворювальні процеси" в Україні можуть породжувати сумніви в правильності вибору вжитих заходів, необхідно виходити з того, що найжорстокіші заходи і є найбільш правильними [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.135, арк.47].

Таке однозначно жорстоке ставлення до населення всіляко культивувалося й заохочувалося. Тож якщо солдат, офіцер або чиновник коли-небудь і викликав невдоволення свого начальства, то тільки через недостатню твердість у поводженні з українською людністю. Характерним із цього погляду є лист гебітскомісара міста Коростишів Данкбара своїм підлеглим, в якому після наведення "ганебних прикладів м'якості щодо українців, з обеззброюючою прямотою говорилося: "Населення мусить відчувати тверду руку німців. Хто з вас цієї твердості виявити не може, той не придатний для окупації сходу. Хто вірить, що з населенням можна поводитися по-доброму, того вважаю нездарним, таким, що не знає психології українців" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.729, арк.1441.

Саме з подачі расиста №1 Е.Коха в Україні запанував новоколоніальний стиль поводження з українським населенням. Згаданий уже американський дослідник А.Даллін у книжці "Німецьке правління в Росії наводить далеко не повний набір обурливо-зневажливих висловлювань чиновників окупаційної адміністрації про українців! "Тубільці, яких слід тримати в руках за допомогою батога ,

Рис. 54. Члени ОУН, випускники німецької поліцейської школи в м.Закопане

"слов'янські люди, з якими треба поводитися, як з глухонімими", ми тут серед негрів тощо. До речі, начальник абвера житомирської військової комендатури доповідав у зв'язку з цим "по інстанції": "Український народ у численних зверненнях іменується не по-українськи — "населенням", а словом "тубільці", що відповідає слову "абориген". Це слово вживає німець, говорячи про робітників кофейних плантацій Камеруну й Того. Застосування ж цього слова тут викликає подив і обурення" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.74, арк.27].

Уся ця відверто патологічна расистська вакханалія нацистських надлюдей відбувалася в Україні відкрито, цинічно й підвищено бурхливо. Сп'янілі від перших воєнних успіхів та небувалих "трофеїв" гітлерівські завойовники цілковито втратили відчуття реальності. "Наша політика в Україні спочатку, безумовно, перебувала під впливом уже виграної війни на Сході", — визнав генерал-комісар київського генерал-комісаріату Магунія [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.189]. Так окупанти гарячково ділили шкуру ще не вбитого ведмедя...

§2. Організація українських націоналістів: дебют на арені історії

ОУН І ТРЕТІЙ РЕЙХ У НАМАГАННІ ВИКОРИСТАТИ ОДНЕ ОДНОГО

Зазнавши поразки в національно-визвольних змаганнях 1918-1921 рр., українські незалежники не залишили намірів домогтися вирішення "українського питання", тобто, здобуття незалежності та соборності України, всіма доступними заходами. Провідну роль у цих зусиллях взяла на себе Організація українських націоналістів.

Історія цієї організації, створеної в 1929 р. для того, щоб очолити опір національно-визвольних сил Галичини антиукраїнській політиці польських колонізаторів та завадити поширенню сталінського режиму, є частиною не тільки української, а й у цілому європейської історії в найважчий її період, пов'язаний із утвердженням тоталітаризму.

Будучи, як і більшовизм та нацизм, породженням тоталітарної епохи й, до речі, маючи аналоги в інших європейських країнах, ОУН у боротьбі за українську державність і соборність від самого початку вдалася до радикальних засобів: від активної пропагандистської роботи до терористичних акцій, включно з використанням усіх сприятливих зовнішніх факторів.

Крайній радикалізм нової української революційної організації закладений був у програмних засадах. Лад майбутньої держави мав базуватися на принципі націократії — "влади нації в державі". На чолі її мислився "глава держави", він же "вождь нації". Економічний уклад становили змішані форми власності. Ідеї націократії, вождизм, русофобія створювали певну спільність між програмами ОУН і Націонал-соціалістичної партії Німеччини (НСДАП).

Особливу активність в ОУН виявляла її молодіжна частина, переважно люди демократичного походження, вихідці з прикарпатських та волинських сіл, студенти, гімназисти. Це численне угруповання очолив один із керівників організації — Степан Бандера. Він став най-

І І к а

•«ВІТ по ЛороТкЯІ * бояь*ммкь«оп аартхмниод.гюжнттровв-кое » Лояігъжіі к1тіоі«іи » иоаах: fcporta - мавсь» — Гвммь-ЯІТОНЯР.

Itiunnl івформатяаявх яатвріїїаіа'аібраиях ново» роз»|дяо»,<ЩЯ* «нштмцьпх варовутяо-ивит«ввн*мвх аіддіяів.скоявяятрояаявх в жічит»-вагвяствх тараяях Лояіємо1 аітяоахяа ■ вавах Заросте - шток - Гоп»»» - Мтояяр.обавгавітьсв ш доаь te.8.lw*8 роjу і to - ІЗЛОО дни»,шел оваяд ftp 7.00б мвоіяіаваяявх на мігца т» всяхвх мвхх овяд.

Царовут»! аіддіжн мимо азврюяі аатоштачяо-ошвямово» аогвви «Цю» «■ і ааять рвгудяряв вватаааяяв аеаітряяа» дорагов » аоєаа» та радіо»*! аа*аавв.Маоіяіаваав1 яа вімш «аіт ааярмні «шва* ріяяояяаітвоа всреа», ааа та» їх яаврвявая яв і арпмаапія яяяяяяяявя доааямааткса аи вара-вутастія «араа ааававяя до жоамиї шїимотої «аада яааамдяого смвду ті еаадяяня аврої а яітавія аа аваааяі пункт».

влада Яаать аааДалм гояовям ихоя аастя яааоічяу роааідіу в дав»*» яах.ва «truatn тараааах.во ребатьая наша» групам та владшавш «е»П»вя дуяа вакмиратввко.а даЬвя явяоауватя да мвяяа дая»рма>4аяареія вожата*» » аагааьмму оа *1«і яааяяхувавяя а» окуаовяаах німявми» арин» права* - МЯУ"'"* Т" * яавяяаавммга аааоааїшя.ПВІИ Того Д»»»рг1я «■> амм».
ям аа яеяау віїі» атяхатя в тая арвіту якшявіяьа» актового ««мят* теа іядамдтям» ая і яивжоргаяімші.

Uaauaal* вгадав*! пав ааивга* «в ваМоява *-* ваяр-чиртвавМ» в» ааавагоаартаааяа.та» ям яр яаяя^ваОросяях. * ,--.*

Яішідаяя мусять яараеедятвоя иосаиовяа і осиеаво.а обваджуваюші «•іяьяаявх торові» сяямяая гвряіаанамя я» аававааоияа» варах веяям* д#-саятвва.

Осяоааі враяввдя ««аідвпІУввї аяції:
І,іяні* аада уяяа1ксьва аартаяамва від моїм хоаа«ду»ая»»і,Я» відгтааі тім» яарааущняяя а Цяящинч амняц,**»* ухраїнськоі партяавмя* 4D.0СО Щ ■ «Ліааяьяа «аада «фіціяд аоЯовяк одну і другу аартя»»»яу,в вооаіяівяв J відтрввуа уяряіясаяу оартяааяяу і таїно постачав її «осипли моторів***, і влваадаяа оааа а»ulf - Давсь»* округ»."» яяіяоь ам.стаяиії уараї»*»»*і аартааяняа яаряуя аахомояия ирваяачовжх дая »«ї оааояокіа ««якого катар-ріяяу 1 а аідтв рвааваая саоп акта у ясі аапрямка. ■ *"

4Л аороауміая} а кімиьяоя аяадая україась»» нартваамка оаавоау* *ЯМ$mi* atf»at аватра два «ргваїмнії там гааід ааатааі* .шютааакая іта.*явія авв» *чт* «1«/ Лвзіг»«іі4Т»и»»иу.

ЬЛ» камдаг гм>рону»«яи« tPO»Ту *по* ніиії Ои»ічі-Н<Ї'-«!1'Мі1«»»-і'ІГ»,у»" рахяпцва аортами»* ядара^а .1»«іїч>»у «ітланн/ *лв* аікії «>онт/,

лмі аа^адо» д»д»«ого ааray ч«і»оиої «риіГ и« мхід.уамаїаі^а» .іартяявм аа «ааает*га два дл»«ц<-ІІ на я»я»а»*вць»іи т»і*(,кіїиіЦваМГха«»а* »,*!« »«.»•< apataa. -^^V/T V // /A

Цаа1гм,дяа te.S.t^? р. ,-^*Ji'Jifimj^-*Л»*вУ* \

Рис. 55. План дій "Поліської Січі" Тараса Боровця

відомішим діячем західноукраїнського національно-визвольного руху.

Переломна віха історії — початок Другої світової війни — спричинив розкол в ОУН. Серйозні тактичні розходження назрівали давно — надто різношерстим був її склад. На конференції ОУН, скликаній Бандерою в лютому 1940 р., "стара Генерація", переважно інтелігенція, підтримала звинуваченого в опортунізмі Андрія Мельника. Більшість — молодь демократичного походження — пішла за Бандерою.

У квітні 1941 р. послідовники С.Бандери (їх стали називати бандерівцями) провели в Кракові II Великий збір ОУН. На ньому А.Мельник був виключений з організації, а її керівником проголошено Бандеру. В ОУН, отже, оформилося дві організації — ОУН(м), тобто, мельниківська, і ОУН(б), тобто, бандерівська. Розкол, що стався на цьому з'їзді, присвяченому, між іншим, підготовці ОУН до взяття влади в Україні з огляду на неминучий напад Німеччини на СРСР, без сумніву, слід розглядати як вияв гострого суперництва: кому стояти біля керма в майбутній Українській державі — ветеранам національно-визвольного руху чи вискочкам із "молодої Генерації".

Запекла боротьба між ОУН(б) та ОУН(м), що розтягнулася на десятки років, не була достатнім чином умотивована. Адже розходження мали суто тактичний характер (ідеологія, курс на підтримку Німеччини, як і головна мета — незалежність України — були спільними), їхні наслідки перешкодили об'єднанню всіх сил національно-визвольного руху на західноукраїнських землях і, відтак, сприяли закабаленню України чужоземцями. Але проводирі ОУН не дуже замислювалися над наслідками розколу. їх, схоже, більше захоплювала кон'юнктурна перспектива реалізувати з допомогою Німеччини ідею української самостійності.

Курс цей не був випадковим. Із приходом партії Гітлера до влади вожді ОУН стали приглядатися до цієї країни як до єдиного дійового союзника в боротьбі за досягнення поставленої мети. Зарубіжний історик ОУН Мирослав Прокіп пише з цього приводу: "Поскільки у післяверсальській Європі єдиною ревізіоністичною силою, яка могла почати війну і змінити існуючий тоді міжнародний лад, була Німеччина, то тодішні українські політичні кола, зокрема Організація українських націоналістів (ОУН), орієнтувалася на Німеччину і шукала співпраці з німецькими урядовими чинниками" [Мирослав Прокіп. Українське протинацистське підпілля 1941-1944. — Сучасність, липень-серпень 1989, ч.7-8. — Мюнхен, с.125].

Стратегічний задум оунівських провідників полягав у тому, щоб, згідно з тезою теоретика українського націоналізму Д.Донцова, Україна визволилася від більшовиків "в тіні німецького походу на схід". Свій намір — переграти німців і їхніми ж руками "жар загортати", тобто, здійснити на визволеній від "совітів" Україні національну революцію — оунівські проводирі приховували від старших партнерів. Як бачимо, керманичі ОУН всерйоз вирішили ошукати пройдисвітів із міжнародною репутацією, якими були нацистські ватажки. У народі в таких випадках говорять: "Дай Боже нашому теляті вовка з'їсти".

В свою чергу, гітлерівська верхівка, ухваливши рішення про напад на СРСР, звернула увагу на українські громади в еміграції на територіях Польщі та Німеччини, що об'єднували до 50 тис. чоловік. Експлуатуючи їхнє прагнення до створення самостійної держави, нацисти вирішили використати українських націоналістів у завоюванні "східного простору" й у боротьбі проти комунізму.

Впадає, одначе, в око одна обставина. Нацистську верхівку, добре відому в світі великомасштабними злочинними планами, брутальними та підступними засобами їх реалізації, керівництво обох частин ОУН сприймало як партнерів, котрим можна довіряти під час полагодження "суто особистих справ" — створення незалежної великої держави. Проводирі західноукраїнського національно-визвольного руху наче не помічали того, що нацистська верхівка не приховує загарбницьких намірів щодо України, акцентуючи на її особливій ролі в досягненні Німеччиною кінцевої мети гітлерівської партії — світового панування.

Цей парадокс важко пояснити з наукових позицій. Якщо ж спробувати це зробити, керуючись здоровим глуздом, то тут, очевидно, мала місце явна переоцінка керівниками ОУН власних сил і можливостей у великій політичній грі з нацистськими лідерами. Очевидною є також нездатність відрізнити кайзерівських толерантних німців, які, щоб нашкодити інтересам Росії, свого часу підтримали українську державність, від ватажків третього рейху, котрим навіть у голови не западали подібні ідеї. Усе це, певна річ, не свідчить на користь оунівських проводирів як зрілих політиків.

У цілому ж союз "ОУН-наці", як уявляється, відповідав практиці, що склалася на міжнародній арені в другій половині 30-х рр. Адже з Гітлером і рейхом, який щодень набирав сили, прагнули порозумітися уряди багатьох країн Європи. З цього погляду, очевидно, немає правових підстав тлумачити як колаборацію зговір оунівських провідників із нацистськими проводирями. Адже оунівські функціонери, переважно емігранти, не мали радянського громадянства, часто навіть були кадровими працівниками німецьких установ, до всього, вони складали присягу на вірну службу рейху, а не радянській владі. А питання, чи зраджували вони свій народ, ідучи заради власних ідеалів на союз із нацистами, однаковою мірою стосується й Сталіна з Молотовим, які уклали сумнозвісний пакт із Гітлером й діяли при цьому відповідно до зовнішньополітичного курсу своєї партії.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

У ніч з 29 на ЗО червня 1941 р. керівництво ОУН(б) здійснило акцію, що мала на меті захоплення влади у Львові й проголошення України незалежною державою. За сім годин до німецьких військ у місто ввійшов батальйон ' Нахтігаль", сформований з українців-емігрантів у складі групи армій "Південь". Вояки цього батальйону, а також підпільні боївки" повели шквальний вогонь із дахів та вікон будинків, обстрілюючи радянські війська, що залишали місто, сіючи паніку та безладдя.

ЗО червня провід ОУН(б), таємно від німецького керівництва прибув до Львова й здійснив доволі незграбну спробу поставити Німеччину перед доконаним фактом відновлення під її ж егідою української незалежності. Несподіваний для німців виверт українських союзників спричинив різко негативну реакцію в Берліні. Стало остаточно зрозуміло, що в особі нацизму український народ має непримиренного ворога, котрий плекає суто імперіалістичні заміри щодо України. Реакція Берліна породила гостру кризу у відносинах між ОУН(б) та окупаційними властями, а також вищим керівництвом рейху, хоча в акті відновлення Української держави від ЗО червня всіляко акцентувалося на найтіснішому союзі з третім рейхом у боротьбі проти Радянського Союзу. "Фюрер — єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує , — таке застереження з Берліна отримав Бандера [Літературна Україна, 1991,19 грудня].

Водночас на ґрунті взаємин із нацистами дедалі більше загострювалися суперечності між обома фракціями ОУН. Існуючи цілком легально, мельниківці відкрито співробітничали з окупаційною владою. Це пояснювалося намірами впливати на німців, поступово схиляючи їх до надання Україні бодай обмеженої самостійності. Задля справедливості відзначимо, що низові організації мельниківців при нагоді вдавалися до фрондерства, викликаючи тим обурення своїх старших партнерів. У серпні 1942 р. командувач поліції безпеки та СД дистрикту "Галіція" повідомляв до Берліна, що ОУН(м) вдається до "відверто антигітлерівської пропаганди" і що хоча мельниківці "намагаються показати себе лояльними, слід стерегтися їх..." [ЦДАГОУ, ф.57, оп.4, спр.171, арк.65].

Іншу позицію посіла бандерівська фракція ОУЦ, що постраждала за безкомпромісне відстоювання "Акту ЗО червня". Його ініціатори — Бандера і Стецько — були інтерновані в концтаборі Заксенгаузен, щоправда, на правах "почесних в'язнів", а всього в липні 1941 р. було заарештовано кілька сотень їхніх прибічників. ОУН(б) відтоді позбулася ілюзій щодо справжніх цілей німців в Україні. Змушені через

репресії піти в підпілля, бандерівці заходилися створювати нелегальні національно-державні структури на місцях. їхнє завдання було сформульовано в постанові І конференції ОУН(б) у вересні 1941 р.: "Пропагандистсько-роз'яснювальна підготовка для активної боротьби з німецькими окупантами... Водночас така само акція проти нових спроб більшовизації українських територій..." [Микола Лебідь. Українська Повстанська Армія. — Вид-во пресового бюро УГВР, 1946, с.17]. Іншими словами, ОУН(б) декларувала боротьбу проти своїх противників на два фронти.

"ПОХІДНІ ГРУПИ" - СТРИБОК НА СХІД

Оновлений після репресій провід ОУН(б) сформував організаційно-пропагандистські "похідні групи". Як службовці вермахту й окупаційних установ з відповідними перепустками, що забезпечували широкі права та повноваження, члени цих груп разом із німецькими військами, часто в таких самих мундирах, входили в окуповані міста й райони, легалізуючись, осідали в гестапо, поліції, окупаційних органах. "Активність прибічників Бандери, як це помічено, дедалі посилюється", — лаконічно, але з відчутною тривогою зазначав у черговому оперзведенні в жовтні 1941 р. командувач тилового району "Південь' [ЦДАГОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.195, арк.275]. У своїй новій, антинімецькій ролі бандерівці прагнули поширити вплив на населення не лише західної, а й усієї України, пробуджувати його національну свідомість.

Численні документи, передусім німецьких окупаційних органів, що стали доступними для дослідників останнім часом, свідчать про певну ефективність "похідних груп". З цих же документів можна зробити висновок, що протягом року (з осені 1941 по осінь 1942 р.) бандерівські та мельниківські нелегали (на сході вони часто діяли спільно) зуміли закріпитися й розгорнути роботу з вербування спільників у багатьох місцях. Створені ними підпільні організації, хоча й не провадили збройної боротьби, обмежуючись в основному листівками та організаційною роботою, завдавали певного клопоту поліції безпеки та СД.

Незабаром сепаратистська організація та пропагандистська діяльність оунівців не без тривоги були помічені гітлерівцями. Безтурботність нацистських спецслужб поступово змінилася на занепокоєність, а відтак і на ворожість до оунівців як таких, що здатні завдати шкоди німецьким інтересам в Україні. От що повідомляв начальник

абвера талового району "Південь" 3 січня 1942 р.: "Незважаючи на те, що в їзд членів ОУН, як із групи Бандери, так і з груп, керованих Мельником, на території окупованих східних областей заборонено, останнім часом у цих областях зустрічаються прибічники цього руху. В ряді випадків їм вдалося отримати дозвіл на в їзд тому, що вони мали з собою посвідки, видані самим керівництвом ОУН у певне місце України з тим, щоб там у цілковитій згоді з німецьким вермахтом виконувати особливі завдання. Водночас до всіх військових та цивільних інстанцій адресовано прохання підтримувати власника посвідки при виконанні його завдання. Власники посвідок додатково заявили про те, що пред'явлення цієї посвідки достатньо, щоб пройти без усяких перешкод. Дехто з них пробився в такий спосіб аж до самого Криму" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.166, арк.76].

Протягом усього 1942 р., як можна пересвідчитися з гестапівських документів, окупаційні органи були вже не на жарт стурбовані активністю оунівських нелегалів, особливо в таких містах, як Київ, Дніпропетровськ, Харків, Чернігів, Сталіно, Маріуполь, Одеса. 12 грудня 1942 р. німецький військовий комендант м.Суми повідомляв у свою вищу інстанцію, що військовою контррозвідкою в Сумах розкрито оунівську організацію, керовану з Києва. "Досі заарештовано окружного керівника Сапуна, двох районних керівників і ще 38 чоловік". Далі в повідомленні говориться: Керівники ОУН (бандерівської) добирають потрібних їм людей і пропонують їх німецьким установам як особливо надійних осіб... Організацію побудовано за "круговим принципом". Зовнішнє коло помітно піддає себе небезпеці, а ядро схопити неможливо" [Там само, ф.КМФ-8, оп.2, спр.461, арк.104].

Ще більше за організаційну німців непокоїла пропагандистська діяльність "похідних груп". Зі звіту відділу військової адміністрації в Україні (листопад 1941 р.) довідуємося: "Бандерівська служба пропаганди на схід від Дніпра прибула туди разом з німецькими військами. До того вона там була невідомою. З її боку робляться спроби справляти вплив на українську допоміжну поліцію" [Там само, ф.КМФ-8, оп.2, спр.154, арк.59].

Репресії проти українських націоналістів, що несподівано для німців виявили свій характер, протягом тривалого часу були чи не найголовнішою турботою нацистських органів безпеки (українській допоміжній поліції справ, пов'язаних з ОУН, не довіряли). У звітах до столиці рейху про діяльність поліції безпеки та СД з'явилася щодекадна рубрика — Український рух Опору". Як можна судити з документів, на кінець 1942 р. з самостійницькою небезпекою у "Великій Україні" методами гестапівського терору було в основному покінчено. Повсюд-

Рис. 56. Медаль УПА "За боротьбу в особливо важких умовах"

но окупанти без суду та слідства вішали й розстрілювали поборників української самостійності. Лише в Києві від рук фашистів, за даними істориків української діаспори, загинув 621 член ОУН.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ: З КИМ І ПРОТИ КОГО?

Конфронтація між ОУН (б) та німецькими окупаційними властями — факт неспростовний. Але до чого ж заплутаними були відносини сторін, які навіть ворогували по-особливому! Хоча війну Радянського Союзу проти Німеччини провід ОУН(б) розцінював як боротьбу "двох імперіалізмів за оволодіння Україною", вважалося, що, оскільки Радянський Союз війну вже програв, відвойовувати незалежність доведеться в Німеччини, котра буде настільки знесиленою, що сформоване з допомогою тих же німців українське військо власними силами вижене загарбників, після чого буде проголошено Українську державу. Та, як кажуть, "гладко было на бумаге..."

Обстановка на східному фронті стала мінятися не за партитурою ОУН. І це змушувало оунівський провід визначати нові пріоритети боротьби. Перші ознаки змін з'явились уже в середині 1942 р. Начальник поліції безпеки та СД в Україні повідомив вищу інстанцію про

цінний оунівський документ, що є в його розпорядженні. В ньому містилися важливі вказівки щодо коригування стратегічних координат бандерівського руху: "1. Для запобігання розпорошенню сил активна боротьба — лише проти Москви; 2. Щодо Німеччини — чекати, берегти сили, ніяких даремних необережних акцій, але — внутрішня та організаційна підготовка та поширення мережі ОУН для того, щоб у необхідний час бути спроможними "мовити останнє слово" [ЦДАГОУ, ф.57, оп.4, спр.170, арк.57].

Базою національних збройних формувань ОУН стали повстанські загони, утворені в лісових районах Волині та Полісся відомим діячем українського визвольного руху Т.Боровцем (Тарасом Бульбою) й названі Українською повстанською армією (УПА). В комплектуванні та навчанні цих підрозділів взяли участь колишні офіцери українських батальйонів "Нахтігаль" і "Роланд", що діяли в складі вермахту. Наступну розбудову УПА перебрав на себе центральний провід ОУН(б). Антипольські, антинімецькі та антисталінські гасла, заклики до створення незалежної соборної України забезпечили масовий приплив добровольців. Поряд із цим здійснювалися й широкі мобілізаційні заходи. ОУН організувала старшинські та підстаршинські курси. Зброя збиралася на місцях боїв, здобувалася в німців; закладалися бази продовольства, будувалися бункери та криївки; в лісах провадилося бойове навчання. Вважається, що в жовтні 1942 р. формування повстанської армії під егідою ОУН(б) б) *гло* завершено. Командувачем став Дмитро Клячківський (Клим Савур). Виникла й спеціальна розвідувальна та контррозвідувальна служба ОУН-УПА — "Служба безпеки".

Проте збройні дії провадилися в обмеженому обсязі. Керівництво УПА виявляло обережність щодо німецьких гарнізонів, цілеспрямовано оберігаючи свої військові сили для виконання найголовнішого завдання — відсічі "новій більшовицькій окупації". Але місцеві загони та боївки важко було втримати від спонтанних виступів проти німецьких здирників і ґвалтівників. Отже, збройна боротьба провадилася й мала в основному "місцеве значення". Зарубіжний дослідник історії УПА П.Мірчук з цього приводу пише: "Звичайно відділи УПА виминали великих боїв, а надто боїв з німецькою армією. Удари УПА були спрямовані насамперед проти німецької адміністрації та проти німецької поліції" [Марчук Петро. Українська повстанська армія. 1942-1952. — Львів, 1991. с.51].

Цю картину уточнено в донесенні розвідвідділу військ СС та поліції України від ЗО червня 1943 р. Від початку року загони УПА поширюють свої дії на район Костопіль-Людвинопіль-Березне, далі на Ровно й Ровенський район, на Луцьк і Волинь. Згадуються масові

напади на польські селища, зіткнення з радянськими партизанами » в районі Людвинопіль-Березне, на східному березі р.Случ. І далі: :; "Напади на німецькі підрозділи були рідкістю, взагалі не було жодного ; випадку понівечення службовців німецької поліції та військовослуж- \ бовців вермахту... Мали місце випадки, коли банди свідомо щадили *життя* німців" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.494, арк.36].

)

Дії ОУН-УТіА ускладнював фактор радянської присутності. & Дедалі більше загострювалися відносини між УПА та радянськими < партизанами, котрих Український штаб партизанського руху перекидав (у західний регіон. І одна, і друга сторони прагнули встановити контроль над територією і населенням. Звіти партизанських формувань рясніють повідомленнями про сутички із загонами УПА та взаємні контр- розвідувальні заходи. Втім, є відомості й про спроби контактів між радянськими партизанами та повстанцями.

Стриману позицію керівництва ОУН-УПА щодо німецьких оку пантів у Західній Україні можна пояснити лише одним: прагненням збе регти УПА як партизанську армію "на майбутнє": німці, мовляв, пізно чи рано підуть з України, а от сусіди... Так, із 1943 р. УПА стала фактором з'ясування відносин із польськими націоналістами. ,

Одним із головних об'єктів атак з боку УПА стали партизанські .: загони Армії Крайової, що підпорядковувалися польському емігрант- ському уряду в Лондоні. Оунівці вчинили спробу примусового виселення поляків із західноукраїнських територій (спочатку на Волині, потім у Галичині, нарешті, в Закерзонні, тобто, на захід від лінії Керзона, що стала в 1939 р. новим західним кордоном УРСР). Мета цих ■;. операцій полягала в тому, щоб, скориставшись бездержавністю, депо- *X* лонізувати прикордонні території, ліквідувати сприятливу для Польщі : базу ймовірних у майбутньому плебісцитів. У взаємних терористичних акціях загинуло не менш як 40 тис. поляків — дітей, жінок, старих — і приблизно стільки ж українського населення (деякі автори називають 60- 80 тис. тих і других). Вигоду від цієї різні мала третя сторона — німецькі фашисти. Недарма Е.Кох майже відкрито заявляв: "Хочу, ., щоб поляк при зустрічі вбив українця і навпаки. А якщо, до всього, ; застрелять і єврея — це буде саме те, що нам треба'.

У цій ситуації вперше виявила себе новостворена Служба безпеки = ОУН-УПА, що набула особливого статусу й становища. "Есбісти : (СБ) були законом і судом в УПА-Бандери , — писав згодом один із ■ керівників ОУН-УПА М.Смовський [Наша Батьківщина. Сцогади ,- учасника бандерівської УПА генерала М.Смовського. — Нью-Йорк, £ 1982, с.9]. СБ була організована та вишколена за зразком німецьких *і* спецслужб. Майже всі її керівники були колишніми курсантами німець- 1

кої поліцейської школи в Закопане (Польща) в 1939-1940 рр. Об'єктом "турботи" СБ, судячи зі звітів радянських партизанських формувань, ставали насамперед комуністи, радянські та колгоспні активісти, так звані східняки та інші "вороги українського народу".

СОЮЗ "ОУН-НАЦГ -СОЮЗ "КОНЯ І ВЕРШНИКА'

Поразка німецьких військ під Сталінградом, контрнаступ Червоної армії й початок вигнання фашистів з України поставили керівництво ОУН перед необхідністю уточнення воєнно-політичної орієнтації. Продекларована концепція "двофронтової" боротьби водночас проти "імперіалізмів Берліна й Москви" ставала явно нереальною. Натомість у міру наближення лінії фронту невідворотною робилася перспектива політичного порозуміння керівництва ОУН з німцями, при тому, що цілі Гітлера щодо України були вже загальновідомі. Цікаво, що, як порівняти з примусовою радянізацією, масовими невиправданими репресіями, жорстокості німецької окупації уявлялися проводирям ОУН явищем тимчасовим і взагалі меншим злом.

Цю версію підтверджує постанова III надзвичайного великого збору ОУН, що відбувся в кінці серпня 1943 р. Збір заявив, що ОУН-УПА бореться як проти нацистської Німеччини, розвал якої вже неминучий, так і проти "нової більшовицької окупації". Але насправді на зборі було взято курс на порозуміння з Німеччиною й організацію збройної боротьби проти радянських військ як засобами формувань УПА, так і діями підпільних боївок.

Поразки, що їх зазнавала німецька армія на радянсько-німецькому фронті, не вплинули на пронімецьку орієнтацію ОУН мельниківського напряму. На позиціях лояльного співробітництва з окупантами залишалися А.Мельник, В.Кубійович і К.Паньківський, які утворили легальні місцеві "допомогові комітети" для підтримки окупантів, а також Український центральний комітет у Львові. Мельниківці були старостами в селах, поліцаями тощо. У квітні-травні 1943 р. з ініціативи ОУН(м) було сформовано дивізію "СС-Галичина" з українців "дистрикту Галичина" за зразком німецьких гренадерських дивізій. У ній налічувалося 16 тис. вояків. Вони були вдягнені у форму військ СС, озброєні німецькою зброєю, на командних посадах перебували німецькі офіцери. Командував дивізією бригаденфюрер СС Фрайтаг. Це була типова частина військ СС, які формувалися з іноземців (як, наприклад, "СС-Валлонія"). Розбита Червоною армією в боях під Бродами 17-22 липня

1944 р., "СС-Галичина" в переформованому вигляді під назвою "14-а гренадерська дивізія військ СС використовувалася проти партизанів Югославії, а в 1945 р., коли її склад налічував уже 18 тис. вояків, діяла на східному фронті під м.Грац (Австрія). У повному складі в квітні 1945 р. дивізія капітулювала перед американськими військами.

Перші контакти представників керівництва ОУН-УПА та німецьких спецслужб мали місце в січні 1944 р. й тривали до літа того ж року. "Бандерівська група ОУН намагається врятуватися від знищення з російсько-радянського боку й шукає порятунку на німецькому боці", — так досить прямолінійно оцінювалася ситуація, що склалася, у звіті керівника поліції безпеки та СД в "дистрикті Галичина" до управління імперської безпеки (РСХА) в Берліні [ЦДАВОУ, ф.4628, оп.1, спр.10, арк.219]. Реальним наслідком переговорів було укладення своєрідної "бартерної угоди" — розвідувальні дані про Червону армію в обмін на зброю.

Тривалий час факт переговорів керівництва ОУН(б) з фашистами замовчувався історикам української діаспори. Натомість радянські історики на цьому всіляко акцентували, прагнучи затаврувати колабораціонізм оунівців. Останнім часом контакти "ОУН-наці" визнані всіма й дістали дещо інше тлумачення.

У 1987 р. в США вийшов збірник документів "Англо-американські перспективи з українського питання 1938-1951 рр.", що його впорядкували зарубіжні українознавці Л.Луцюк і Б.Кордан. У документі "Звіт воєнного міністерства Великобританії про український націоналістичний рух і опір на Україні", датованому 13 грудня 1945 р., читаємо: "Про переговори між УПА та німецькими армійськими з'єднаннями на суто локальному рівні стали надходити відомості з початку 1944 р. Вони провадилися на базі взаємної неагресивності й обміну німецької зброї на розвідувальні дані про Червону армію". Про наступні події у вказаному документі говориться: "Остаточної згоди між німецькою армійською групою "Північна Україна" та керівництвом УПА було досягнуто в травні 1944 р. ...Протягом усіх переговорів УПА наполягала на утриманні їх у таємниці для того, щоб не дати привід для пропаганди в Червоній армії . [Anglo-american perspectives on the Ukrainian question 1938-1951. — Kingston-New-York, 1987, с.175].

Радянська розвідка дізналася про переговори "ОУН-наці" випадково й лише в квітні 1945 р. Нарком держбезпеки УРСР С.Савченко в спеціальному повідомленні на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова інформував його про сенсаційну знахідку в матеріалах поліції безпеки та СД, виявлених після вигнання німців зі Львова (ось

як підставили німецькі контррозвідники своїх оунівських партнерів!). Ішлося про цілком таємні повідомлення зі Львова до Берліна щодо зустрічей представників обох країн і домовленостей про об єднання сил проти радянської загрози.

І ось що впадає в око при ознайомленні з документами, про які повідомляв С.Савченко. Німецький представник сварив представника ОУН(б) на переговорах Івана Герасимівського (В.Гриньоха) за те, що, мовляв, поки відбувалися ці зустрічі "діяльність ОУН на багатьох ділянках була спрямована виключно проти інтересів Німеччини [ЦДАВОУ, ф.4628, оп.1, спр.10, арк.195]. Іншими слонами, маємо конкретний приклад: тим часом як політична верхівка ОУИ провадить лінію на зговір з гітлерівцями, місцеві загони У ПА, нічого не в'їдаючи про ці маневри своїх провідників, вступають з німцями в збройну конфронтацію. На одній із зустрічей з німецьким представником від СД д-ром Паппе Герасимівський зголосився навіть об'їздити формування, підконтрольні УПА на всій території, щоб відвернути антинімецькі виступи". В одному з документів, про які йшлося вище, говориться, що, побувавши в усіх підрозділах УПА, Герасимівський за згодою проводу ОУН "ще раз" звернув увагу всіх командирів загонів на таке: "...за наказом штабу всі загони УПА мусять ставитися до німців строго лояльно" [ЦДАВОУ, ф.4628, оп.1, спр.10, арк.316].

Попри помітні ознаки взаємного незадоволення, обидві сторони розуміли, що потрібні одна одній. 22 квітня 1944 р. начальник поліції безпеки та СД д-р Вітіска повідомив свого берлінського шефа, групенфюрера СС Мюллера: "Співробітництво з УПА з боку вермахту й, насамперед, абвера буде збережене і в подальшому" [ЦДАГОУ, ф.57, оп.4, спр.340, арк.55-57].

Як бачимо, відносини ОУН-УПА з нацистськими органами були складними й мали переважно тактично-кон'юнктурний характер. Вони, можна сказати, були традиційно спрямовані на використання німецьких можливостей в інтересах досягнення програмних цілей ОУН. Але очевидним є й те, що ці маневрування та імпровізації не дали практичної користі у вирішенні "українського питання" й де-факто "лили воду на млин" Німеччини.

Пояснити сліпу пронімецьку інерцію оунівського керівництва та протистояння всемогутній антигітлерівській коаліції можна тільки абсолютною несумісністю його в будь-якій формі з "радами", Росією, що верховодила в цій коаліції. І от, щоб полегшити вже, по суті, поваленому третьому рейху офіційне визнання союзницьких відносин з ОУН-УПА, бандерівські провідники в липні 1944 р. йдуть на політичний маневр: трансформують ОУН, яка все ж не репрезентувала иаціонально-

визвольного руху в Україні в цілому, в більш представницьку Українську головну визвольну раду (УГВР), до якої ввійшли й інші націоналістичні угруповання Західної України. А в лютому 1945 р. створюється нова політична інституція — Український національний комітет (УНК), що розглядався як політична надбудова Української повстанської армії. УНК був офіційно визнаний німецьким урядом в особі рейхсміністра А.Розенберга "як представник українського народу".

Під патронатом УНК з розкиданих по всіх фронтах українських формувань (дивізія "СС — Галиччина", 281-а запасна бригада, парашутна бригада ім.Бульби-Боровця, близько 100 саперно-будівельних, технічних та інших підрозділів) формується Українська національна армія як придаток до вермахту. З кінця 1944 р. розпочинається формування 1-ї та 2-ї українських піхотних дивізій. Українськими в цих підрозділах були гімн "Ще не вмерла Україна", жовто-сині знамена й тризуб на німецьких мундирах. І хоча присяга складалася на вірність Україні, командували цими формуваннями німецькі офіцери. Ці війська, що налічували до 220 тис. чоловік, були останньою деталлю, вмонтованою у вкрай пошарпану бойову колісницю гинучого рейху.

Щоб оформити остаточне примирення із самостійниками, котрі своїми державницькими амбіціями попсували окупаційним властям чимало нервів, було вирішено визволити з концтаборів інтернованих у різний час Бандеру, Мельника, Боровця та інших лідерів національно-визвольного руху. Так бандерівці, погодившись, у підсумку, на офіційну угоду з рейхом, об'єднали зусилля перед загрозою "совітів" зі своїми ворогами — мельниківцями, котрим до того справедливо дорікали за співпрацю з німецькою владою.

Як бачимо, "союз" ОУН із третім рейхом як у 1933-1941 рр., так і в 1944-1945 був' союзом коня и вершника , де оунівські верховоди виступали аж ніяк не в ролі останнього. Проте не варто навішувати ярлики колабораціоністів усім без винятку учасникам національно-визвольного руху, тим тисячам рядових повстанців, котрі через свою затурканість були дуже далекими від панів-провідників з їхніми політичними маневрами.

І якщо вже питання про ставлення до фашистської Німеччини є центральним в оцінці ОУН, оскільки Друга світова війна стала апогеєм усієї історії цієї організації, то слід визнати, що в цілому безуспішні для української справи відносини оунівців з нацистами, зрештою, тільки зашкодили репутації національно-визвольного руху в Західній Україні. Один із видатних діячів ОУН(б), Ярослав Ґейвас, з цього приводу пише: "Першою і незмінною причиною нашої евентуальної співпраці з німцями були надії і вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця приведе до здобуття самостій-

ності... Ми знаємо, що під тим оглядом були серед тогочасних провідних українських чинників ілюзії... Ілюзії, очевидно, були помилкою, що можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба.^ Та вони були фактом, якого також заперечувати не можна й не треба' [Сучасність (Мюнхен), 1985, № 10, С.65].

У прагненні використати в справі українського державотворення нацизм і третій рейх оунівці не зуміли, як того бажали, ковзати між Берліном і Москвою", використовувати зовнішні фактори у власних інтересах. Натомість, ставши заручниками концепції "національної революції" в окупованій Україні, мимоволі виявилися в ролі цапів-відбувайлів" німецьких фашистів.

Радянські історіографія та пропаганда (втім, не тільки радянські), акцентуючи на очевидних фактах співпраці провідників ОУН з німецькими спецслужбами й окупаційними органами і замовчуючи приклади опору місцевих формувань УПА та підпілля ОУН(б) гітлерівцям, зуміли ефективно знецінити в громадській думці всю діяльність ОУН-УПА, посіяти недовіру й ворожість не тільки до національно-визвольного руху, а й, певною мірою, до всього українського етносу в цьому регіоні.

§3. Тотальна війна на винищення населення

ПОЛІТИЧНА "ДЕЗИНФЕКЦІЯ" ПО-НАЦИСТСЬКИ

Визнаючи тільки силові методи управління захопленими територіями, новоявлені колонізатори віддавали перевагу фізичному терору. Обіцянка фюрера, що на Сході він провадитиме "планомірну політику народовигублення", висловлена ще в 30-ті рр. в розмові з публіцистом Германом Раушнінгом, не була обмовкою. На українській землі фашисти позбавили життя 5 млн. 264 тис. чоловік мирного населення та військовополонених.

Для здійснення небувалого терору нацистські проводирі створили відповідний механізм — безжального та невблаганного Молоха у вигляді СС і СД. У березні 1941 р. Гіммлерові як рейхсфюреру СС було надано необмежену свободу дій для виконання "особливих завдань фюрера", що випливали з "остаточної боротьби двох несумісних політичних систем". У відповідній директиві Гітлера підкреслювалося, що за дії, спрямовані проти "ворожих цивільних осіб" на радянській території, не буде ніякого покарання "навіть якщо ці дії є військовим злочином..."

У в цьому, і в інших керівних документах наголошувалося, що з цивільним населенням слід поводитися "безпощадно", щоб не виглядати слабкими. Збереглося висловлювання фюрера за липень 1941 р. про те, що "гігантський простір" слід якнайшвидше прибрати до рук "шляхом розстрілу кожного, хто скоса погляне", адже чим далі на Схід, "тим менше вартує людське життя".

На "Сході , як фашисти називали окуповані території СРСР, зокрема Україну, вони взагалі не вважали за потрібне церемонитися з 'тубільцями . У лютому 1942 р. з відділу контррозвідки Генерального штабу вермахту в міністерство східних окупованих областей надійшла доповідь про обстановку в Україні. У ній, зокрема, зазначалося: "Усюди за рубежем абсолютно не розуміють політики Німеччини щодо українців... На Україні управління здійснюється лише методом терору" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.91, арк.116].

Знахабнілі авантюристи, нацистські ватажки, хоч як дивно, усвідомлювали себе злочинцями. Але одного разу ставши на згубний шлях, далі вже йшли напролом, торуючи його чимраз новими злочинами проти людства. "І коли ми переможемо, то хто спитає нас про методи?" — записав у своєму щоденнику Геббельс після тривалої розмови з Гітлером. І далі: "На нашій совісті стільки всього, що ми повинні перемогти, інакше весь наш народ і ми на чолі всього, що є для нас дорогим, будемо знищені" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. — Берлин, 1991, с.7].

Розпізнавши суть "нового порядку", населення України в основній своїй масі не визнало його — не лише відверто людиноненависницьку расистську ідеологію нацизму, а й усе те, що вона принесла в Україну. Іочуття відрази незмірно посилилося, коли українці зіткнулися з тотальним фізичним терором окупантів. А торкнувся він прямо чи опосередковано всіх, хоч на вістрі його насамперед були "політичні вороги" рейху: комуністи та євреї.

Полювання на членів комуністичної партії та посадовців радянської влади розпочиналося відразу після приходу німецької армії. Списки та адреси цих людей ще задовго до початку війни складалися фашистсь-

кими спецслужбами. Так були підготовлені "Особлива розшукова книга для СРСР", "Німецька розшукова книга", "Довідковий лист виявлень місць проживання". У полювання на комуністів, комсомольців, радянських та профспілкових активістів, депутатів рад і взагалі всіх небажаних (слід сказати, що тільки членів КП(б)У на окупованій території залишилося "без дозволу партії" 113 тис. чоловік) ревно включилися жертви сталінського колгоспного будівництва, ті, хто постраждав від великого терору' та ін. Стіни будинків, паркани були заліплені наперед виготовленими відозвами до населення із закликами повідомляти про комуністів, працівників НКВС, радянських активістів тощо. Такі самі заклики лунали з гучномовців, установлених на автомашинах, що безперервно роз'їжджали вулицями міст.

Жодне повідомлення не залишалося поза увагою окупантів. У день вступу в с.Андріївка Балаклейського району Харківської області фашисти розстріляли весь актив — 18 чоловік. Доноси сипалися з усіх боків. У серпні 1941 р. в місцеву німецьку військову комендатуру надійшов донос старости села Дмитрашківка Вінницької області И.Берестина про те, що під час виконання вказівки німецьких властей стосовно визначення готовності зернових до збирання комуніст Г.Слюсар "тероризує жителів і підбурює їх не збирати врожай" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.397, арк.6]. Слюсаря тут же заарештували й розстріляли.

Серед комуністів і комсомольців було чимало безмежно відданих комуністичним ідеям людей. І вмирали вони по-геройськи. У Верхньодніпровському районі Дніпропетровської області комуніста П.Пальоху поліцаї кинули в річку під лід. Останніми його словами були такі: 'Пальоха вмирає, але Радянська влада, Комуністична партія житимуть завжди" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.9, спр.8, арк.95].

Багато комуністів та радянських активістів було вигублено через систему заручників, яку широко використовували фашисти в боротьбі проти руху Опору. За 1941-1944 рр. загинуло не менш як 50 тис. членів ВКП(б).

ГІТЛЕР' "ВІЙНА ЗА£ВІТОВЕ ПАНУВАННЯ - ЦЕ ВІЙНА ПРОТИ ЄВРЕЇВ"

У надміру складній та суперечливій українській історіографії Другої світової війни є проблема, що не тільки викликає підвищений інтерес дослідників і широкої громадськості, а й протягом тривалого часу істотно позначається на міжнародній репутації України. Це проблема долі

українського єврейства під час фашистської окупації. Протягом майже півстоліття в радянській історіографії замовчувалася трагедія українських євреїв, що опинилися на окупованій німцями території й стали жертвами політики геноциду. Твердження, що війна Німеччини проти європейських народів була передусім "хрестовим походом" Гітлера проти євреїв, не є безпідставним. Існує принаймні кілька пояснень того, чому Гітлер та його посіпаки ополчилися проти єврейського етносу, втягнувши майже всю німецьку націю в один із найбільших злочинів у світовій історії. Але жодне з них не дає вичерпної відповіді. Не претендуючи на остаточні висновки, спробуймо й ми поміркувати над цим вельми непростим питанням.

Те, що така людина, як Адольф Гітлер, котра, за висновками багатьох психіатрів та психоаналітиків, мала чи не всі існуючі в природі психічні розлади й відзначалася розумовою нестабільністю з нахилами до безумства, не могла не мати об'єкта всепоглинаючих страху та ненависті — це зрозуміло. Так само зрозуміло й те, що злидар із віденських передмість, молодий художник-невдаха Гітлер не міг не дивитися з хворобливою заздрістю на недоступні йому комфортабельні єврейські особняки в буржуазних кварталах міста. Антисемітський "пунктик Гітлера поступово під впливом одного із засновників націонал-соціалістичної течії, журналіста з незакінченою медичною освітою та першого редактора друкованого органу цієї партії "Фьолькішер беобахтер Дітріха Еккарта, якому майбутній фюрер німецького народу присвятив свою книжку "Mein kampf" ("Моя боротьба'), переростає в безумну юдофобію.

В міру того, як Гітлер робив політичну кар'єру, його вульгарні антисемітські уявлення набували вигляду доктрини. Вирішальну роль у цьому відіграв вплив авторів, що спеціалізувалися на викритті єврейських "злочинів проти людства": Е.Гумбеля, барона фон Мантойфеля і, особливо, А.Розенберга, які прищепили перспективному політикові Гітлеру ідею "іудео-більшовизму'. У своїй книжці "Радянська Іудея", написаній у 1924 р., Розенберг так сформулював свою концепцію: "Більшовизм — це політична боротьба євреїв усіх країн проти національної інтелігенції всіх народів, щоб із допомогою нацькованих проти неї нижчих шарів народу знищити її та на її місце поставити євреїв або залежних від них людей" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. - Берлин, 1991, с.24].

Гітлер настільки перейнявся ідеями своїх наставників, що за участю Геббельса створив майже універсальну пропагандистську тріаду: поєднав "іудео-більшовизм" із слов'янофобією (з антиросійською акцентацією): "Російський більшовизм є лише нова, властива XX століттю

ОГОЛОШЕННЯ

Виходити ЖИДАМ на вулиці воза дільницю, яка замешкам жадана, иансуворіюе заборонено.

Винятки:

Жидам з дорідкамн, и« обороті яких мішт%аРвідііовідна помітка, вільно проходити бічними вулицями в часі від

6,30 год.— 8,30 год. 12,00 год. —14,00 год. 17,00 год. —1830 год. Проходити головними вулицями (Ковельською, Головною. Північною. Київською) вільно тільки до найближче воложеної бічної вулиці.

Прмшокам жвдікмт podhmm мим lUb-м фиимипж «уящюш ■ **указати *mm с—М Wfo-nraa*** alforo **дм w» годиш мплым аааароасіини,**

Зуямшпка заФормем.

Жиди, які норушать це розпоряджения,

БУДУТЬ ПОКАРАНІ СМЕРТЮ.

Г "ніс. *Кта* **Р °«РУ"

fcW(1^fc· I л*^ ЛІНДНЕР.

Рис. 57. Оголошення про створення єврейських гетто у містах України

спроба євреїв досягти світового панування" [А.Гитлер. Моя борьба. Перевод с немецкого. — М., 1998, с.562]. Синтезований і майже містичний образ єврея (багатій-здирник, він же — більшовик-експропріатор) у нацистському пропагандистському кліше посідав ключове місце. Віднині для німецького обивателя було зрозуміло: єврейсько-більшовицька загроза виходить з Росії, ця країна — страшний ворог Німеччини. Але перелякані бюргер та бауер можуть бути спокійними: фюрер знає, що слід робити. Недаремно він виголосив: "Кінець панування євреїв у Росії означатиме водночас кінець Росії як держави" [Алан Буллок. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть, кн.2. — Смоленск, 1994, с.325-326]. Отже, боротьба проти "іудео-більшовизму" — це боротьба проти Росії. І коли російську загрозу буде усунуто, тоді

територія та незліченні багатства цієї країни врятують німецький народ і рейх від загибелі, забезпечивши їм "життєвий простір". Так пояснювалася та виправдовувалася, принаймні, у внутрішньому користуванні, німецько-фашистська агресія проти СРСР. На нашу думку, наведені міркування Гітлера найбільш адекватно відбивають підґрунтя Голокосту, тобто, тотального геноциду щодо українських євреїв у 1941-1944 рр., жертвою якого стало близько 1 млн. осіб.

Необхідно підкреслити, що єврейська катастрофа була частиною загальної трагедії, яку пережив ввесь народ України, що став жертвою нацистських душогубів. Але якщо слов'ян, зокрема українців, убивали за політичними ознаками, то євреїв — лише за те, що вони євреї.

Доводиться, на жаль, констатувати, що пекельного літа 1941 р. серед багатьох євреїв похилого віку, котрі пам'ятали німецьку окупацію України часів Першої світової війни, панувало переконання, що, мовляв, гірше, ніж за Сталіна, вже не буде. У їхніх головах виникали асоціації з німцями зразка 1918 р., котрі до євреїв ставилися так само лояльно, як і до решти населення України. І як же жорстоко помилилися, а відтак поплатилися життям ті, хто мав можливість виїхати у радянський тил і не скористався з цього. Хтось залишився заради нажитого майна та житла, а хтось у надії на повернення "кращих часів".

Для розуміння суті єврейсько-українських взаємин у роки німецької окупації слід врахувати невизначений правовий статус єврейського населення в Україні взагалі. Попри те, що навіть за несприятливих умов сталінщини внесок євреїв у розвиток господарства, містобудування, медицини, культурного життя, науку традиційно був досить вагомий, взаємини українців з євреями дістали тенденцію до політизації. В протистоянні різних груп населення, що всіляко розпалювалося більшовицьким режимом, політично активній частині євреїв було відведено не дуже вдячну роль.

Багато з них, передусім молоді люди, відчували до радянської влади вдячність. Адже це вона реально вивела їх за межу осілості, урівняла в правах із неєвреями, відкрила шлях до заповітної мети майже кожного єврея — освіти, престижних посад, добробуту. Євреї відчували свій моральний борг перед радянською державою й прагнули чесно відробити його на найвідповідальніших ділянках, і не тільки в сфері економіки та культури, а й у горезвісних органах держбезпеки. Сталінське керівництво відверто зловживало такими виявами патріотизму, зовсім не турбуючись про наслідки цієї активності для самих євреїв та граючи їхнім двозначним і ризикованим становищем. Є, втім, різкіші оцінки. Ось що пише один із діячів української діаспори С.Мечник: "Відомо, що в 1920-х і 1930-х рр. в Україні комуністична

партія використовувала євреїв у своїй антинаціональній політиці проти українців. А це і могло викликати антиєврейські настрої" [С.Мечник. Вивчаймо ворога. — Мюнхен, 1989, с.36].

"ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ"

Отже, в Україні напередодні нападу Німеччини створився сприятливий ґрунт для ймовірної трансформації побутових непорозумінь серед населення в етнічні та, як наслідок, — для зростання антисемітських настроїв. Такою обстановкою спритно скористалися фашистські окупанти. Серед першочергових завдань окупаційної влади знищення євреїв як стрижень у низці заходів щодо дебільшовизації було передбачено спеціальною директивою Верховного головнокомандування вермахту (вересень 1941 р.). В ній, зокрема, говорилося: "Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.149, арк.136].

Антиєврейські заходи вживалися фашистами негайно після захоплення того чи іншого населеного пункту. Єврейська людність як ворожа рейхові спеціальними наказами відокремлювалася від решти населення. Для євреїв запроваджувалася спеціальна позначка, яку під страхом смерті вони мусили носити на одязі. їм заборонялося бувати в крамницях, на ринках, користуватися комунальним транспортом, відвідувати їдальні, кафе тощо. У Західній та Центральній Україні, як і на території генерал-губернаторства, євреїв заганяли в спеціально виділені міські квартали — гетто. Виходити з цих резервацій категорично заборонялося, як, власне, заборонялося й усе інше.

Водночас фашисти вдавалися до масових, нічим не обмежених розправ із єврейським населенням. Для цього були створені айнзатцгрупи з професійних убивць ("майстрів", за термінологією СД) від 1000 до 1200 чоловік у з'єднанні. Командири айнзатцгруп у ранзі генералів СС мали право особисто ухвалювати рішення (щоправда, інформуючи про це вище керівництво) про розстріли величезних мас людей, майно яких конфісковувалося "на користь рейху". На території України діяла айнзатцгрупа "С" під орудою бригаденфюрера СС доктора Раша. До складу її входили кілька айнзатцкоманд, а також допоміжних підрозділів, сформованих із місцевих добровольців ("Буковинський курінь та ін.).

Масові винищувальні акції супроводжувалися шаленими пропагандистськими кампаніями, на які мобілізовувалися всі засоби інформації. Нацистська пропагандистська машина працювала на повну потужність, задурюючи населення. А потенціал її був чималий: майже 170 газет, 15 радіостанцій, кіномережа, виставки, потужний пересувний пропагандистський центр — німецький спецбатальйон U-3 ("Україна"-3), безліч інших ланок розгалуженого окупаційного апарату. Про те, яке місце в пропаганді на українське населення посідала тема "іудебільшовизму", можна судити вже з того, що в 700 номерах київської газети "Нове українське слово" їй було приділено 576 статей. Кіноагітки "Євреї та НКВС", "Сталін і євреї" та інші постійно демонструвалися в кінотеатрах. Пожвавилися й добровільні агітатори.

Подаючи єврейство як "опору більшовизму", нацисти переслідували мету використати антибільшовицькі настрої та расові забобони частини населення, щоб створити враження, нібито, мовляв, усе суспільство вимагає від німців ліквідації євреїв. Брехливий аргумент "всенародної вимоги" знищення київських євреїв використали, замітаючи сліди своїх злочинів, організатори масових убивств у Бабиному Яру у вересні 1941 р.

Водночас німці розраховували на те, що в антиєврейські акції вдасться втягнути якомога більше українців. Справді, певна частина населення, переважно міські та сільські люмпени, зазіхаючи на єврейське майно й житло, піддалася спокусі розправитись із беззахисними людьми. Але за кожним таким епізодом зазвичай стирчали вуха нацистських провокаторів. "СС і поліція знаходили підтримку в антиєврейськи налаштованої частини місцевого населення", — читаємо в дописі

Рис. 58. Знущання над єврейськими інтелектуалами у Львові. Липень *1941 р.*

керівництва поліції безпеки та СД на окупованій території. І далі: "Незабаром після окупації німецькими військами Литви та України там розпочалися погроми. Вони сталися почасти з ініціативи, а почасти з потурання оперативних груп і команд особливого призначення" [Война Германии протав Советского Союза. 1941-1945. — Берлин, 1992, с.117]. У свою чергу, начальник поліції безпеки та СД Р.Гейдріх давав такі рекомендації: "Не перешкоджати спробам самоочищення від комуністів та євреїв у щойно окупованих областях. Навпаки, необхідно їх заохочувати, але не залишаючи слідів, щоб ці місцеві діячі "самооборони" не могли пізніше послатися на розпорядження й політичні Гарантії" [Там само, с.104].

Юдофобський морально-психологічний тиск на українців підкріплювався залякуванням. Відразу після захоплення того чи іншого населеного пункту військові комендатури вивішували в людних місцях накази такого роду: "Якщо будь-хто пустить єврея на ночівлю чи надасть житло, той буде негайно розстріляний не тільки сам, але і його сім'я". Водночас призначалася солідна винагорода за кожного виказаного окупаційній владі комуніста, чекиста або єврея — до 10 тис. карбованців і п ять пляшок горілки. Такою була ціна життя людини, іноді — цілих родин.

Поставивши єврейське населення поза законом, німці наче окреслювали навколо нього "зону відчуження", прирівнюючи його до лютого ворога. Антиєврейські кампанії зазвичай супроводжувалися заходами провокаційного характеру. Ось типовий приклад. В "Інструкції про поводження з місцевим населенням", виданій начальником оперативного тилового району "Південь" 16 серпня 1941 р., говорилося: "Якщо злочинця не встановлено, то акта саботажу і диверсій необхідно приписувати не українцям, а євреям та росіянам, і проти них слід провадити репресивні заходи" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.150, арк.21]. А керівник поліції безпеки та СД в окупованих районах Еріх фон Бах-Целевськи ще й залякував підлеглих: "Там, де партизани, там і єврей, а де єврей, там і партизан".

Лякали населення "єврейськими зловмисниками" невипадково. Така підступність мала на меті втягнути (чи, принаймні, нейтралізувати) українців до "остаточного вирішення єврейського питання в Україні". Адже якась частина євреїв ще залишалася навіть після проведення масових винищувальних акцій, тож окупанти поспішали із завершенням того, що згодом дістало назву "Голокост". Але в документах, як вітчизняних, так і німецьких, прямих доказів про підтримку антиєврейських акцій українським загалом немає. Участь же в них так званої української допоміжної поліції не дає жодних підстав ототожнювати її з

Рис. 59. Група євреїв М.Станіслава перед стратою. 1941 р.

широкими масами населення. Адже поліція становила мізерну його частку. Та й ставлення до її участі в антиєврейських акціях з боку більшості місцевих жителів було негативним.

У своїй юдофобській політиці гітлерівці могли розраховувати лише на підтримку люмпенів, подаючи їх як 'частину суспільства', що прагне покінчити з радянською владою, тобто, владою "узурпаторів-євреїв". Саме вони, мовляв, спонукають німців до радикалізму в "єврейському питанні". Задля справедливості слід визнати, що ті ж самі люмпени нерідко були досить ефективним знаряддям і в політиці більшовиків у 20-і-ЗО-і рр.

Натомість згадані вище документи містять незаперечні свідчення про засудження основною масою українського населення кривавих розправ із євреями. У звіті відділу пропаганди губернатора "дистрикту Галичина" визнається: "Методи й способи виселення євреїв далеко не підвищили повагу населення до німецької влади" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.129]. Розпорядження командувача тилу групи армій "Південь" однозначно вимагало: "Під час імовірної ліквідації євреїв службою безпеки наисуворішим чином звертати увагу на те, щоб населення не бачило і не чуло про це" [Там само].

Останній документ датовано травнем 1942 р. На той час основні масові розстрільні акції були вже проведені й ставлення населення до них також було відоме: повсюдне безжальне винищення безвинних єврейських жінок, дітей, старих, здійснене в 630 населених пунктах України, завдало багатьом людям великої душевної травми. Більшість

киян була приголомшена розстрілами в Бабиному Яру у вересні 1941 р. Свідчення викладача Київського педагогічного інституту В.Тверського переконує, що ніхто з них не відчував зловтіхи (саме на це розраховували організатори кривавої акції): "Ніколи б не повірив у це, якби хтось розповів або десь було надруковано. Але ми бачили і не вірити своїм очам не могли. Гадаю, що жоден виродок людський усіх часів і народів не може бути порівняний з цими чудовиськами (гітлерівцями — авт.). І невже на цій крові вони хотіли побудувати щастя німецького народу?" [ЦДАГОУ, ф.166, оп.2, спр.179, арк.2-3].

УКРАЇНСЬКІ ПРАВЕДНИКИ НА ШЛЯХУ АРІЙСЬКИХ ПОГРОМНИКІВ

До початку 1942 р. перша хвиля певною мірою стихійних, але здійснюваних "індустріальними методами" кривавих погромів забрала життя сотень тисяч євреїв. Надалі її змінило методичне й послідовне вигублювання осіб цієї національності засобами надзвичайного расистського "законодавства", передусім у 50-ти створених нацистами гетто.

Доля цих людей була ще жахливішою, ніж тих, хто загинув відразу: вони або були поступово знищені, або вимерли через нелюдські умови існування. Продовольчі норми для євреїв були значно меншими, ніж для осіб інших національностей, до всього, на гетто накладалися величезні контрибуції, а частина заробітку відраховувалася в скарбницю рейху. Про ці гетто чи, як називав їх Геббельс, "скрині смерті", про умови життя в них, про побут мешканців відомо дуже мало, адже від смерті врятувалися одиниці: геноцид по-нацистськи здійснювався найретельнішими, найпослідовнішими виконавцями — представниками "раси панів".

Та незважаючи на погрози й репресії, мужні, благородні люди в Україні з українців, росіян, поляків приходили на допомогу гнаним і знедоленим. Скупі відомості, що збереглися, красномовно свідчать: нехтуючи суворими заборонами, вони йшли на господарські зв'язки з мешканцями гетто, збільшуючи в такий спосіб їхні шанси на збереження життя.

В цілому ж позиція українського населення щодо Голокосту в Україні була такою: активно підтримувала антиєврейські заходи відносно мала частка населення. Переважна більшість посіла нейтральну позицію. Але значна кількість людей стала на шляху нацистських погромників і реально допомагала їхнім жертвам, незрідка ціною власного життя. Рятували євреїв і поодинці, і цілими сім'ями, коли були відповідні умови.

Порівнюючи кількість тих, хто допомагав євреям тяжкої пори в Україні, з аналогічними даними по західноєвропейських країнах, деякі дослідники наголошують на тому, що ці цифри не на користь Україні. Але ж не слід забувати, що окупаційний режим в Україні був незрівнянно жорстокішим, ніж в інших країнах. Український народ також був об'єктом нещадного терору окупантів: згідно з офіційною статистикою, серед майже чотиримільйонних людських втрат України в роки окупації євреї становлять приблизно чверть.

Звісна річ, сьогодні дуже непросто, а то й узагалі неможливо реконструювати в повному обсязі далекі події війни. Особливо ж, коли йдеться про ті, які десятиліттями цілеспрямовано замовчувалися. Та навіть за таких обставин останнім часом дещо все-таки зроблено. Нині відомі сотні фактів рятування євреїв. Перешкодою на шляху поширення цього подвижництва був брак організованих дій. І от що впадає в око. Незважаючи на те, що в Україні діяла досить розгалужена мережа нелегальних партійно-комуністичних організацій, у звітах про їхню діяльність майже немає згадок про допомогу єврейському населенню, хоча ті ж звіти містять чимало відомостей про допомогу з боку підпілля радянським військовополоненим, а також тим, кого депортували до рейху. Очевидно, комуністичне підпілля просто не було зорієнтовано на допомогу жертвам Голокосту.

Закономірно постає запитання: скільки ж вдалося врятувати громадян України єврейської національності? Узагальнюючої цифри, на жаль, немає, хоча відомо, скажімо, що в Галичині на кінець окупації залишилось усього 2% передвоєнної кількості євреїв. Хотілося б вірити, що дослідники не припинять пошуку й тема самовідданості та самопожертви людей, котрі брали участь у русі Опору, рятуючи ближніх від неминучої загибелі, дістане подальший розвиток. Для покоління українців кінця XX ст. є, зрештою, важливим уже те, що рух за врятування євреїв — реальність, його учасники разом із євреями рятували честь української нації. Доречним буде навести висловлювання голови правління Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі Якова Сусленського: "Найяскравішим і найпереконливішим виявом людяності, дружнього ставлення й самовідданості в ім'я любові до ближнього слід визнати подання українцями безкорисливої допомоги стражденним і беззахисним євреям, які зазнали небувалого геноциду в роки Другої світової війни" [Возрождение, 1991, № 6].

Благородні люди, рятуючи євреїв, водночас рятували й український народ, над яким також нависла смертельна загроза. Недаремно, спостерігаючи за знищенням євреїв, старі мудрі люди передрікали: "Євреями тільки розчиняються, а замішувати будуть на українцях". Крива-

вий фарш нацистських "расово очищувальних" заходів, розчином яких і справді послужили євреї, ще довго замішувався б — аж до останнього українця, росіянина, білоруса, поляка, — якби диявольську машину смерті" вщент не розбили могутні удари Червоної армії. Під цими ударами повалилася і та сила, що її породила, — нацистська "імперія расизму".

§4. "Остарбайтери" України: раби Гітлера, ізгої Сталіна

"НІМЕЧЧИНА ДАЄ ВАМ РОБОТУ І ХЛІБ"

У нескінченному ланцюгу всенародної трагедії, що її принесли в Україну війна з Німеччиною та ворожа окупація, була травма неосяжних масштабів, біль від якої не вщухає й понині. Якщо фізичні розправи фашистських каральних органів переважно стосувалися лише певних категорій населення — партійно-радянського активу та єврейської людності, якщо штучного голоду зазнало, головно, населення великих міст, то примусова депортація працездатних людей торкнулася практично всього українського народу, майже кожної сім'ї. І це був не одноразовий акт, як, скажімо, розстріл окремих осіб чи цілих сімей. Це було явище, що його можна порівняти лише з нескінченними нападами татарсько-турецьких наїзників, які забирали те, що було найбільшою ціннністю українського народу — його дітей, причому найбільш міцних і тямущих.

Німецький фашизм відродив на окупованій території України систему рабсько-кріпосницької праці. Саме такою була одна з цілей фашистської експансії. Вже 5 серпня **1941** р. рейхсміністр східних окупованих областей Розенберг видав наказ про запровадження обов язкової трудової повинності для місцевого населення. Ухиляння від неі каралося в'язницею або каторжними роботами. Важливо наголосити, що примусову й, по суті, дармову працю українців нацистські ідеологи виправдовували "теорією" расової переваги німецької нації. Система рабсько-кріпосницької праці мала спеціальний механізм, який складався, по-перше, з мережі бірж праці, по-друге, з численних рішень та директив про примусове залучення осіб від 15 до 60 років до праці в інтересах окупантів.

Цей механізм, освячений расистською ідеологією, й став базою реалізації програми масової насильницької експлуатації робочої сили країни в економіці третього рейху, коли не виправдалися гітлерівські плани "блискавичної війни" проти Радянського Союзу. На тлі швидкого зростання воєнно-промислового комплексу на сході СРСР стали виявлятися ознаки гальмування в нарощуванні виробництва озброєння та боєприпасів у воєнному господарстві Німеччини, викликані нестачею робочої сили внаслідок тотальних мобілізацій до вермахту. Дедалі частіше погляди німецьких господарників звертаються в бік України.

Уперше тема широкого використання в німецькій промисловості та сільському господарстві робочої сили окупованих радянських територій обговорювалася на секретній нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. Уповноважений з "чотирирічного плану' Герінг дав спеціальну вказівку щодо масового використання іноземних робітників, головно, з Радянського Союзу, наголосивши: ці люди мусять виконувати найважчу й некваліфіковану роботу. Герінг, зокрема, зауважив, що на цих людей можна розраховувати, позаяк вони виправдали себе під час здійснення програми соціалістичної індустріалізації в СРСР. Дещо згодом, у січні 1942 р., вказівки Герінга було покладено в основу його ж наказу, в якому підкреслювалося, що "протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває ще важливішого значення" [Нюрнбергский процесе, т.І. - М., 1957, с.493].

Водночас восени 1941 р. було здійснено спробу організувати вивезення з Кривого Рогу українських гірників до Руру, де була потреба в таких спеціалістах. Добровільне вербування спеціальною комісією, до якої ввійшли представники вермахту, СС, нацистської партії та імперського об'єднання "Вугілля", дало мінімальний результат — усього близько 6 тис. чоловік. Досвід невдалого вербування українських гірників, схоже, нічого не навчив фашистських шукачів дармової робочої сили. Цілковито ігноруючи міжнародне право й підмінивши його правом завойовника, вони поклали принцип позаекономічної експлуатації населення окупованих радянських територій в основу своєї господарської діяльності, причому не тільки на цих територіях, а й у рейху.

В кінці 1941 — на початку 1942 р. було розгорнуто галасливу пропагандистську кампанію, щоб налагодити масовий добровільний виїзд до Німеччини. Жителів міст і сіл закликали взяти участь у "будівництві

нової Європи та забезпеченні якнайскорішого завершення війни . Німецькі пропагандисти намагалися спокусити людей принадами всіляких благ, котрі начебто чекають їх у Німеччині: високими заробітками, набуттям цінних спеціальностей та кваліфікації, засвоєнням "європейської культури". У голови обивателів настирливо втовкмачувалося, що всі, хто поїде працювати в рейх, будуть жити там у кращих умовах, ніж вони коли-небудь жили в СРСР. Усім, хто зголошувався працювати в Німеччині, було обіцяно, що через півроку вони повернуться додому, гідно винагороджені земельною ділянкою, дістануть різні пільги, що їхні сім'ї отримуватимуть матеріальну компенсацію тощо.

Для дезорієнтації та заманювання українців до рейху влаштовувалися виставки, що вихваляли гітлерівський "рай", щасливе життя "східних робітників". У кінотеатрах обов'язково демонструвалася кіноагітка "Дорога в Німеччину", а відповідними плакатами та листівками, в яких містилися обіцянки смачної та ситної їжі, гарної роботи після повернення в Україну, було заліплено стіни будинків у містах та паркани в селах. На певну частину населення ці звернення мали вплив. Річ у тім, що фашистська окупація принесла українцям масове безробіття. У Києві, наприклад, на початку 1942 р. з 330 тис. населення працюючих було тільки 40 тис. До всього ж, у місті бракувало будь-якого продовольчого постачання.

Саме на голод та безробіття в українських містах і розраховували вербувальники. І їхні сподівання частково виправдалися, особливо на перших порах. За даними окупаційної влади, з районів Проскурова, Первомайська, Умані 80-90% людей завербувалися й вирушили на роботу добровільно. Щоправда, так було не всюди. У Києві та Харкові населення до пропагандистських залицянь поставилося стриманіше.

Хоч би як там було, перший "транспорт" (так німці називали чергову партію завербованих — авт.) був відправлений до Німеччини в січні 1942 р. Його супроводжували пропагандистськими спектаклями: на зупинках перони вокзалів заповнювалися людьми з квітами, гриміли духові оркестри, на вагонах вивішувалися вітальні транспаранти, повідомлялося, що Україна посилає своїх синів і дочок у прекрасну Німеччину на знак подяки за визволення.

Але імітована урочистість моменту не могла приховати невпевненості окупантів в успіхові акції — добровільному приєднанні українського народу до експансіоністських зусиль третього рейху. І справді, багатьох людей стримувала перспектива тривалого відлучення в тривожний воєнний час від сім'ї та Батьківщини, непевного життя в чужій країні.

"ПОЛЮВАЛИ ЯК НА ДИКИХ ЗВІРІВ"

Небажання українського населення виїжджати на працю в Німеччину посилювалося й, зрештою, стало домінуючим, коли надійшли відомості про те, як були зустрінуті в рейху перші "остарбайтери" та наскільки німецька реальність не збігається з обіцянками вербувальників. Документи різних німецьких інстанцій, що стосувалися "остарбайтерів , досить об'єктивно розкривають причини провалу добровільного залучення безробітних та нужденних українців до роботи в економіці рейху.

Перші розчарування починалися вже під час перевезення "східних робітників' до Німеччини. Збереглося чимало розповідей цих людей про "незабутню дорогу в Німеччину". Домінує в них один спомин: про зневагу, з якою ставилися представники "раси панів" до тих, кому не пощастило уникнути трудової повинності на користь рейху. Зі смутком вони пригадують: "...вагони-теплушки напхом напхані людьми", "спали на голих дошках, в кращому разі на сіні, накиданому у вагон", ... за 5-6 днів дороги нагодували один раз", "... примушували чоловіків та жінок справляти нужду разом, ще й фотографували з реготом", "...померлих у дорозі не ховали, а залишали в придорожних канавах , ...німці викидали новонароджених дітей у вікна вагонів" — і т.ін.

Ці враження нещасних майже дослівно повторюються в німецьких офіційних документах. Командувач військ оперативного тилового району групи армій "Б" (територія Східної України) доповідав керівництву цієї групи, що під час транспортування мобілізованих відбувалася конфіскація всіх продовольчих продуктів нібито як предметів спекулятивної торгівлі". Нормою стали ' недостатнє медичне обслуговування, погане харчування, брак води, можливості справляти нужду, брутальне поводження... погане ставлення з боку помічниць від Червоного Хреста, котрі відмовляються давати "руським свиням" харчування. У дезинсекційних пунктах чоловічий персонал обслуговують жінки, і навпаки..."[ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.195, арк.88].

Німецькі вербувальні служби явно не врахували, що інформація від перших остарбайтерів про їхнє гірке існування в Німеччині нейтралізує, ба навіть перекреслює пропагандистські зусилля, загрожує зривом заходів щодо вербування. В інформації відділу пропаганди міністерства східних окупованих областей з тривогою повідомлялося про загрозливі явища у вербувальній кампанії. "З розповідей робітників, які повернулися через хворобу чи іншу непридатність додому, населення дізнається неспростовної правди про погане поводження й недос-

татнє забезпечення" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.476, арк.15]. У наступному повідомленні наголошувалося на такій обставині: "Під час зворотного транспортування хворих робітників із Німеччини ешелони зупиняються поряд з ешелонами, що транспортують свіжу робочу силу. Внаслідок цього від самого початку на осіб, яких відправляють на роботу до Німеччини, справляється негативний вплив" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.196, арк.88|. В іншому документі розповідалося, як до Вінниці повернулися 100 'остарбайтерів , чоловіків та жінок, котрі хворими й непрацездатними були відправлені додому: "Вони пройшли через усе місто до біржі праці, примушуючи здригатися населення своїм виглядом і станом, до всього жебрували" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.74, арк. 21]. Крахові міфу про райське життя "східних робітників" сприяли листи завербованих. Із затриманих у червні 1943 р. цензурою листів "остарбайтерів" 95% містили негативні відгуки про життя в рейху, і лише 0,5% — позитивні. "Ці листи, будучи повідомленнями очевидців, становлять дуже шкідливу пропаганду", — наголошувалося в доповіді про моральний стан населення, складеній командуванням батальйону пропаганди "У" ("Україна") [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.480, арк.21]. Настрій у народі щодо "трудових відряджень" до Німеччини блискавично змінився. Якщо, скажімо, в селах спочатку за традицією їх проводжали з гармошкою та п'яними піснями, то після отримання вже перших листів із рейху тут запанував жах.

Уже навесні 1942 р. кількість тих, хто добровільно зголошувався їхати на роботу до Німеччини, значно зменшилася. У Києві чисельність добровольців не перевищувала 10%. Кампанія щодо вербування виявилася під загрозою зриву. У звіті командувача охорони військ оперативного тилового району "Південь" за 1942 р. читаємо: "Недоліки при вербуванні робітників, їх транспортуванні до Німеччини призвели до того, що успіхи в цій галузі стали менш значними, внаслідок цього часто вдається відправити лише 25-50% запланованої кількості робочої сили до Німеччини" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.483, арк.78].

Щоб урятувати програму забезпечення німецької економіки дармовою робочою силою, нацистський уряд взяв курс на примусові методи вербування. Якщо в західноєвропейських країнах при цьому укладалися трудові контракти, котрі, втім, нерідко були чистою фікцією, то на окупованій території України фашисти просто не вважали за потрібне вдаватися до якихось формальностей, які камуфлювали б голий і брутальний примус. У цьому, як і в інших злочинах нацистів, виявилися глибоке презирство та звірина ненависть представників "раси панів' до людей слов'янського походження. "Краще було б, щоб тямуща українська жінка працювала біля домни в Німеччині, аніж здобувала освіту на Україні", — таким був один із характерних висловів Гітлера цього часу [Dallin A. Cerman rule in Russia. — N-Y, 1957, c.461].

Курс на хижацьку експлуатацію "східних робітників" знайшов втілення в спеціальному декреті Гітлера від 21 березня 1942 р. Для централізації керівництва всіма трудовими ресурсами та підвищення ефективності їх використання було створено спеціальну установу "Імперське бюро для використання робочої сили". На чолі бюро було поставлено колишнього матроса, фанатичного нациста, гауляйтера Тюрінгії, обергруппенфюрера СС Фріца Заукеля. Кредом Заукеля, який підлягав особисто Гітлеру, було наступне: "Примусове залучення до трудової повинності в рейху є залізним законом у використанні робочої сили".

Переконавшись, що він не зуміє на добровільних засадах забезпечити потрібну кількість робітників, Заукель у травні 1942 р. віддав наказ про запровадження насильницької трудової мобілізації в окупованих районах СРСР. За рознарядками, складеними в Берліні, ці райони мусили поставити не менш як 3/4 потреб Німеччини в іноземній робочій силі. Програмою передбачалася мобілізація людей обох статей у віці від 15 до 60 років. Поряд із кваліфікованими спеціалістами, планувалося вивезти сотні тисяч дівчат як домашню прислугу. Розраховуючи на зиск від "остарбайтерів", статистики з відомства Заукеля підрахували, що одна їх тисяча вивільняє для вермахту 100 солдатів.

Крім Заукеля, мобілізацією робочої сили в Україні займалися уповноважений з "чотирирічного плану" Герінг, міністр східних окупованих областей Розенберг, керівник воєнної економіки Шпеєр, рейхсфюрер СС Гіммлер. їхньою метою було "мобілізувати всю до останку робочу силу на сході", загалом не менш як 15 млн.чоловіків і жінок.

Пообіцявши фюреру, що він із "фанатичною волею" докладе всіх зусиль, щоб виправдати його довір'я, Заукель уже через десять днів після призначення телеграфував рейхскомісарам східних окупованих областей: "Прошу вас форсувати вербування — за котре ви відповідаєте разом із комісіями — всіма доступними заходами, включно з найсуворішим застосуванням принципу примусової праці, з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих" [Преступные цели — преступные средства. — М., 1963, с.219].

Особливу увагу Заукеля та його відомства привертала Україна. У листі заступникові міністра східних окупованих областей він підкреслював, що робочу силу слід максимально вилучити зі східних областей, особливо з рейхскомісаріату "Україна". У телеграмі рейхскомісару України Еріху Коху від 31 березня 1942 р. Заукель писав: "Я прошу вас провадити вербування, за котре ви разом із комісіями є відповідаль-

ним переді мною, а також ужити з вашого боку всіх належних заходів, у разі необхідності навіть жорстоке застосування трудової повинності..." [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.2, спр.6, арк.1]. Та Коха, цього виняткового ненависника України і українців, не треба було просити про вжиття заходів". Гітлерівський сатрап із готовністю відповів: "Я вижену з цієї країни всіх, аж до останньої людини". Пройшло зовсім небагато часу, і Заукель оголосив Кохові подяку за його безжальні дії під час вербування.

Однак воістину маніакальну запопадливість виявив сам Заукель. У 19424943 рр. він багато разів відвідував Україну, зокрема, Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Симферополь, Мелітополь та інші міста, налагоджуючи безперервний потік східних робітників" до рейху. Саме турботами цього "найбільшого та найжорстокішого работоргівця з часів єгипетських фараонів", як зазначалося згодом під час Нюрнберзького процесу над німецькими військовими злочинцями, в Україні було відкрито ПО "бюро праці", котрі провадили вербування робочої сили.

Злочинна щодо українського народу діяльність людоловів середини XX ст. була організована за типом сумнозвісних "полювань за черепами" в африканських джунглях середини XVIII ст., але значно масштабніше й лютіше. Усім підрозділам, ланкам і службам окупаційного апарату й так званої цивільної адміністрації належало брати участь в "акціях Заукеля" як заходах першочергової ваги. Спеціальним розпорядженням Верховного командування вермахту окупаційні війська в Україні були офіційно залучені до проведення великомасштабних операцій із захоплення й вивезення великих мас людей у Німеччину. З уповноваженими Заукеля тісно співпрацювали каральні органи. Гіммлер не втомлювався нагадувати своїм підлеглим, що коли в цьому є потреба, то слід "спалювати ціле село, а місцеве населення мусить бути примусово передане в розпорядження уповноваженого" (відомства Заукеля — авт.) [Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 7-й т., т.7. — М., 1961, с.392].

1 Іравди, як то кажуть, ніде діти: в лиху для українського народу годину своє справжнє, бридке обличчя показали різних Гатунків людці, які за пляшку спирту та пайку хліба ладні були запродати й батька рідного, а вже чужих дітей у неволю — й поготів. Колишня "остарбайтер М.Карнаух із Вінниччини згадувала: "Під час окупації для нас, простих смертних, багато наших же земляків були страшнішими од німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи..." [Молодь України, 1990, 9 травня]."А ви, поліцаї, невже українці, що продаєте сестер проклятому німцю..?" — співалося в поширеній у народі невільницькій пісні.

Нерідко в своїй запопадливості, щоб догодити фашистам, місцеві "шишки" зі шкіри пнулися, навіть перевершували своїх хазяїв у знущаннях над українською людністю. Якщо, скажімо, окружний комісар м.Столін Опіц у своєму наказі погрожував тим особам народження 1922-1927 рр., які не відгукнуться на повістки й не з'являться до вербувальних пунктів, тюремним ув'язненням (у разі їх втечі до виховавчого табору потрапить їхня сім'я, а її майно буде конфісковано), то один із сільських начальників цього району вже розсилав такі накази: "Повідомляється Пасюк Синклета Дмитрівна, що ви мусите з'явитися на комісію по вербовці робочої сили до Німеччини в м.Столін (табір праці). За неявку суворо будете покарані аж до розстрілу. Сільський староста "[ЦДАВОУ, ф.65, оп.1, спр.1, арк.75].

Неоднозначним було ставлення до нацистської програми втягнення українського народу в нарощування воєнних зусиль Німеччини у війні за світове панування з боку Організації українських націоналістів, що мала вплив на певні верстви західноукраїнського населення. До речі, в своїх планах заукельські вербувальники покладали на цей регіон особливі надії, адже його населення в своїй переважній масі було налаштоване в антирадянському дусі. Прикро писати про це, але мельниківська ОУН, багато членів якої були старостами, поліцаями, службовцями різних німецьких установ, виправдала надії окупантів. "Тепер у нас багато обов'язків, — розмірковував мельниківський "Голос Підкарпаття в номері від 21 лютого 1943 р. — Одним з перших є справа виїзду робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей... На їх місце мусять прийти другі люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинятися". Така висока "свідомість" навряд чи додавала авторитету ОУН (м) серед населення.

Протилежну позицію посіла ОУН (б). Задля об'єктивності пошлемося на авторитетний німецький документ, складений командувачем поліції безпеки та СД в Україні. 12 червня 1942 р. він інформував берлінське керівництво: "Як повідомлялося з Ровно, прибічники Бендери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до рейху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до рейху та вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в рейху" [ЦДАВОУ, ф.57, оп.4, спр.169, арк.16].

Неприємне враження справила на населення позиція деяких церковних діячів і частини духівництва. Як і в попередньому випадку, пошлемося на резюме компетентного нацистського спостерігача. Начальник поліції безпеки та СД по Київському генеральному округу, оберштурмбанфюрер Ерлінгер, говорячи про те, що духівництво на окупованій території "багаторазово надавало себе на службу німецькій

пропаганді', відзначав: "Особливо помітну підтримку подало духівництво під час вербування робітників для відправки до Німеччини. Його єпископи відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах" [ЦДАВОУ, ф.3676, оп.4, спр.475, арк.714]. Як приклад наводився заклик глави Української автокефальної православної церкви Полікарпа про те, що "кожен здатний до праці українець мусить з найбільшою радістю їхати до рейху й виконувати свій обов язок щодо німецького народу". На відступників чекала анафема.

Методи фашистів у спробах загнати в рейх якомога більше невільників не відзначалися особливою винахідливістю — переважали пастки та голий примус. У хід ішли оголошення про "видачу продовольства", "молодіжні гуляння", "безплатні кіносеанси" тощо. Молодь, зголодніла за розвагами, клювала на приманки, й гірко розплачувалася за власну довірливість. У Лисичанську поліція блокувала приміщення місцевої організації "Просвіта" саме в той момент, коли люди, прослухавши лекцію, дивилися концерт. Учасників зборів у повному складі було відправлено в Німеччину. У Полтаві вдалися до іншого прийому: робітникам залізничного депо оголосили, що видадуть довгожданий продовольчий пайок. Коли люди вишикувалися в чергу, поліцаї оточили її й загнали в наперед підготовлені вагони. Однак подібні трюки не набули великого поширення.

На осінь 1942 р. фашистам вдалося загнати на каторгу сотні тисяч українців, переважно молодих. У грудні 1942 р. на нараді в рейхеміністерстві східних окупованих областей Розенберг навіть змушений був скаржитися: "Вивезення робітників до Німеччини перейшло всі припустимі межі. Подальше вербування робочої сили загрожує виконанню господарських та воєнних планів на окупованій території" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.7, арк.18].

Але колосальні втрати на "східному фронті" вимагали щораз нових мобілізацій у вермахт працездатних чоловіків. Відшкодувати ці втрати гітлерівська верхівка мала намір за рахунок робочої сили з окупованих країн, передусім з України, Білорусії, Росії. "Тотальну мобілізацію [у вермахт — авт.], — провіщав Геббельс, — мусить відчути на собі передусім руський народ" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.34, арк.23]. Йшлося про вивезення щонайменше 2 млн. чоловік. Як підкреслював Заукель, особливі надії покладалися на рейхскомісаріат "Україна" як на густонаселену частину радянських окупованих територій.

Коли на перших порах вербування робочої сили на радянській території окупаційна влада провадила з дотриманням хоч якихось юридичних умов, для прикладу, вимагала документ, що посвідчував особу завербованого, то тепер формальності ніякого значення не мали: хоч би

ким виявилася людина, вона була приречена. До всього, окупанти вже не обмежувалися "вербуванням" за допомогою повісток, а перейшли на поставку невільників за розкладками на "бецірки', "гебіти , міста й села. За планом Заукеля, з окупованих радянських територій тільки з березня по червень 1943 р. мав бути вивезений 1 млн. робітників. З рейхскомісаріату "Україна планувалося депортувати 6 тис. чоловік щодня. З початком весни 1943 р. безчинства людоловів досягли апогею. Навіть окупаційні чиновники визнали за доцільне сповістити свого шефа Розенберга про застосування таких методів вербування робочої сили, котрі беруть свої початки в "найчорніших періодах торгівлі рабами .

Повсюдно стали застосовуватися масові облави. Війська, жандармерія, поліція з собаками перекривали виходи з міст, оточували вулиці, цілі міські квартали, базари, вокзали, установи, навіть зупиняли пасажирські поїзди. Слідом за солдатами, котрі хапали всіх без розбору, зокрема, жінок з дітьми, неповнолітніх хлопчиків та дівчат, людей похилого віку — хто в чому був (ніякі особливі життєві обставини до уваги не бралися, документи, навіть не розкриваючи, викидали на смітник), рухалися вантажівки, що їх напхом напихали жертвами облав. Нерідко, потрапивши в облаву, людина безслідно зникала, й лише через тривалий час, уже з Німеччини, давала знати про себе. Вулиці міст порожніли, люди боялися виходити з дому. В архівних фондах зберігся опис того, як проходила облава в М.Кременчук. Автоматники з тилових військ оточили місто суцільним кільцем, патрулі ретельно обшукували кожен будинок. За одну ніч було схоплено й відправлено до Німеччини 450 чоловік у віці від 14 до 30 років.

Дикі сцени можна було спостерігати в Києві. З весни 1943 р. нескінченні облави відбувались у центрі міста, на Подолі, Солом'янці, Куренівці, Дарниці, навіть на дніпровських пляжах. На Галицькому (Єврейському) базарі з 2 тис. затриманих 400 відразу ж було відправлено на примусові роботи. Усього з Києва вивезли в рабство 100 тис. чоловік, з Київського генерального комісаріату — 450 тис.

Тотальні облави, які охопили одночасно всі підприємства, установи, житлові квартали Львова й тривали кілька діб, спричинили неймовірну паніку та паралізували суспільне життя в місті. Люди перестали ходити на роботу, взагалі з'являтися на вулицях. І таке відбувалося не тільки в Києві чи Львові. Український письменник О.Левада, який під час війни збирав матеріали про злочини фашистів, писав: "У Донбасі важко знайти сім'ю, з котрої не був би взятий хоч хтось у німецьке рабство. У Ворошиловграді, як і в усіх містах і селах області, — це те, що найбільше вразило людей... Моя колишня квартирна хазяйка З.Я.Ковалевська розповідала про це так: "Ви бачили коли-небудь, як ловлять

петлями на базарі й тягнуть у будку собак? Так німці ловили нас. Це було справжнє страхітливе полювання на людей, полювання зі стрілянною та улюлюканням" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.109, арк.2 зв].

Справжню війну заукелівські людолови вели проти сільського населення. Методи, які при цьому застосовувалися, були ще жахливішими, ніж у містах. Було, наприклад, спалено майже всі села північної Сумщини, їхніх мешканців частково знищили, решту вигнали в Німеччину. Страхітливу розправу вчинили гітлерівські нелюди над мирним селом Яринівка на Ровенщині, яке не дало людей у рейх. За доносом старости окупаційні власті вирішили знищити непокірне село. Воно було оточено німецькими солдатами та поліцаями. Жителів зігнали в школу, примусили роздягтися й розстріляли загалом 375 чоловік. їхнє майно поділили поміж собою кати. Таких непокірних сіл виявилося на Ровенщині (втім, як і в інших областях) досить багато. Наприкінці літа 1943 р. "вербовці" робочої сили стали передувати систематичні бомбардування десятків сіл та містечок північної Ровенщини.

Бузувірство стосовно українських "унтерменшів", що його дозволяли собі в ім я "Великої Німеччини" нацистські "юберменші", в сільській місцевості настільки переходило всякі межі, що шокувало навіть багатьох німців. В одному зі звітів 509-ї польової комендатури описано "вербовку" робітників на залізничній станції Знам'янка. Через те, говориться у документі, що наказ про вербування став відомий надто рано, значна частина людей не вийшла на роботу, щоб уникнути вивезення в рейх. Адміністрація почала зганяти їх насильно, без урахування того, де вони працюють, якого віку; селян із навколишніх сіл звозили вантажівками. "Можна було спостерігати, — говориться в згаданому документі, — як вели зв'язаного українця.., матерів відривали од дітей, навіть не давши їм попрощатися.., у вагонах не було навіть соломи. Поїзд із "завербованими" стояв на станції добу. Але людям не дали ні харчу, ні води. Усі спроби родичів передати їжу й одяг суворо припинялися дорожньою поліцією, котра стріляла, жорстоко била людей кийками". "З причини цих подій, — зазначається далі у звіті, — чотири чоловіки померли від серцевого нападу, одного відправлено до будинку божевільних..." [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.495, арк.87-88].

ДЕПОРТАЦІЯ ПІД ВИГЛЯДОМ "ЕВАКУАЦІЇ"

Прямим продовженням злочинних дій фашистських окупантів, що мали на меті вигнання радянських громадян на невільницькі роботи до Німеччини, була примусова евакуація населення міст і сіл під час від-

ступу фашистських військ із території СРСР. Ці заходи становили частину планів, з одного боку, Гіммлера — щодо перетворення української землі у "випалений простір" під час відступу німецької армії, з другого, Заукеля — щодо поповнення контингенту робочої сили.

Згідно з директивою німецького командування в Україні "Про відхід та евакуацію" (вересень 1943 р.), військові коменданти на місцях видавали відповідні накази. Наприклад, такі: "В інтересах ведення війни, в інтересах населення жителі даного населеного пункту негайно евакуюються... Евакуація проходить під контролем німецьких окупаційних сил та місцевої поліції. Населення зобов'язане підкорятися розпорядженням поліції. Особи, які не підкоряться наказу й залишаться в населеному пункті, а також особи, які повернуться назад після евакуації або які залишать маршову колону по дорозі до нового місця розквартирування, розстрілюватимуться на місці [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.108, арк.58].

У світлі таких наказів і директив, звісно, ні про яку "евакуацію" не може бути й мови. Це була насильницька депортація. При цьому в директиві про "евакуацію" населення в стокілометровій зоні від лінії фронту прямо наголошувалося на використанні його як робочої сили. У конкретних наказах та розпорядженнях, як, наприклад, по оперативній групі військ "Кампф" або по 4-й танковій армії, уточнювався вік "біженців" (від 15 до 60 років), а також наголошувалося на їхній працездатності, щоб вони були використані на перших порах для виконання окопних та вантажних робіт, а далі — в економіці рейху.

Масова депортація українського населення в Німеччину, цинічно названа фашистами 'евакуацією", як і інші дії окупантів, провадилася з винятковою жорстокістю. Поліція, жандармерія, війська виганяли жителів місті сіл з їхніх домівок, часто хто в чому був, без теплих речей, запасу продовольства. Відступаючи із Запоріжжя, гітлерівці оголосили, що ті, хто не з'явиться до 12 годин дня 4 жовтня 1943 р. на "евакуаційні" пункти, буде направлений до табору військовополонених або розстріляний. Колони "евакуйованого" населення в супроводі поліцейських загонів, як отару худоби, погнали за Дніпро. Тих, хто відставав, жорстоко били. "Евакуація" тривала 10 днів.

Нескінченними злигоднями, брутальним знущанням окупаційної влади супроводжувалися наступні етапи депортації. Людей збирали в колони приблизно по 1 тис. чоловік і пішки тижнями гнали за сотні кілометрів від лінії фронту в так звані приймальні табори. Лише з 1 по 9 вересня 1943 р. в таборах, розташованих на території тилового району групи армій "Південь", було розміщено близько 56 тис. "евакуйованих".

І в дорозі, і в таборах люди не отримували майже ніякого харчування; жінки з дітьми, незважаючи на морози, змушені були жити просто неба, лише небагатьом вдавалося знайти "притулок" у виритих ними земляних норах або куренях. Ті ж, хто намагався залишити маршову колону або втекти з переселенських таборів, розстрілювалися охороною на місці.

Свідок на судовому процесі в справі колишнього командира 213-ї охоронної дивізії генерала фон Чаммер унд Остена, житель Новомосковська, що на Дніпропетровщині, Л.Тонконог, який дивом урятувався з колони евакуйованих , пізніше згадував: "Ранком до 5 годин нас підняли, розділили на дві половини — хворих і здорових... і о 7 год. ранку того ж 25 лютого в кількості до 200 чоловік вишикували в дворі в'язниці й повели під конвоєм польової жандармерії з 20 чол. Під час етапування були настільки суворі конвоїри, що не можна було навіть оглядітися. Дорогою зустрічалися жінки, діти, котрі намагалися передати нам хліб, сіль, але жандарми не дозволяли брати, били тих, хто подавав. Гнали дуже швидко, не звертаючи уваги на гористу місцевість. Декотрі з партії були хворими й неспроможними йти від виснаження. Конвоїри ж їхали на конях. Відпочинок тривав 10 хв., щоб напитися води..." [ЦДАГОУ, ф.166, оп.2, спр.291, арк.4-5].

Залишилася в архівах і розповідь жителів сіл Требуховичі, Пишківці, Цвітове, Річиця, Помірці, що на Львівщині, про те, як, відступаючи, німці зібрали всіх працездатних селян і пішки в колонах погнали до залізничної станції Красне. А перед тим, як загнати у вагони, забрали всю худобу та майно. Людей же, привізши до рейху, продали бауерам.

Про розмах депортації населення в період відступу фашистської армії можна дістати уявлення з відомостей, наведених у книзі Н.Мюллера "Вермахт и оккупация" [М., 1974]. Лише за даними штабів груп армій "Південь" і "А", що діяли на території України, за січень-лютий 1944 р. було насильницьки "евакуйовано' 284 тис. чоловік. Більшу частину з них передано в розпорядження органів Заукеля. Тотальній депортації українського працездатного населення (німецькі плани передбачали вигнання 600 тис.) завадив навальний наступ Червоної армії.

Слід зауважити, що серед тих, хто залишив Україну з німцями, були люди, які робили це цілком добровільно, рятуючись від радянської влади. До них належали колабораціоністські "вершки" (голови управ великих міст, службовці адміністративних органів, начальники української поліції), а також чимало представників старої інтелігенції, яких слід вважати емігрантами.

Загалом з України в її нинішніх межах, тобто, включно із Закарпаттям та Кримом, з 1941 по 1944 рр. було депортовано фашистами

2,4 млн. "східних робітників" або 48% загальної кількості людей, вивезених фашистами з усіх окупованих районів СРСР. Найбільше вивезено зі Сталінської (нині — Донецька) — 252,2 тис, Дніпропетровської — 176,3 тис, Полтавської — 175 тис. Запорізької — 174,4 тис. Львівської (разом із Дрогобицькою) — 170,4 тис, Київської — 170 тис. чоловік.

Масова насильницька депортація населення на базі рабсько-кріпосницьких порядків, запроваджених фашистами на території України, була одним із найтяжчих злочинів періоду Другої світової війни. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував її як воєнний злочин та злочин проти людства.

"КРАЩЕ ЗРАЗУ ДОМА ВМЕРТИ, НІЖ ДО НІМЦІВ ЇХАТЬ ЖИТЬ"

Поклавши на меті примусово вивезти з України її молодь для нещадної експлуатації в німецькій економіці, фашисти зачепили найболючіше місце українського народу, переповнили чашу його терпіння — адже ніхто не хотів віддавати своїх дітей на погибель у чужій і ненависній країні. Настрій народу якнайкраще передає така розповсюджена в ті часи приказка: "Краще зразу дома вмерти, ніж до німців їхать жить. Німці сало будуть жерти, а українці робить .

Почуття жертв фашистських вербувальників відбивають і численні написи, зроблені на стінах пересильного пункту для відправлення остарбайтерів у Києві (вул.Артема, 24) — "будівлі зі страшної казки", — як його називали кияни. У цих подекуди наївних і простодушних словах — не тільки глибоке страждання, відчуття приреченості та передчуття біди, а й дух непокори, ненависть до поневолювачів. Ось лише деякі з цих прощальних написів. "19 серпня 1943 р. У цьому страшному утлі сиділи і разом з тим мучилися невільними — українці з міста Ніжина, з вулиці Кунішевської та інших вулиць Литвин Наталка, Зазіменко Софія, Березова Оксана і багато інших... Хто буде тут, той теж побачить це страшне життя" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.754, арк.33]. А поряд таке: "Тут був Костя Одесит. Відправлений до Німеччини. Але він буде там тоді, коли Чорне море висохне, а Одеса буде на полюсі!"

Такий був, сказати б, кінцевий відгомін всенародного протесту проти безчинств окупантів. А в містах і селах щодня, щогодини наростав опір населення, який завдавав злочинцям — і зайшлим, і місцевим — чимало клопоту. Бойкотування заходів людоловів починалося як перша

реакція на антинародні дії окупантів. Поступово в цю пасивну, до часу, форму опору — ухиляння від отримання повісток на біржу праці, приховування своєї спеціальності, уникнення реєстрації як безробітних тощо — втягувалися не тільки ті, хто підлягав мобілізації, а й їхні батьки, родичі, друзі, знайомі, всі, кому не була байдужою доля молоді.

Впертий опір вербуванню чинили жителі Харкова. У звіті міської управи відзначалося, що жителі "надзвичайно хворобливо" сприймають мобілізацію до Німеччини й не з'являються на вербувальні пункти, їх "взагалі неможливо навіть застати вдома, щоб вручити повістки". І подібна інформація надходила звідусіль, незважаючи на те, що за відмову приймати повістки, реєструватися на біржах праці, вербувальних пунктах людей засуджували до тюремного ув'язнення, навіть до розстрілів. У Миколаєві було повішено 10 чоловік, котрі ухилились од відправки до Німеччини, в Дніпропетровську девятьох засуджено до каторжних робіт і т.ін.

Та найбільш поширеною формою ухиляння од відправлення до Німеччини були втечі. Найчастіше це вдавалося в сільській місцевості, особливо там, де були лісові масиви. У жовтні 1942 р. командувач військ оперативного тилового району групи армій "Б' ("Південь") констатував: "На настрій населення дуже впливає... жорстокість та насильство при вербуванні робочої сили для відправки в Німеччину. Населення тікає від вербування до Німеччини в ліси" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.196, арк.23]. Київський генеральний комісар Магу ніа твердив навіть, що на Київщині та Полтавщині на середину 1943 р. в лісових масивах переховувалося до 90 тис. утікачів.

На півдні люди ховалися в глибоких балках, каменоломнях. Після отримання наказу військового команданта, згідно з яким ті, хто ухиляється од виїзду до рейху, будуть розстріляні, а їхнє житло спалене, жителі с.Юрівка Запорізької області втекли з села, залишивши і будинки, і майно, поховалися в балках та ярах. У документах тих часів раз-у-раз трапляються відомості про те, що у віддалених од населених пунктів місцевостях утворювалися таємні табори втікачів. У Чигиринському районі на Кіровоградщині в такому лісовому таборі були землянки, худоба, на узліссі постійно чергували дозорці, а харч приносили родичі з села. Найменшу кількість людей фашисти зуміли вигнати саме з тих місцевостей, де населення мало можливість ховатися в лісах, болотах, плавнях (Волинська, Житомирська, Ровенська, Миколаївська, Херсонська, Чернігівська області).

Значно гірші можливості для тих, хто прагнув уникнути вивезення, були у великих містах. Жахлива трагедія сталася, наприклад, у Києві, на кондитерській фабриці, де господарював німець Юнг. Вербувальники

запропонували 50 дівчатам-робітницям прибути для відправлення до Німеччини. Не з'явився ніхто. Тоді 18 березня 1943 р. жандармерія оточила фабрику й почала хапати всіх, хто потрапляв під руку, заганяючи у вантажівки. Вулиця наповнилася криками жаху та відчаю. Рятуючись, дівчата спробували з допомогою мотузок спускатися з вікон за фабричний паркан, падали й розбивалися. Коли машини з невільницями від'їжджали, декотрі з матерів дівчаток, які прибігли до фабрики, щоб зупинити акцію, кидалися під колеса. Так загинуло 11 жінок. За весь час окупації Києва німці вивезли з нього до Німеччини 100 тис. чоловік.

Навіть тоді, коли люди, призначені до "вербовки", все ж опинялися в тенетах заукелівських павуків, окремі сміливці намагалися втекти з ешелону, нехай навіть із ризиком для життя. Частіше це вдавалося, коли ешелон рухався територією України. На перших порах охорона була малочисельною й люди стрибали на ходу. Згодом німці стали наглухо закривати вагони, обмотувати їх колючим дротом. Сміливці, в свою чергу, зривали підлоги теплушок і вистрибували на шпали. Дехто повертався додому вже з самого кордону, і не раз. Юнак із Гуляй-Поля Запорізької області В.Тараненко тричі втікав з ешелону. Учетверте, рятуючи від каторги сестру, він сам прибув на збірний пункт замість неї, але знову втік і допоміг при цьому трьом юнакам. А полтавчанин Є.Чекай тікав із "транспорту' 12 разів!

Проте далеко не всі, особливо це стосується дівчат, наважувалися на втечу під кулями. Для багатьох засобом рятування стало... самокаліцтво. Вчинки, які за нормальних умов вважалися дикунством, під час окупації стали нормою життя. Молоді люди, хлопці й дівчата, отримавши повістку або чекаючи її, щоб обманути медичну комісію, вдавалися до крайнощів — завдавали собі ран, а відтак розвереджували їх їдким натрієм, екстрактом часнику, сірчаною та соляною кислотами, пили настій тютюну, махорки аби штучно викликати хвороби серця, роз'ятрювали шкіру, змазуючи її гасом, щоб викликати висипання, схоже на симптоми сифілісу й т.ін. Жителька Житомира описала, як вона обварила себе окропом: "Поставивши велику каструлю окропу, я її вилила собі на праву ногу й зразу ж втратила свідомість. Опритомнівши, на місце опіку поклала каустичну соду. З температурою 40 і 41,5° я пролежала хвора цілий місяць. Лікарі ледве врятували мене від зараження крові" [ЦДАГОУ, ф.7, оп.10, спр.86, арк.47]. Самозаражалися сипним тифом, малярією, туберкульозом. Відомий випадок, коли під час огляду хворої лікар поставив діагноз "короста", а дівчина із задоволенням відповіла: "Та мені за нею довелося йти в інше село".

Наскільки масовими були самокалічення, можна судити з того, що навіть у такому невеличкому населеному пункті, як станція Знам'янка

на Кіровоградщині, подібних фактів було понад 1 тис. Ніхто, певна річ, не підраховував, скільки людей померло в муках, намагаючись зробити себе непридатними для вербування у зловісний рейх.

Варті доброї згадки українські медики, залучені до роботи вербувальних комісій, які з патріотичних переконань чи з жалю до молоді намагалися допомогти їй уникнути німецької каторги. В таких випадках лікарі свідомо виявляли підвищену вимогливість при визначенні придатності мобілізованих: видавали відповідні довідки, робили нескладні операції, вводили юнакам і дівчатам препарати для тимчасового розладу здоров'я тощо. Деякі сміливці, використовуючи страх німців перед інфекційними захворюваннями, добивалися встановлення карантину в цілих селах, зриваючи в такий спосіб вербування. Відомий київський лікар, професор П.Буйко, працюючи в медичній комісії при біржі праці Фастівського району, врятував так понад 1 тис. чоловік, за що поплатився своїм життям — живцем був спалений фашистами.

У народний опір вивезенню української молоді в Німеччину активно включилися підпільники та партизани. Щойно окупаційна влада розпочала реалізацію заукелівської програми, радянське керівництво збагнуло, яку велику користь із того матимуть комуністичне підпілля та радянські партизани. І Центральний, і Український штаби партизанського руху, і нелегальний ЦК КП(б)У, інші партійні органи орієнтували партизанів на дійову участь в опорі фашистським людоловам, пересилали у великій кількості з радянського тилу відповідний пропагандистський матеріал для розповсюдження серед населення. Відомий американський дослідник Дж.Армстронг вважає, що проблема "остарбайтерів у 1943 р. "дістала ще більше звучання в партизанській пропаганді, ніж навіть тема радянських перемог і німецьких поразок [Soviet partisans in World War II. Edited by G.Armstrong. - Madison, 1964, p.39].

Не було жодної підпільної організації чи партизанського формування, котре не включилося б у боротьбу за врятування молодого покоління. На підставі аналізу звітів підпільних осередків та партизанських загонів, можна з певністю говорити, що порятунок людей від вербування до рейху був важливою складовою їхньої діяльності. Ретельно розроблювалися та провадилися бойові операції, іноді із залученням усього складу партизанських підрозділів та підпілля. Арсенал методів був доволі широкий — від агітаційно-пропагандистської роботи й до збройних нападів на "робочі колони", вербувальні пункти, залізничні ешелони тощо. Підпільники влаштовували своїх людей на біржі праці, в поліцію, кербудами, в медичні комісії. Завдяки цьому вдавалося завчасно дізнаватися про плани окупантів, а відтак — уживати ефективних контрзаходів. Типовий приклад подає діяльність підпільника

з Кам'янки-Дніпровської Запорізької області М.Кириченка. Зумівши влаштуватися на біржу праці, він систематично підтасовував реєстраційні картки, заплутував документацію, попереджав тих, кому загрожувала небезпека. Назагал він урятував понад 100 чоловік.

Допомагали переховувати, не віддавати молодь до рук людоловів і деякі сільські старости, чи то зв'язані з підпіллям, чи то просто порядні люди. Найчастіше це робилося шляхом підробок необхідних документів, що звільняли від мобілізації. У Корсунь-Шевченківському районі Київської області староста П.Гайденко та писар В.Дерев янко, обидва — учасники місцевого антифашистського підпілля, використовуючи викрадені бланки, фабрикували фіктивні довідки, нищили списки, звільняючи людей од відправлення до рейху. Діяльність підпільників було розкрито. П.Гайденка поліцаї піддали неймовірним тортурам: палили розпеченим залізом ступні ніг, спину, заганяли під нігті голки, переламали руки, відрізали вуха, ніс, губи тощо. У страшних муках патріот помер, але свого товариша не виказав. В.Дерев'янку вдалося втекти до партизанів. Тоді вороги вчинили дику розправу над його сім'єю: розстріляли дружину й чотирирічне немовля, їхні трупи кинули в убиральню. Після визволення Корсуня від фашистської окупації в радянські органи надійшло 334 письмові підтвердження людей, котрим допомогли ці мужні патріоти.

Завдяки бойовій активності партизанів, як радянських, так і з формувань Української повстанської армії, Поліської Січі, а також підпільників відправлення до Німеччини зуміли уникнути сотні тисяч людей. Партизани діяли, більше покладаючись на силу, без вагань пускаючи в хід зброю. Часто попереджали кривдників народу, а якщо загрози не допомагали — безжально знищували таких. Староста с.Кульчини Кам'янець-Подільської області на запитання партизана, переодягненого в поліцая, що він робитиме з тими, хто ухилятиметься од відправлення до рейху, сказав: "Пов'яжу мотузком та потягну до жандармерії". Так з ним незабаром і вчинили партизани Кам'янець-Подільського з'єднання під командуванням С.Олексенка: на мотузці притягли до Кульчицького лісу й повісили. Цей вчинок став повчальним для інших зрадників. Тільки в п'яти областях — Ровенській, Київській, Одеській, Вінницькій та Кіровоградській — партизани врятували від німецької каторги 320 тис. чоловік.

Проблема "остарбайтерів" трансформувалася в іншу, надзвичайно хворобливу для окупантів — у загострення відносин із населенням до крайньої межі та наростання підпільно-партизанського руху, що загрожував самим підвалинам окупаційного режиму. Отже, небезпідставною є думка про безпосередню зацікавленість партизанів у масовій боротьбі

"А'ДМОДл

Postkarte

u'j- (AniwortlarteJ

* — •«*.•» мw^J ***'* Mi»"-*,***/"**» ,?«*<* »"*

. /<-&««. «е^^к-е &? ьлюНіс гой» CjJ&pS
'/*«• /fy Mffta, и*екм*ш fituUJq •-■- .....*/?■■■

i m£ fteiui %#i ■&*&«. tv-ек». Ц уЬ/їг

.f*

.... 'икм....-.&i#fai$_t$

Рис. 60. Листи остарбайтера з Німеччини

проти рабсько-кріпосницьких заходів фашистів: за рахунок урятованих поповнювалися партизанські лави, зростали діючі формування, створювалися нові місцеві загони.

Уже в кінці 1942 р. з'явилися грізні ознаки зв'язку між полюванням на "східних робітників" і загостренням усіх форм опору фашистам. На цьому наголосив міністр східних окупованих областей А.Розенберг: "Примусове рекрутування робочої сили для відправлення до Німеччини призводить до того, що збільшується перехід працездатного населення до партизанів" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.189, арк.5].

Посилений масовим припливом молоді, яка рятувалася від заукелівських вербувальників, партизанський рух набирав сили. У серпні 1943 р. занепокоєний цим командувач військ тилового району групи армій "Південь" зробив ґрунтовний аналіз причин загострення партизанської боротьби. Він писав: "Дії партизанів у липні, як порівняти з попереднім місяцем, значно активізувалися. Ця акція пояснюється не появою нових, більших партизанських загонів, а формуванням незліченних нових дрібних груп, особливо в північній частині території оперативного тилового району. Ці дрібні загони чисельністю 8-10 чоловік

складаються, згідно зі свідченням полонених, в основному з молоді, котра переховується від трудової повинності в Німеччині... Боротьба з цими дрібними бандами надзвичайно утруднена, позаяк вони здатні швидко зникати в лісовій місцевості та в населених пунктах. Наші втрати відповідно зросли проти попереднього місяця на 100%. З упевненістю можна припускати, що ці дрібні банди отримують схованки й охорону серед цивільного населення, котре ...за своїми умонастроями виступає проти інтересів Німеччини" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.232, арк.27].

НА КАТОРЗІ "НОВОЇ ЄВРОПИ"

Майже три роки, мов нескінченний конвеєр, тягнулися ешелони з невільниками з України до Німеччини. Проти 13 млн. іноземних робітників у рейху українські "остарбайтери" становили відносно невеликий відсоток, але їхнє становище, побут, умови праці були набагато гіршими, ніж, скажімо, голландців чи французів.

Прямо з ешелонів людей привозили до "дургангстаборів", тобто, пересильних пунктів, які були, по суті, концентраційними таборами. Тут "остарбайтери" відбували карантин. Після цього їх відправляли в остарбайтстабори" — казарми, в яких жили ті невільники, котрих відбирали для роботи в промисловості чи на будівництві. Усього в рейху було 20 тис. таборів примусової праці, і скрізь поруч із робітниками інших національностей були українці.

Організувавши у величезних масштабах справжню торгівлю рабами, уповноважені Заукеля на місцях утворили "ринки збуту робочої сили" ("арбайтсамт"). Тут легально відбувався продаж привезених зі сходу робітників підприємцям, бауерам для експлуатації в економіці та використання в ролі домашньої прислуги. Люди ставали товаром, причому дуже дешевим. Робітник коштував як легке пальто, робітниця — як туфлі на дерев'яній підошві. Відбирали людей, наче худобу: заглядали в зуби, мацали м'язи...

За прикладом рабовласників часів Римської імперії німецькі "хазяї" ставилися до купленої робочої сили як до неживих предметів, у кращому разі — як до робочої худоби, що перебуває в їхній цілковитій власності. Юридичний статус невільників був значно нижчим, аніж навіть рабів античного світу. Древній рабовласник виявляв певний інтерес до життя свого раба, замінити якого іншим було непросто. Фашистський же рабовласник свого раба не цінував, бо знав, що рейх забезпечує безперервний приплив робочої сили з окупованих країн.

Життя "остарбайтерів" у неволі було жорстко підпорядковане інструкціям, розробленим гестапо. Кожному новоприбулому вручалася "Пам'ятка" з правилами поведінки, що складалася з суцільних обмежень: пересування поза табором суворо заборонялося, спілкування з місцевим населенням — також. Перебування в лікарні разом із німцем виключалося, дітям "остарбайтерів" не можна було відвідувати німецькі школи тощо. Більше шансів на виживання в умовах рейху було в тих, хто працював у господарствах бауерів, власників дрібних підприємств, крамниць. Тут часто життя залежало від людських взаємин.

Для "східних робітників" німецькі власті запровадили тавро — знак "OST" ("Схід"). Цей знак вони зобов'язані були носити на правому боці грудей. Будь-якому німцю, який виявив "остарбайтера" без цього знака, ставилося в обов'язок допровадити його в поліцію, де невільника "провчали": били, штрафували, саджали в тюрму. По-расистському налаштовані кола німецького суспільства сприймали дівчину чи хлопця зі знаком "OST" як своїх особистих ворогів, на яких можна відомститися за загиблих на "східному фронті" родичів, показати своє презирство до переможених, відігратися за поразки в "східному поході". Саму абревіатуру німецькі слов'яножери глумливо розшифровували як "стережіться слов'янського чорта". Колишні "носії" знака "OST" розповідали: "Вийдеш із цим тавром — то так і жди з-за рогу каменюку в лоба", "Це відкрита мішень для удару й навіть для кулі', "...Як важко носити цей знак, гіршого немає".

Проте найжахливішою в неймовірно тяжкому житті "східних робітників" була непосильна та нескінченна робота на поневолювачів, загальнюючи думки німецьких підприємців, промисловий магнат Крупп фон Болен стверджував, що за правильної постановки справи з кожного невільника рейх може за кілька місяців витиснути роботу десятка рабів, а вже потім покінчити з ним. А Геббельс у своїй патетичній манері взагалі радив убивати "остарбайтерів" "шляхом непосильної праці". І в промисловості, і в сільському господарстві їх примушували працювати на найбільш трудомістких ділянках, зазвичай 14-16 годин на добу, без вихідних, відпусток та будь-якої охорони праці.

Норми виробітку були гранично високими. Кваліфікація ж і виробнича вправність у зовсім молодих людей, які й не втягнулися ще у важку, виснажливу працю, ясна річ, не могли задовольнити підприємців та бауерів, які звикли до роботи "по-німецьки" — "не розгинаючись", "без перекурів". Із листів "остарбайтерів", їхніх спогадів складається картина справді рабської праці. У чотири години вертаємо, отримуємо рідку баланду з однієї брюкви, у 6 годин йдемо на роботу на завод

Рис. 61. Фото жінки-"остарбайтера". 1943 р.

голодні, розлючені. Робота важка, працюємо до ночі..." "Копаємо канави для водогінних труб 3 метри глибини, копаємо канави, бо тут каміння. Як рубаємо тою киркою, аж голова відлітає, а їсти хочеться..." "Працюємо ми на полі кожний день, від ранку до 7 годин вечора. Обідаємо на полі..." [ЦДАГОУ, ф.7, оп.10, спр.80, арк.54; ф.166, оп.2, спр.15, арк.16; спр.16, арк.1].

Ставлячись до "східної робочої сили" як до військового трофею, німці відповідно й оплачували її працю. Так, на заводі німецькі робітниці отримували 3,5 марки в день, українки — 2-3 марки на місяць. Витратити їх не було де: на всі товари в Німеччині діяла карткова система, а "остарбайтерам" карток не видавали.

Повсюдно панував принцип : "Експлуатувати "остарбайтерів" із найбільшим ефектом та за мінімальних витрат". Вважалося, що вони невибагливі щодо харчування, тож їх не слід "балувати німецькою їжею . І не "балували". В "арбайтстаборі" м.Галль на утримання одного східного робітника виділялося 22,5 марки на місяць, а на годування собаки, котра їх охороняла, — 20 марок. І так — повсюдно.

"Якби ви бачили, як ми риємося по смітникових ямах у пошуках їжі — лушпиння... "Живу погано, їм погано. Вдень баланда, котру

вдома свиням варять, опівдні — кава, ввечері — баланда..." "За час перебування в Німеччині руський народ не отримав нічого як з їжі, так і з усього іншого". Це знову з листів та спогадів [ЦДАВОУ, ф.1, оп.2, спр.15, арк.2, 6, *25;* опр.41, арк.31].

Проте ще важче, аніж голодні поневіряння й печерний побут, невільники переживали незнану ними раніше моральну наругу, приниження з боку пихатих представників "раси панів". Знову звернемося до документів. "...Скільки жила, але мене ніхто не бив, як в Німеччині побили..." "Страждаємо й не знаєм, за що таку муку терпимо..." "Під час повітряної тривоги руських у бомбосховища не пускають, женуть як собак — тільки й чути: "рус, рус — ап-ап..." "Матінко, пам'ятаю, розповідали про страшний суд — оце він і є" [ЦДАГОУ, ф.166, оп.2, спр.16, арк.6-7, 11, 16, 22; спр.20. арк.48; спр.41, арк.15; ф.1, оп.9, спр.6, арк.22]. Природно, що смертність серед "остарбайтерів" від такого "життя-буття' в "новій Європі" була надзвичайно високою. Відомо, що лише на підприємствах Ф.Фліка від непосильної праці та голоду загинуло 40 тис. "східних робітників" та в'язнів концтаборів.

Останнім часом в атмосфері відновлення "історичної правди" та пошуку відповідей на "невигідні" для тоталітарного режиму запитання, коли залучаються новонадбані документи й свідчення безпосередніх учасників та жертв вселенської трагедії, спричиненої світовою війною, з'являються підстави для корективів і в одноманітно негативних картинах перебування української людності в Німеччині.

Виявляється, що й серед німців, обдурених нацистською пропагандою, знаходилися порядні люди, які відкидали расистські забобони та, порушуючи існуючі правила, встановлювали добрі стосунки з невільниками. Більше таких випадків траплялося в сільській місцевості, в господарствах бауерів. "Живу у хазяїна і хазяйки, — писала з Німеччини В.Батурина з м.Серго (Луганська область). — Справили мені костюм, туфлі, годують дуже добре чотири рази в день. Я працюю й біля машини з хазяйкою..." [Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни", фонди, КН-10720/2, л.534/2].

Кілька років тому колишню "остарбайтерку" О.Нестеренко з Вінниччини розшукали й запросили до себе в село Гогбург (Австрія) діти її колишніх господарів, на яких вона працювала 17-річною дівчинкою протягом кількох років. Ольга Василівна розповідала, що її господарі ніколи не дотримувалися заборон властей і нацистських забобонів щодо "остарбайтерів", які жили й харчувалися разом із ними. Відносини взаємної приязні були притаманні цим людям. Те саме розповідали про своє перебування в рейху землячка О.Нестеренко Д.Верещак, Н.Макарчук з Волині, М.Ніколаєнко з Києва...

За всіх поневірянь та бідувань на молодь з України Європа з її культурою накладала свій відбиток. Особливо це стосувалося дівчат і жінок. Німеччину чимало з них покидали вже дещо європеїзованими , принаймні, зовні. Художниця М.Кониська, також колишня "східна робітниця", пише в своїх спогадах: "Модні зачіси волосся, якісь сукенки, подаровані хазяями, навіть парасольки та капелюшки..." Такими запам'яталися їй жінки, що поверталися додому, в Радянський Союз [Конисская Мария. Злые годы. — Новый мир, 1992, № 6, с.92].

З НІМЕЧЧИНИ НА ... КОЛИМУ

Восени 1944 р. війська Червоної армії перенесли бойові дії на територію Німеччини, і це мало безпосередній стосунок до долі "східних робітників": омріяні на каторзі звільнення з неволі та повернення додому ставали дійсністю. Відповідно мінялося й ставлення німецьких господарів до невільників: якщо раніше ненависть домінувала над страхом, то тепер було навпаки.

Та незабаром радісне передчуття волі затьмарила зустріч із визволителями. Якщо здорових чоловіків одразу ж мобілізовували до армії, то більшість жінок, що опинилися в зоні бойових дій Червоної армії, почали відправляти додому, зазвичай пішки. І тут сталося неймовірне... Як згадували колишні "остарбайтери", з військових автомашин, наповнених радянськими солдатами, що рухалися назустріч довжелезним колонам голодних і знесилених у неволі страждальців, неслося: "Зрадники! Повертайтесь назад у свою Німеччину!"

Далі — гірше... Лише тепер, коли стали доступними для дослідників архівні сховища, виявилися численні факти знущального, здирницького, глумливого ставлення до щойно визволених з неволі "остарбайтерів" з боку... визволителів — радянських військовослужбовців. Сотні тисяч учорашніх невільників стали начебто нічиї: вони не належали рейху, якого вже не було, а батьківщина в особі Червоної армії їх не визнавала.

Більше того, серед радянських солдатів та офіцерів мусувалися чутки про нібито "небездоганну поведінку руських жінок" щодо німецьких чоловіків. Ці побрехеньки, підхоплені окремими мерзотниками, підштовхували багатьох солдатів, особливо морально нестійких, до негідних вчинків. У березні 1945 р. в розташуванні військ 1-го Українського фронту в районі м.Бунцлау перебувало понад 100 жінок та дівчат, щодо яких, як зазначалось у відповідному документі, чинилися "знущання, образи й навіть зґвалтування" військовослужбовцями

Рис. 62. Документ з радянського фільтраційного табору. 1945 р.

Червоної армії, котрі нічної пори "вдиралися в гуртожитки та буквально тероризували дівчат..." [Российская газета, 1995, 2 февраля].

Радість від благополучного завершення поневірянь у Німеччині, прагнення бути корисними Вітчизні, віддячити їй за звільнення, бажання чим скоріше взяти участь у відбудові народного господарства стали швидко зникати. Натомість приходили сум і нудьга, зневіра й страх. Одна з "остарбайтерок" зі сльозами зізнавалася: "Я вдень і вночі чекала приходу Червоної армії та свого визволення. А от тепер бійці до нас

ставляться гірше від німців. Я не рада, що живу на світі" [Там само], її підтримувала товаришка по нещастю: "Яке ж це визволення, коли над нами так знущаються..." [Там само]. Як відзначається в цитованому вище документі, у багатьох "визволених радянських жінок таке дикунське ставлення викликало обурення й протести. Жінки вважали, що "все було б добре, коли б над нами не сміялися, не знущалися, не ґвалтували, а ставилися б до нас як до радянських людей" [Там само]. У багатьох принижених і знедолених створювалося враження, що їх уже не визнають за громадян СРСР, на Батьківщину не пустять і взагалі можуть зробити з ними все, що завгодно. Справді, учорашніх невільників стали інтенсивно використовувати, без будь-якої оплати, шляхом мобілізації, але знову ж таки за каторжних умов та мізерного харчування, в роботах із демонтажу та вивезення з Німеччини обладнання та матеріалів, що передавалися Радянському Союзові.

Рішення про повернення радянських громадян із Німеччини було все ж ухвалено урядом СРСР, стали вживатися необхідні організаційні, фінансові заходи. Керував цим процесом спеціально створений апарат Уповноваженого Раднаркому СРСР в справах репатрійованих на чолі з генералом П.Голиковим (колишній начальник Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). У своєму першому інтерв ю, опублікованому в пресі, він заспокоював колишніх остарбайтерів" та обіцяв, що вони будуть прийняті в СРСР як сини Батьківщини. Про масштаби роботи новоствореного апарату можна судити з того, що тільки на території Німеччини виявленням та перевезенням репатріантів (так стали називатися колишні "східні робітники) займалося понад 10 тис. радянських військовослужбовців.

Приймання та розподіл репатрійованих відбувалися в прикордонній зоні СРСР. На території України було створено шість збірно-переселенських пунктів (у Львові, Ковелі, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі та Коломиї), а також 70 обласних приймально-розподільчих пунктів.

Суворо зустріла Батьківщина своїх дітей, які постраждали від фашистських рабовласників. До всього, "збірні пункти" багато в чому нагадували німецькі "робочі табори", а може, щось і гірше." Ти не уявляєш, — повідомляла одна з репатрійованих своїй родичці, — скільки тут уже людей, а землянок не вистачає. Світла немає. За водою доводиться йти більше кілометра. Білизну попрати нема де, помитися нема де". Інша писала: "Ми тут зовсім зголодніли. Сухого пайку, котрий нам видають, вистачає на один раз на добу. Готувати немає на чому, дров немає..." [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1480, арк.260]. Та найбільше гнітила репатрійованих недовіра з боку радянської влади. "Сидів за сто-

лом наш радянський офіцер і двадцять разів одне й те саме питав: "Чи добровільно поїхала? Чи послав хто? На які завдання?" — згадувала М.Ніколаєнко з Києва.

З серпня по грудень 1945 р. через репатріаційну мережу пройшло 1 млн. 334 тис. чоловік, з них 1 млн. 129 тис. — цивільного населення. Усього ж з 1942 по 1950 р. в Україну повернулося 1 млн. 850 тис. колишніх "остарбайтерів". Близько 150 тис. чоловіків і жінок з України, скориставшись можливістю, залишилися на Заході. За наявними даними по шести областях України — Житомирській, Кіровоградській, Кам'янець-Подільській, Львівській, Дрогобицькій та Київській — не повернулося 30% вивезених у неволю.

§5. Радянські військовополонені в Україні — шлак війни

ЗА ҐРАТАМИ ФАШИСТСЬКОГО ПОЛОНУ

Без убитих, поранених, військовополонених війн не буває. Так уже повелося споконвіку. Долі тих, кого війна розчавила своїми вогняними колесами, розділив, по суті, весь кістяк кадрової армії Збройних сил СРСР. Якщо кількість загиблих в оборонних боях першого воєнного півріччя обчислюється сотнями тисяч, то чисельність тих, хто незабаром заздрив їм — військовоплонених, — була набагато більшою й становила 3,5 млн. чоловік. Під гусеницями німецьких танків гинули роти й батальйони, в оточенні, а відтак і в полоні, опинялися цілі дивізії, корпуси, армії...

Переможеним, зломленим, беззбройним, а часто-густо контуженим і пораненим людям переможці відразу давали зрозуміти: "Ви ніхто! Ваші життя віднині нічого не варті'. Усвідомлення цієї гіркої істини не залишало тих, хто потрапляв у німецький полон, уже ніколи.

Першим етапом "обробки" полонених були обшук і допит. Згідно зі спеціальною "Інструкцією щодо допиту полонених", підготовленою командуванням оперативного тилового району групи армій "Південь", належало: "При взятті в полон негайно встановити нагляд за тим, щоб полонені не скористалися можливістю знищити документи чи папери... Відбирати всі папери, включно із записниками, листами... Негайно відокремити офіцерів від інших. Усіх військовополонених негайно розподілити на невеликі групи... Уникати особистих розмов з військовополоненими! Не пропонувати сигарет!.. Склад конвойних та охоронців зазвичай не повинен становити менш як 10% кількості полонених [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.140, арк.16-18].

До неухильного виконання інструкцій фашистського командування "на місцях" додавалося тільки одно: від перших хвилин полону починалися нескінченні побиття полонених. Адже слід було відразу поставити їх "на місце", тобто, в принизливе, безправне становище, розтоптати людську гідність, позбавити волі до опору. Побиття супроводжував обшук. Старший лейтенант М.Грачов, який потрапив у полон під час київського оточення, розповідав: перше, що зробив конвой з полоненими, то це зняв з них чоботи, паски, повитягував із речових мішків та кишень усе, що могло мати бодай якусь цінність. Наступний етап — "евакуацію" з фронтової смуги — полонені здійснювали вже без нічого.

Зазвичай протягом найближчих 12 годин після захоплення полонених, вишикувавши в нескінченні колони, примушували здійснювати піші марші по 50-60 км за добу. Це також було передбачено системою селекції: подібні виснажливі переходи міг виконати далеко не кожний. В архіві зберігся звіт німецьких унтер-офіцерів (у вермахті — неперевершені службісти!) Хельцля й Ціммерера від 12 жовтня 1941 р. про "транспортування" 4200 військовополонених, захоплених під Мелітополем. Перед початком маршу кожен отримав по чвертці буханця хліба на весь день. Пити нічого в дорогу не дали. За весь день не зустріли жодного колодязя. Через 20 км шляху почалися перші протести серед полонених. Декотрі з них не могли далі рухатися через фізичну слабкість та поранені ноги. Лише застосувавши силу, як зазначається в звіті, вдалося примусити цих людей рухатися далі. Через 35 км вони стали сотнями падати обабіч дороги й більше не ворушилися, незважаючи на побиття. Навіть загроза розстрілу не могла примусити їх підвестися. З початком темряви заворушення серед полонених досягло такої сили, що подальше просування відбувалося дуже повільно та з великими труднощами. Рештки тих, кому пощастило дістатися табору, були нездатні наступного дня рухатися далі.

Рис. 63. Бараки табору військовополонених під Львовом

Те, про що йшлося в наведеному вище звіті, досить відвертому, як це притаманно німецьким документам, восени 1941 р. відбувалося чи не на всіх шляхах окупованої України. Упущено в ньому лише один суттєвий момент: тих, хто не мав сил рухатися разом із колоною, охорона вбивала. Це було правило, яке не знало винятку. А про кількість жертв "пострілу милосердя" можна судити з такого прикладу. Під час руху п'ятитисячної колони військовополонених із с.Миколаївка до Степанівни Луганської області (відстань — 45 км) охорона вбила 150 чоловік.

Чергові страхітливі випробування наставали з прибуттям до таборів для військовополонених. Вони були пов'язані передусім зі смертельно небезпечною для багатьох процедурою: виявленням неблагонадійних — невідривною складовою ідеологічного тла війни Німеччини проти СРСР. Ця робота провадилася на базі спеціальної інструкції про поводження з військовополоненими чиновників особливих груп СД та польової таємної поліції й табірної адміністрації. На кожного в'язня заводилася облікова картка з відповідним номером. Цей же номер, як тавро, проставлявся на руці вище від кисті хімічною фарбою. Крім того, на спині шинелі чи гімнастерки такою ж фарбою виконувався напис "KGF" ("Kriegsgefangener" — "військовополонений"). У великих таборах військовополонених розподіляли за національною ознакою на полки або батальйони.

Та головною метою табірних спецслужб було виявлення політпрацівників, комуністів, чекістів, євреїв. Діяли по-різному. Часто не годували по 4-5 діб. Потім приходив комендант із перекладачем й попереджав: "Доки не викажете всіх комуністів, комісарів, особістів, євреїв, їжу ніхто не отримає". Така прямолінійність не завжди була ефективною. Частіше доводилося вдаватися до послуг "стукачів , яких за миску баланди можна було навербувати в необхідній кількості. З такої категорії людей із нестійкими принципами та переконаннями чи з антирадянськими настроями, які підлещувалися до німців, вербувалася й табірна поліція. її використовували для дотримання порядку середі полонених у межах табору. Поліцаї були місцевим панством — краще годувалися, одягалися (на лівій руці носили білі пов'язки з двома латинськими літерами LP (lager) — табірна поліція). Втім, за спроб) вийти із зони їх також розстрілювали.

Зовсім на інших підставах діяли підрозділи "української допоміжної поліції", які охороняли табори для військовополонених іззовні, Вони були добре озброєні, агресивно налаштовані щодо військовополонених, користувалися довір'ям німців. У зведенні начальника оперативного тилу групи армій "Південь" за березень 1942 р. читаємо так) оцінку: "Виходячи з досвіду, українські допоміжні охоронці таборів для військовополонених виявили себе блискучим чином [ЦДАВОУ ф.КМФ-8, оп.2, опр.163, арк.340].

Напівживі від табірного голодомору та побиття військовополонені були ще й об'єктом нескінченних "інвентаризацій таємної польової поліції для виявлення як "особливо небезпечних ворогів рейху , так і потенційних бунтівників. У вересні 1941 р. керівництво вермахту, якому підлеглі були табори, дало дозвіл спецслужбам на відбір та знищення таких "небажаних". Уже через півтора місяця шеф гестапо Г.Мюллер констатував, що в таборах "відібрано" 22 тис. військовополонених, з яких 16 тис. ліквідовано.

СМЕРТЬ - ПОРЯТУНОК

Із понад 180 стаціонарних таборів для військовополонених, що були створені на території України в 1941-1942 рр., найбільш сумної слави зажили Дарницький, Сирецький (у Києві), Богунський (під Житомиром), "Цитадель" (у Львові), Володимир-Волинський (Волинська область), "Уманська яма" (Черкаська область), "Хорольська яма' (на Полтавщині), Рава-Руський (Львівська область),' Гросс-лазареї Славута" (Хмельницька область). Під стаціонарні табори пристосову-

валися перші-ліпші приміщення, навіть майданчики просто неба, обнесені кількома рядами колючого дроту, через який пропускався електричний струм високої напруги.

Прикладом може служити вже згаданий табір у Дарниці (власне кажучи, їх тут було два — №384 і №339). За три кілометри від Нової Дарниці ліворуч від дороги на Бориспіль стояли будівлі колишнього військового складу. У жовтні 1941 р. тут виник табір, що обійняв територію в 1,5 км завдовжки й 1 км завширшки. Другий табір розміщувався в цехах колишнього авторемонтного заводу. Територія обох цих таборів була розділена на зони 5-6 рядами колючого дроту, через кожні 100-120 м було поставлено вишки для вартових, обладнано прожектори; між рядами дроту в нічні години ходили патрулі зі сторожовими собаками. Через Дарницький табір пройшли сотні тисяч полонених — більшість із тих, хто потрапив до київського "котла". В'язні не тільки використовували дерев'яні нари в 4-5 ярусів, а й розташовувалися та жили місяцями на цементній підлозі. І це були щасливчики, адже багато людей залишалися просто неба, робили нори в землі й жили в них протягом тривалого часу.

Влітку 1941 р. в с.Богунія поблизу Житомира було створено табір для військовополонених, де німці зібрали назагал близько 100 тис. червоноармійців і командирів. Лише незначна частина з них розміщувалася в кам'яницях, більшості випала доля диких звірів. До всього, людям було так тісно, що вони не могли не те що лежати, а й навіть стояти. Сховатися від спеки, вітру, дощу, снігу не було де — так і помирали, звалюючись один на одного.

Проте були табори ще жахливіші за умовами. В "Уманській ямі", як у могилі, поховали живими тисячі людей. У краєзнавчому музеї м.Умань зберігається експонат — камінь, витягнутий із саморобної печери-нори, де гнили невільники фашизму. На камені зображено могильний пагорб із хрестом та напис: "Тут жили раби". Залишився опис іншого табору, дуже схожого на Уманський — "Хорольської ями , зроблений художником, колишнім військовополоненим Є.Ко-битєвим [Хорольская яма. Воспоминания. — Красноярск, 1965]. Ось він, цей опис: "...Перед очима відкривається величезна яма-кар єр. Вируючими потоками сірої лави колихаються, перекочуються в ній величезні, тисячні, крикливі, гомінкі натовпи людей. Яма ця утворилася за довгі роки роботи цегляного заводу, відсіля брали глину... У ярочках і печерах, на піщаних схилах осипів — усюди юрмляться, туляться, сидять і лежать люди. Краями кар'єра тягнеться подвійній ряд дротяних загороджень, над якими височать кулеметні вишки".

Остаточно ж добити невільників, котрі за інерцією все ще чіплялися за життя, мав такий безвідмовний метод, взятий на озброєння

фашистськими катами, як голодомор. Численні документи, спогади свідчать: терор голодом був ретельно спланований, це був захід у системі подолання опору й знищення солдатів та офіцерів противника, але не кулями й бомбами, як на фронті, а більш витончено й надійно. Коли до того чи іншого табору прибувала чергова партія бранців, їх не годували кілька днів, іноді близько тижня, щоб знесилити фізично, зламати морально. Адже людина, котра падає з ніг від голоду, не думає про втечу з табору, вартових для охорони якого не вистачало. Саме голодне харчування було тим кийком, що був здатний приборкати будь-який протест. Водночас харчування було єдиною надією в'язнів на виживання. Але що це було за "харчування"!

І.Коржик, який потрапив у полон на Донеччині, розповідав, що з усіх картин, які йому довелося спостерігати в таборі, найбільше запам'яталася одна — обід. Табірну кухню, якщо її можна було так назвати, розташовано просто неба: врито в землю величезні казани, де раніше варили асфальт. Тут же забивають напівдохлих коней; тельбухи, навіть не промиваючи водою, кидають у казани, в яких булькає юшка невизначеного кольору. Над "кухнею' рояться хмари мух. Черпак рідини, часто зі шматками гною, плескають у казанок, консервну банку, а якщо їх немає — прямо в пілотку. Але навіть такий "обід' для полонених — свято. Табірна "хроніка" зафіксувала й інші "вишукані" страви. Після тривалого, близько тижня, голодування людям видали капусту в качанах, буряк, кукурудзу й просо — усе в сирому вигляді за такою нормою: один качан капусти — на 20 чоловік, один буряк і один качан кукурудзи — на 6 чоловік. А ще іноді видавали "хліб", випечений спеціально для військовополонених, під назвою "руський": 50% житнього борошна, 20% буряка, 20% паперу, 10% соломи. Після таких "обідів" у місцях розташування таборів, уздовж шляхів, де проходили колони полонених, не залишалося листя на деревах, рослин, трави. Все, як свідчать очевидці, поїдалося жертвами фашистського голодомору. На ґрунті голодувань люди божеволіли, вдавалися до трупожерства, їли щурів.

Нещодавно опубліковано норми та набори продовольчого постачання німецьких військовополонених у радянських таборах. Ось вони для порівняння. На день німецький військовополонений отримував: хліба житнього — 600 гр., овочів, картоплі — 500 гр., м'яса та жирів — 93 гр., крупи — 80 гр. Чим керувався радянський уряд, встановлюючи продовольчі норми, розраховані на виживання німецьких військовополонених? Найімовірніше — ілюзіями на тіеревиховання їх у комуністичному дусі.

Масове безжальне, цинічне вигублення полонених на очах українського населення справляло на нього жахливе враження. Німецький

історик Еріх Гессе навіть вважає, що таке бездушне поводження з військовополоненими стало першоджерелом розчарування населення в німцях. Підтвердження думки німецького дослідника знаходимо в повідомленні начальника таємної польової поліції при командувачу оперативного тилового району "Південь" від 31 грудня 1941 р. В ньому підкреслюється: "Населення дуже занепокоєне долею голодуючих військовополонених" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.390, арк.118-119]. Не залишаючись байдужими до цієї біди, місцеві люди, особливо жінки, в котрих сини або чоловіки були мобілізовані до армії, прагнули бодай чимось допомогти нещасним. Та де там!

Кати не залишали жодних шансів для виживання приречених. Відбувалися жахливі сцени на ґрунті німецьких звірств щодо полонених. У жовтні 1941 р. через Вінницю рухалася велика колона військовополонених. Населенню стало про це відомо напередодні, тож кожна сім'я вважала своїм обов'язком нагодувати бідолах. На кілька кілометрів уздовж Немирівського шосе розтягнулися вози з провізією, жінки з горщиками й казанцями готової їжі. Чекання було досить тривалим. Та ось колона стала наближатися. Раптом конвой кинувся розганяти людей, топтати ногами їжу, розкидати її. Військовополонені, котрі не їли кілька днів, побачивши харчі, прорвали конвойне оточення. В цю мить начальник конвою віддав наказ стріляти. Як розповідав житель Вінниці М.Соколов, "після перших пострілів частина народу відхлинула, почалася паніка, перекидалися вози, посуд, люди топтали одне одного. Стрілянина велася в основному по військовополонених, але були жертви й з числа населення" [ЦДАГОУ, ф.166, оп.З, спр.246, арк.ЗО].

У наведеному вище випадку німецька охорона стріляла в полонених. Але в багатьох інших випадках за вияви людяності нещадно каралося населення. Газети, що виходили на окупованій території, друкували такі відозви фашистської влади: "Останнім часом російські військовополонені, що повтікали, одержують від населення різну підтримку. В зв язку з цим категорично вказуємо на те, що суворо заборонено надавати російським військовополоненим при їх втечі допомогу в будь-якій формі, будь-то надання квартири або продуктів. Порушники цього в тяжких випадках каратимуться тюремним ув'язненням або карою на смерть" [Дніпропетровська газета, 1942, 7 травня].

Як завжди, німецькі погрози не розходилися з ділами. Лише за грудень 1941 р. в Сталінській (нині — Донецька) області загинуло кілька чоловік, які намагалися допомогти військовополоненим. Під час проходження колони полонених до табору в м.Костянтинівка люди почали кидати їм хліб. Відкривши вогонь, конвой убив кількох жінок і хлопчика. За кілька днів у тому ж таборі жінка намагалася передати полоненим клумочок з їжею. Коли вартовий не дозволив, вона самовільно перекинула харч через огорожу, за що німець застрелив її на місці. За те саме в м.Орєхово було вбито хлопчика й поранено чоловіка.

Та навіть смертельна небезпека не зупиняла патріотів. І якщо в страшні роки фашистського полону комусь із бранців щастило вижити, то цим вони могли завдячувати передусім українському населенню, особливо жінкам, які намагалися врятувати кожного, хоч би якої він був національності.

Невимовні поневіряння ще вчора молодих і здорових, а тепер змарнілих і знесилених людей доповнювалися не тільки нацьковуванням сторожових собак, садистським побиттям із боку німецької адміністрації та її прислужників із числа військовополонених (на табірному жаргоні це називалося "дати добавку пообіді"), а й тортурами від антисанітарії. Воші, блошиці, блохи — ці справжні господарі в убогих табірних приміщеннях — добивали, в повному розумінні цього слова, нещасних невільників. Основним заняттям полонених у вільний від тяжкої роботи час було ськання та биття вошей — особистого ворога кожного з них. Щойно розвиднялося, вони бралися за цю нелегку справу. І навіть у вечірній час поблизу тьмяного електричного ліхтарика юрмилися десятки людей. Адже по три-чотири місяці вони не мали змоги помитися, продезинфікувати одяг.

Отже, німецькою владою штучно створювалися умови для поширення смертоносних пошесних хвороб. Уже з вересня 1941 р. в таборах почалися масові шлункові захворювання, переважно дизентерія. А з жовтня стала набирати обертів епідемія висипного тифу. Люди вимирали цілими бараками. Лікарі з військовополонених не мали ні медикаментів, ні інструментів, а німецькі ескулапи коли й приходили, то тримали в руках довгу жердину, якою утримували полонених на відстані од себе. Військовополонений лікар В.Ставницька, котра перебувала в таборі "Богунія", розповідала, що весь табір був переповнений тифозними й цинготними хворими. Як і багато інших полонених медпрацівників, лікар Ставницька впевнена, що німецька влада навмисно викликала епідемічні захворювання, добиваючись їхнього поширення. Адже хворі на пошесні хвороби перебували разом із здоровими, а через тісняву й скупченість це спричинювало масові зараження людей.

Про те, що відбувалося в таборах для військовополонених, розповіли по війні ті, кому пощастило врятуватися з цих братніх могил, улаштованих нацистами на українській землі. В жахливі розповіді можна було б і не повірити, настільки вони здаються сьогодні ірреальними. Але, задокументованих офіційно, їх так багато, вони такі одноманітно

страхітливі, хоч ідеться в них про різні табори й ситуації, що не повірити просто неможливо.

Зима 1941-1942 рр. стала апогеєм масового вимирання військовополонених. Союзником фашистських нелюдів ставали не тільки голод та хвороби, а й холоднеча, адже приміщення таборів не опалювалися. Документи свідчать, що в таборі, який існував у м.Сталіно (нині — Донецьк) з 5-6 тис. полонених, узимку 1941-1942 рр. щодня помирало до 200 чоловік. Померлих, роздягнутих догола, спихали в спільну могилу, вириту тут же на території табору. Жителі Кіровограда були свідками, коли полонених місцевого табору вивозили на безперервно курсуючих восьми безтарках. "їх клали голодних, замерзлих, хворих; серед мертвих багатьох живих, й вивозили за місто. Ще живі простягали руки, благали про допомогу... Та усіх скидали в яму і засипали землею живими [ЦДАГОУ, ф.166, оп.3, спр.101, арк.159].

Описана вище сцена, коли живих людей свідомо скидали в могили, майже в деталях повторюється в свідченнях французького військовополоненого Філіпа де Пуа з шталагу №325 у Раві-Руській на Львівщині (тут німці утримували разом із радянськими до 20 тис. французьких полонених). "Кожні два дні мертвих і помираючих звалювали на віз... відвозили до ям, виритих за кілометр, і засипали землею. Іноді німецький унтер-офіцер добивав помираючих пострілом з пістолета. Та в більшості випадків ями закопувалися без витрат куль, хоча "помираючі ворушились, як черви", — так, посміхаючись, констатував один німець" [ДАРФ, ф.7021, оп.67, спр.136, арк.35]. Ще глибше вражають рядки зі свідчень людей, які пережили пекло "Уманської ями": "Померлі подовгу лежали поруч з живими. На трупи ніхто вже не звертав уваги, так багато їх було" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.9, спр.ЮО, арк.119].

Справді, в німецькому полоні живі невільники мало відрізнялися од мертвих. Табірний жаргон навіть нарік тих, хто ще не помер, "доходягами". "Новачок, зіткнувшись уперше в житті з доходягами, — писав в'язень німецьких концтаборів Б.Сруога, — тимчасово наче втрачає розум. Його страшить не сама смерть, а жахливий вигляд цих ще не померлих, та вже знищених людей. І сама смерть з'являється у вигляді цих живих трупів приниженою, знеславленою, ображеною" [Балис Сруога. Лес богов. — Вильнюс, 1981, с.70].

Ті, кому пощастило пережити фашистський полон у таборах смерті в Україні, з вдячністю згадують військовополонених-медиків. Самі ледь живі, бо були на рівних правах з іншими полоненими, не маючи жодних засобів для лікування тяжких захворювань, лікарі та фельдшери самовіддано приходили на допомогу хворим і пораненим, широко використовували народні засоби лікування. За допомогою населення

створювалися самодіяльні підпільні госпіталі. А таким лікарям-подвижникам, як С.Белканія — у Вінниці, Д.Мазур — у Краматорську, І.Алексеев — у Житомирі, професор О.Мещанінов — у Харкові, завдячують життям сотні полонених бійців і командирів.

РАБИ РЕЙХУ

Проте щасливчиків, котрим усміхнулася доля, було не так уже й багато. Не слід забувати, що знесилених і хворих бранців добивали примусовими роботами. Використання дармової праці невільників було передбачено загарбницькими планами нацистського керівництва. Ще до нападу на СРСР у квітні 1941 р. Головне командування сухопутних військ вермахту видало директиву щодо використання військовополонених у майбутній війні. У ній наголошувалося: "Військовополонені є цінною робочою силою" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.143, арк.175].

Уперше в значних масштабах військовополонених було використано під час збирання багатого врожаю 1941 р. Німецька влада навіть ризикнула тимчасово відпустити додому полонених української національності з умовою, що вони перебуватимуть під наглядом гарнізонних

Рис. 64. Пам'ятник радянським військовополоненим, замордованим у Дарницькому таборі смерті. Київ

комендатур і поліції. Але скоро німці, збагнувши, що полонені втягуються в антифашистську боротьбу, відмовились од такого експерименту й заходилися повертати їх назад у табори.

Водночас зі здорових полонених комплектувалися робочі команди для ремонту шосейних доріг, залізничних колій, аеродромів, для підземних робіт на Донбасі, будівництва так званої танкової дороги "Захід" тощо. Якщо у вересні 194І р. в такі команди було залучено 25 тис. чоловік, то в червні 1942 р. — вже 60 тис. На так звані "тральні" команди з полонених покладалася складна й смертельно небезпечна робота з розмінування різних об'єктів і територій. Люди при цьому гинули сотнями, встеляючи землю власними тілами.

Чисельність жертв із військовополонених дотепер приголомшує. За офіційними повідомленнями командувача окупаційних військ в Україні, генерала Кітцінгера, щодня в таборах для військовополонених помирало в середньому 2,5 тис. чоловік. Узагальнену ж цифру втрат наведено в тритомнику "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні' — 1 млн. 366 тис. 588 чоловік.

Водночас із тим, як танули надії фашистських ватажків на швидку перемогу в "блискавичній" війні проти Радянського Союзу й виникали проблеми із задоволенням чимраз більших потреб у робочій силі в сфері воєнної економіки рейху, уточнювалися й наміри щодо радянських військовополонених. Найбільш працездатних починають перевозити до Німеччини. У липні 1941 р. в шталаг №326 Штукенброкзенна прибула перша партія полонених з України — 7 тис. чоловік. А вже за три тижні їх стало 123 тис. До червня 1942 р. в рейх було перевезено 500 тис. полонених.

Оскільки бойові дії на радянсько-німецькому фронті тривали, табори й далі заповнювалися, хоч і не так інтенсивно, як у 1941 р. На початку 1943 р. в таборах на території України залишалося всього 58 тис. чоловік, в основному хворих і виснажених.

1 ПРИРЕЧЕНІ СТАВАЛИ НА БОРОТЬБУ

Табірні умови, спрямовані на те, щоб вигубити якомога більше в'язнів, зламати морально тих із них, кому пощастило залишатися живими, здавалося б, геть виключали опір ненависним мучителям. Німецька табірна адміністрація поперваx відкидала будь-яку можливість організованої боротьби. Окремі стихійні спалахи незадоволення негайно й жорстоко придушувалися силою зброї.

1 все ж, попри неймовірно важкі умови, заходи адміністрації щодо відокремлення військовополонених, роз'єднання їх за національною, службовою та іншими ознаками, постійне перемішування, перетрушування контингентів в'язнів, щоб вони не встигали змовитися, в таборах знаходилися сильні, мужні люди, котрі вивчали оточення, добирали, згуртовували, потайки, крок за кроком, із тих, хто зберіг себе, не занепав духом і наважився на відсіч, нелегальні групи. Такі люди ставили перед собою дві основні мети: по-перше, допомогти вижити близьким за настроями і духом "товаришам по нещастю" і, по-друге, готувати та здійснювати втечі полонених на волю, до партизанів. Групи табірного опору провадили антифашистську "пропаганду пошепки", підносили бойовий настрій в язнів, вистежували й знищували зрадників, встановлювали зв язки з місцевими партизанами та підпіллям.

Роботу підпільників ускладнювало те, що бракувало часу для вивчення людей, згуртовування їх у бойові групи. Річ у тім, що за найменшої підозри німці негайно змінювали весь склад табору, оновлювали охорону. У багатьох випадках службам безпеки вдавалося вкоренити в середовище полонених агентів-провокаторів і здійснювати арешти небезпечних в'язнів. У таборі в Конотопі в лютому 1943 р. один із таких агентів викрив підпілля, й фашисти заарештували та розстріляли шістьох в'язнів.

Відповідно до складнощів обстановки табірні підпільники виробляли різні форми антифашистської боротьби, серед яких найважливішою були втечі. Великі шанси на успіх давали втечі з "робочих команд", що використовувалися поза таборами. Наскільки це була смертельно небезпечна справа, можна судити з "Пам'ятки для охорони робочих команд із російських військовополонених", де підкреслювалося, що за найменшої підозри охорона мусить стріляти "без попередження". І все ж, мріючи вирватися на волю, люди йшли на смертельний ризик. Відомий такий факт. Під час роботи на Стригалівських торфорозробках було здійснено масову втечу полонених. Врятувався 21 чоловік. А сталося це так. Табірне підпілля зуміло налагодити зв'язки з антифашистською групою с.Полянь Славутського району Кам'янець-Подільської області. Коли табірники підготувалися до втечі, сільські підпільники Павельчук і Лебідь вбили двох поліцаїв, що охороняли "робочу команду , й вивели полонених до лісу.

Досить поширеними були втечі під час транспортування полонених у поїздах. Сміливці, розколупавши, як слід, підлогу у вагоні-теплушці, викидалися вночі на полотно залізниці між рейками. Колишній сержант Т.Алексєєв згадував: "У вагоні, куди запхали чоловік 120, виявився відважний моряк з уламком морського ножа. Він сказав: "На смерть

везуть, хлопці. Треба тікати". Коли поїзд був уже за Житомиром, ми розколупали підлогу... Я викинувся п'ятим. Четвертим був Анатолій — прізвища не пам'ятаю. Пішли разом. Через три місяці й один день вийшли під Ізюмом до наших" [Рабочая газета, 1982, 9 мая]. Німецькі звіти про транспортування військовополонених рясніють подібними прикладами втеч.

Уже в 1942 р. в директиві командувача окупаційних військ в Україні із занепокоєнням зазначалося, що втечі військовополонених із робочих команд, ешелонів "стали настільки небезпечними", що потребують "особливої уваги", щоб "уже тепер... покласти край цьому безчинству" ГЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.135, арк.43]. І заходів було вжито. На кожен транспорт виділялися "стукачі", котрі мусили стуканням у двері подати охороні умовний сигнал про підготовку втечі. "Якщо довірена особа повідомила про спробу втечі, необхідно зразу ж забезпечити її безпеку" [Там само, спр.498, арк.6]. І все ж утечі не тільки не припинялися, а й зростали. Є дані абверу групи армій "Південь", з яких вимальовується така картина: лише у вересні 1943 р. з транспорта на території України втекли 39 полонених офіцерів, 356 сержантів та рядових. Утікачам з ешелонів відносно рідко вдавалося, як, скажімо, згаданому Т.Алексєєву, перейти лінію фронту. Найчастіше вони поповнювали лави партизанів України або Білорусії.

Набагато складнішим завданням була організація втеч безпосередньо зі стаціонарних таборів для військовополонених, які добре охоронялися. Табірне підпілля, проте, в кожному таборі, де воно діяло, розробляло плани втеч, повстань в'язнів. І хоча зазвичай плани ці були нереальними, іноді навіть фантастичними, завдяки їм підтримувалися душевні сили в'язнів, посилювалися надії на кращу долю.

Кілька спроб організації масових утеч військовополонених було зроблено підпільною групою Володимир-Волинського офлагу №365. Найбільш драматичними були події в цьому таборі в червні 1942 р. Учасник підпільної групи капітан В.Власов (старший перекладач штабу Південно-Західного фронту й колишній співробітник Наркомату закордонних справ СРСР) згуртував групу полонених офіцерів із 27 осіб. її очолили колишній командир 253-1 стрілецької дивізії Кудрявцев, а також полковники Старостін і Голяшкін. 1 червня, працюючи на табірному кладовищі, полонені накинулися на охорону. Одного німецького солдата вбили, другого зв'язали й вдарили лопатою по голові, а самі кинулися в ліс, до якого було 4-5 км. І тут з'ясувалося, що до групи, яка була перевірена підпіллям, під час роботи на кладовищі приєдналося ще троє. Вони, відомовившись тікати, викликали німецьку охорону. Зрадники вказали напрям, куди побігли втікачі. Щоб

затримати переслідування, четверо полонених (відомі прізвища лише двох — полковник Старостін і майор Неверов) зі зброєю, яку було відібрано в охоронців, зав'язали бій. Коли закінчилися боєприпаси, вони кинулися врукопашну, але сили були надто нерівні. Пошматовані трупи цих мужніх людей фашисти поклали на столи посеред табору й прогнали перед ними усіх в'язнів. Було спіймано з числа тих, хто втік, 16 чоловік і всіх розстріляно. 300 чоловік стратили згідно з принципом кругової поруки. 18 липня 1942 р. привезли в табір і капітана Власова, якого затримали аж під Києвом. Вишикували весь табір. Перед стратою В.Власов устиг вигукнути: "Геть Гітлера!", "Хай живе Радянський Союз!" Комендант Сталер та його підручні заходилися стріляти у Власова впритул. Діставши кілька поранень, він, проте, не помер. Уночі полонені лікарі винесли його з моргу й сховали. Одначе вранці німецький лікар, не знайшовши тіла, розпочав пошуки. Знайшовши Власова, лікар-кат убив героя.

Щоб за всяку ціну вирватися за колючий дріт табору, підпільники в багатьох випадках вдавалися до риття підземних лазів та ходів. Для такої операції добиралися не тільки надійні люди, а й ті, хто тямив у будівельних роботах. Спроби робити підкопи мали місце в багатьох стаціонарних таборах. У грудні 1942 р. підпілля табору "богунія" створило групу учасників підкопу з 22 чоловік. На всіх було чотири саперні лопати. За 90 днів і ночей голодні та знесилені в'язні, вгризаючись у ґрунт, пригорщами збираючи землю в мішки, ховаючи її від чужих очей у потаємні місця, зробили 70-метровий підкоп (ЗО м на території табору та 40 м за її межами). Напередодні втечі через зрадника табірна адміністрація дізналася про наміри полонених, але так і не знайшла ретельно замаскований підкоп. Через тиждень спробу скористатися лазом повторили. На жаль, пощастило вийти лише чотирьом чоловікам, оскільки німці все ж таки виявили вихід на волю. Заарештували 90 чоловік. Надзвичайна подія в таборі "Богунія" стурбувала німецьку військову владу. Прибулий до табору генерал був просто приголомшений: "Цим голодним і голим не дозволено мати навіть складного ножика, а вони з інженерною точністю спорудили справжнє метро".

Неймовірних зусиль коштувало в'язням будівництво підземної траси в таборі "Ґросс-лазарет Славута". Роботу в дві зміни виконував 21 прохідник. Зі старих ковдр їм пошили робочі костюми. Для забезпечення вентиляції з плащ-намета було зроблено ковальський міх. Чим далі просувалися, тим більше було труднощів. На 12-му метрі в тунелі стався обвал, ледве вдалося врятувати людей. Можна тільки дивуватися винахідливості підпільних будівельників. Як кріплення вони застосували дерев'яні нари, зробили вертикальний отвір для вентиляції, навіть

провели в тунель електроосвітлення. Коли було прорито 80 м, зовнішня охорона табору почула під землею дивне стукотіння. Але облава не дала жодних наслідків. Пощастило підпільникам і тоді, коли комендант наказав викопати навколо табору рів завглибшки 2,5 м — підземний хід був на 50 см нижче. Зрештою, роботи відновилися й незабаром тунель протяжністю 96 м був готовий. Коли втікачі стали його заповнювати, стало важко дихати, до всього, майже біля виходу чомусь зупинилися німецькі вартові. Втечу було відкладено. Коли через певний час вихід відкрили, скористатися ним змогли лише 13 чоловік — дуже мало, як порівняти з тією титанічною роботою, яку було виконано за півроку.

Дев'ятеро полонених офіцерів зуміли втікти через підкоп, зроблений у Володимир-Волинському таборі в січні 1943 р. Розбившись на три групи, вони вирушили на пошуки партизанів. Один із втікачів, полковник М.Григор'єв, начальник штабу партизанського з'єднання В.Бегми, розповідав: "Я і ще, троє відійшли від табору кілометрів на 17-19. Був сильний мороз. їжі, теплого одягу не було, а сили вже залишали. Зайшли у перший-ліпший сарай, переночували. Ранком чуємо: собаки гавкають, німці прийшли нас шукати. Але так уже трапилося, що не знайшли. Два тижні кружляли по лісах, поки не знайшли у с.Карпилівка партизанів А.Бринського" [ЦДАГОУ, ф.166, оп.3, спр.71, арк.7]. Про те, що втечі з таборів мали не поодинокий характер, свідчать документи абвера оперативного тилового району групи армій "Південь". Лише в липні 1943 р. з таборів для військовополонених, розташованих в Україні, втікли двоє офіцерів, 156 солдатів та сержантів. Тільки 30 із них було спіймано.

Навіть за нелюдських умов таборів смерті в середовищі військовополонених завжди утворювалося ядро несхибних патріотів, налаштованих на непокору та опір. Такі люди, зазвичай це були офіцери, вели інших за собою, визначали норми поведінки більшості, а в критичних ситуаціях, під час масових заворушень серед в'язнів, доведених до крайньої межі відчаю, ставали на чолі бунтівників. Одним із найбільших виступів полонених було повстання в лютому 1943 р. в таборі, розташованому в с.Яцево поблизу Чернігова. Ініціативна підпільна група на чолі з майором В.Степіним, капітаном П.Апанасенком, старшим лейтенантом О.Мурзою та лейтенантом І.Романенком протягом тривалого часу готувала виступ в'язнів і масову втечу до партизанів. Приводом до виступу стала інформація, яку І.Романенко, що знав німецьку мову, отримав від охорони табору: на 25 лютого 1943 р. готується масовий розстріл полонених, щоб не допустити їх втечі, з наступною ліквідацією табору. Підтвердження цим намірам в'язні знайшли в

наказі коменданта Бакуса викопати великий рів. Водночас був схоплений Романенко, виказаний зрадником. Незважаючи на допит і тортури, він не виказав намірів підпільників та був розстріляний. Збудження полонених досягло апогею. Повстання було вирішено почати 22 лютого, в неділю. О 16-й годині цього дня група сміливців на чолі з Апанасенком кинулася до будинку адміністрації. Коменданта Бакуса, кількох офіцерів та поліцаїв було вбито, табірну огорожу знесено й 300 полонених утікли на волю. З Чернігова негайно прибули карателі, які розпочали переслідування втікачів. Тих, хто залишався в таборі, а це були хворі та знесилені люди, загнали в один барак і спалили живими. Карателі обрушилися й на жителів навколишніх сіл, особливо з с.Яцево, яві надавали допомогу військовополоненим. Каральний батальйон СС, яким командував оберштурмфюрер Г.Кросс, оточив село. Вирок був короткий: "Село спалити, жителів розстріляти, майно забрати на користь рейху". Всі 215 хат було спалено, 236 жителів страчено. Такою була ціна за загибель кількох німецьких офіцерів та втечу на волю військовополонених.

Треба сказати, що "втеча до партизанів" була загальною рятівною мрією в'язнів будь-якого табору. І не без підстав. Табори для військовополонених завжди перебували в центрі уваги загонів та з'єднань "народних месників". Із партизанських документів видно, наскільки поширеними були напади партизанів на охорону колон військовополонених під час їхньої передислокації. У багатьох звітах про діяльність партизанських формувань знаходимо згадки про напади на табори для звільнення військовополонених. Цифри врятованих виглядають досить переконливо: партизани Дніпропетровщини звільнили 3,4 тис. полонених, Вінниччини — до 6 тис, Одещини — 1,5 тис.

Найвідоміша партизанська операція такого роду була проведена в Знам'янці на Кіровоградщині. Згадки про неї знаходимо і у вітчизняних архівах, і в праці німецького історика Е.Гессе "Радянсько-російська партизанська війна 1941-1944 рр. у дзеркалі німецьких бойових наказів та директив" [Hesse E. Sowjetrussischer Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel dentscher Kampfanweisangen und Begehle. — Gottingen, 1969]. Історія цієї нашумілої операції така. 10 грудня 1941 р. близько 200 партизанів раптово напали на охорону табору для військовополонених у Знам'янці. Операції передувала ретельна підготовка, зокрема тактичне заняття на карті. Під час нападу було вбито трьох і поранено одного охоронця, спалено вартівні. Однак двом німцям вдалося врятуватися й повідомити про напад у гарнізон. До речі, італійська частина, що дислокувалася поряд із табором, не втручалася в те, що відбувається. Коли, зрештою, прибула рота німецького гарнізону, було вже

пізно: партизани разом із 320 звільненими полоненими вже відійшли. Але на цьому події в Знам'янці не закінчилися. Незабаром сюди прибув загін карателів на чолі з начальником таємної польової поліції оперативного тилу групи армій "Південь" Шмідтом. У містечку було запроваджено комендантську годину, перекрито шляхи доставлення продовольства з сіл. За зв'язок з партизанами стратили 14 робітників, а також 17 інших жителів, зокрема й жінок. Отже, шляхи на волю бранцям фашистських таборів смерті були рясно политі кров'ю — і їхньою, і тих, хто ставав їм на допомогу.

НЕВИННІ ЖЕРТВИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

Відомо, що під час Першої світової війни до німецького полону потрапило 1 млн. 434 тис. 500 солдатів та офіцерів російської армії. Відомо також, що німецький полон відзначався жорсткими умовами. Наслідком цього була загибель 5,4% російських полонених. Разючим контрастом цій статистиці є дані періоду Другої світової війни, коли з 5,7 млн. радянських військовослужбовців, узятих у полон, загинули в неволі, згідно з німецькими даними, 3,7 млн. чоловік.

Наведене зіставлення примушує шукати джерела такої безмірної трагедії. На наш погляд, сумна доля радянських військовополонених була наслідком двох згубних обставин, що випливали з самої суті ідеологічного характеру війни, котру вели тоталітарні режими Гітлера та Сталіна. Слід підкреслити, що нацистські ідеологи й пропагандисти задовго до нападу Німеччини на СРСР розгорнули психологічну широкомасштабну атаку проти військовослужбовців Червоної армії, створюючи "образ ворога' за нацистськими стереотипами расово неповноцінної істоти, яка несумісна з європейською цивілізацією.

У червні 1941 р. фашистське військове командування розповсюдило у військах листівки "Чи знаєте ви свого ворога?", підготовлені з ініціативи Гітлера. Радянський військовослужбовець подавався в них як істота нижчої раси, недолюдок, а відтак — жорстокий, підступний, мстливий. Гітлер особисто визначив наголоси в цих листівках: не слід чекати від радянських солдатів чесних дій. "Більшовицька Червона армія знає, що німецький вермахт завдасть їй неминучої поразки й тому вона використовуватиме у боротьбі найпідступніші та найпідліші засоби. Не забувайте про нічні напади, про таких, які можуть удавати з себе вбитих і таких, які начебто здаються в полон, про газові атаки..."[Museum Berlin-Karlshorst. — Berlin, 1995, с.15].

Із початком війни з СРСР до закиду щодо расової неповноцінності додається теза про ідеологічну несумісність радянського солдата з націонал-соціалістичною доктриною. Зіткнувшись із радянськими воїнами на полі бою й відчувши на власній шкурі їхню стійкість та прагнення до перемоги, незважаючи на несприятливий для Червоної армії перебіг війни, фашистське командування вирішило відігратися на військовополонених.

У вересні 1941 р. начальник головного військового управління Верховного командування вермахту (цьому управлінню підлягали табори для військовополонених), генерал Рейнеке видав наказ "Більшовизм є смертельним ворогом націонал-соціалістичної Німеччини". У цьому наказі наголошувалося: "Вперше в історії німецький солдат зіткнувся з ворогом, котрий має не тільки військову підготовку, а й досвід більшовицької політичної школи". Висновок Рейнеке зробив такий: "У зв'язку з цим на росіян не поширюються вимоги Женевської угоди 1929 р. й не слід ставитися до них як до чесних солдатів" [С.Митчел, Д.Мюллер. Командиры третьего рейха. - Смоленск, 1995.С.59].

Але цього генералові Рейнеке здалося замало. І він видав "Пам ятку по охороні радянських військовополонених", кожен рядок якої дихає страхом і ненавистю. Ось деякі положення цього документа: ' ...стріляти без попередження у військовополонених із твердим наміром влучити в ціль", "...будь-яке спілкування з військовополоненими заборонене", '...необхідний постійний невсипущий нагляд німецької охорони , "...для м'якості немає місця" тощо. У душі німецьких солдатів утовкмачувався сліпий страх перед радянським військовослужбовцем, навіть беззбройним і беззахисним. Боєць Червоної армії, на думку Рейнеке, "хоч би як він зовні сумирно виглядав, користуватиметься будь-якою можливістю, щоб помститися всьому німецькому... Щодо них слід дотримуватися граничної пильності, найбільшої обережності та найгострішого недовір'я" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. - Берлин, 1991, с.110].

Водночас робилися доволі незграбні спроби зняти з військового керівництва вермахту будь-яку відповідальність за долі радянських військовослужбовців, які потрапили до німецького полону. У наказі Верховного головномандувача вермахту Гітлера від 10 листопада 1941 р. містяться такі безпрецедентні з погляду міжнародного права рядки: "Провина за війну, а отже, й за ті злигодні, що їх мусять терпіти військовополонені, покладається на московських правителів... Військовополонені мусять своєю власною шкурою спокутувати хибну політику московського більшовицького уряду" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.8, спр.149, арк.217]. На основі наведених документів було видано цілу

низку наказів нижчих військових начальників, якими радянські військовополонені, позбавлені будь-яких прав, зводилися до стану "рабів третього рейху".

Спрямовані на пробудження ниць інстинктів німецьких солдатів та офіцерів, вони, на жаль, досягали мети. Характерний випадок стався на одній із вулиць Житомира в серпні 1941 р. Велику групу військовополонених вели до табору "Богунія". Проходження колони, звісно, супроводжувалося побиттям полонених. Особливо старався молодий конвоїр, котрий для цього озброївся, крім Гвинтівки, ще й палицею. Перехожий похилого віку, не витримавши цього видовища, звернувся до юнака гарною німецькою мовою, мовляв, не слід мститися цим пораненим і нещасним людям. У відповідь почув: "Та це ж не люди! їх треба вбивати".

Історія Другої світової війни не знає жодного випадку, коли б до радянських військовополонених було виявлено хоч найменше милосердя. Щоправда, одного разу у виступі рейхсфюрера СС Гіммлера в Познані в жовтні 1943 р. промайнув жаль. Але це був жаль людожера з приводу того, що він необачно об'ївся людським м'ясом. От що він сказав: "У перші дні війни з СРСР ми не цінували людей так, як ми цінуємо їх тепер, — як сировину, як робочу силу. Те, з приводу чого, в підсумку, з погляду майбутніх поколінь, нам немає чого жалкувати, нині мусить викликати жаль, тому що полонені помирали від виснаження й голоду і через те втрачалася робоча сила" [Cyprian T., Sawicki I., Materialy Norynberskie. — Warszava, 1948, c.226].

Такими були об'єктивні передумови страждань радянських військовослужбовців у німецькому полоні. Але буде несправедливим не відзначити при тому, що, виявляючи максимум упередженості та зловмисності в ставленні до полонених військовослужбовців Червоної армії, німецьке керівництво перебувало, особливо протягом першого півріччя війни, в досить складному становищі: не сумніваючись у швидкому розгромі Червоної армії, воно не сподівалося на таку неймовірну масу полонених — чи не всю кадрову радянську армію. Не можна виключати певної розгубленості німецького командування перед надзвичайно складною проблемою їх улаштування. До речі, через два роки, готуючи наступ на курському напрямі й розраховуючи на перемогу над радянськими військами, командування вермахту вже наперед підготувало табори для мільйона військовополонених. На щастя, в 1943 р. німецькі генерали так і не змогли заповнити ці бараки.

Отже, об'єктивно доля радянських військовополонених була визначена нацистською ідеологічною доктриною задовго до війни проти СРСР, що в принципі унеможливлювало сприятливе її вирішення. Дії

гітлерівського уряду були кричущим порушенням міжнародного права, положень загальновизнаних Гаазької та Женевської конвенцій щодо військовополонених, які вимагали поводитися з ними гуманно.

Проте в цій вельми драматичній ситуації діяв ще й фактор суб'єктивний, який суттєво ускладнював жахливе становище невільників фашизму й водночас давав можливість нацистським військовим злочинцям чіплятися за нього як за своєрідне "алібі". Річ у тім, що від самого початку війни з Німеччиною виявився парадоксальний факт: сотні тисяч, а незабаром і мільйони радянських військовополонених перебувають поза законом, причому як з німецького, так і з радянського боку. І, хоч як прикро це говорити, не з вини фашистської Німеччини!

Сталін, керуючись знову ж таки ідеологічними міркуваннями, відмовився підписати міжнародні угоди щодо прав військовополонених. "Найвидатніший полководець усіх часів і народів" вважав, що військовослужбовці Червоної армії не можуть здаватися на милість переможця. У разі загрози полону вони мусять заподіяти собі смерть (саме така вимога висувалася до командного складу). Навіть у військовій присязі в заключному абзаці наголошувалося: "Якщо ж через зловмисний замір я порушу цю мою урочисту присягу, то нехай я зазнаю суворої кари, загальної ненависті й презирства трудящих" (поняття "зловмисний замір" можна було тлумачити як завгодно). Парадокс ситуації полягає в тому, що Сталін, не допустивши чинності міжнародного права стосовно радянських військовополонених у рейху, дотримувався норм цього права щодо німецьких полонених у Радянському Союзі.

В обстановці поразок 1941-1942 рр. і розвалу кадрової армії Сталін не знайшов нічого кращого, як оголосити всіх військовослужбовців Червоної армії, котрі опинилися в полоні, зрадниками з усіма відповідними наслідками. Усерпні 1941 р. було навіть видано нечувано жорстокий наказ №270, підписаний особисто Сталіним, а також (небувалий прецедент!) членами Ставки Верховного головнокомандування Молотовим, Будьонним, Ворошиловим, Тимошенком, Шапошниковим, Жуковим. У ньому трагедія Червоної армії пояснювалася боягузством та зловмисним дезертирством комскладу, тобто, наслідки видавалися за причини.

Наказ, який залишався таємним аж до 1988 р., вимагав розстрілювати на місці винних командирів, репресувати їхні сім і й т.ін. І хоча цей наказ у повному його обсязі, на щастя, не виконувався, його ідеї, дух були присутніми в повсякденній практиці Верховного головнокомандувача та його генералів, які не робили жодної різниці між поняттями "опинитися в полоні" й "здатися в полон". Мало того, що порушувалося міжнародне право, зокрема принцип презумпції невинності, провина за

непідготовленість до війни, бездарне й безграмотне керівництво бойовими діями покладалася на рядових командирів та бійців — "стрілочників".

Не заперечуючи фактів навмисного переходу через різні причини на бік ворога військовослужбовців Червоної армії, слід підкреслити, що переважна більшість цих людей потрапила у вороже поневолення не з власної вини. За їхні долі мусили відповідати зовсім інші люди — вищі керівники.

Можна твердити, що полонені червоноармійці та командири стали заручниками в протистоянні тоталітарних режимів. Попри те, що як Гітлер, так і Сталін брутально порушували загальновизнані угоди, котрі за будь-яких умов є базою для поводження з військовополоненими, Міжнародний комітет Червоного Хреста, на жаль, жодного разу не виступив із публічним засудженням жорстокого ставлення до жертв війни, фактично усунувся від юридичного захисту цих людей, щоб не викликати ускладнень у відносинах з обома претендентами на світове панування.

Беззахисними перед несправедливістю залишалися мученики фашистських таборів смерті й після того, як під ударами армій країн антигітлерівської коаліції третій рейх розвалився, а колишні їхні жорстокі мучителі самі опинилася в полоні. В інших арміях воїни, які поверталися з ворожого полону, викликали загальне співчуття. У Німеччині, Австрії на їх честь споруджували тріумфальні арки, видавали грошову допомогу, влаштовували на кращу роботу. В армії ж, де головнокомандувачем був Сталін, на солдатів і офіцерів, які за чужі прорахунки й злочини заплатили неймовірними стражданнями, а ще більше з них — своїми життями, звалили ще й відповідальність за стратегічні та політичні провали, що їх припустилося сталінське керівництво.

А в тому, що багато втрачених солдатських життів, як і безліч військовополонених — прямий наслідок злочинних дій бездарних воєначальників, сьогодні вже ніхто не сумнівається. Пригадаймо хоч би такий факт. 28 травня 1942 р. військова рада Північно-Кавказького фронту ухвалила рішення, яким забороняла евакуацію військ із Севастополя. Майже стотисячне військо було приречене на ворожий полон. Але вражає навіть не це. Протягом усього червня, останнього місяця оборони, кораблі Чорноморського флоту, з неймовірними труднощами прориваючись до Севастополя, доставляли оборонцям поповнення живою силою. Останній корабель — "Ташкент" — завдяки своєму командирові В.Єрошенку та героїчному екіпажеві зробив неможливе, прорвавши ворожу блокаду в ніч на 27 червня. Він доставив у Севастополь 142-у стрілецьку бригаду... доставив уже, по суті, у ворожий полон. 1 ще один парадокс. 4 липня 1942 р. вважається останнім днем оборони Севастополя. Так от: до цього числа захисниками фортеці пишалися як героями, але з 5 липня, коли вони опинилися у вимушеному полоні, їх уже вважали "зрадниками Батьківщини". І коли на допитах у "смерші" колишні захисники Севастополя пояснювали, що становище їхнє було безвихідним: з одного боку — німці, з другого — море, у відповідь лунало невблаганне: "Треба було кидатися в море, а не здаватися в полон'.

Незбагненними фактами рясніє трагічна історія радянських військовополонених. Досить згадати, скажімо, таке. У 1941-1942 рр. у вороже оточення потрапляли не тільки окремі підрозділи або з'єднання Червоної армії, а й цілі армії, ба навіть фронти. Однак не відомо жодної спроби, навіть наміру їх деблокування. "Потрапили в оточення, викручуйтесь самі, як знаєте", — ось якою "логікою" керувалися і Сталін, і його полководці.

Саме з ініціативи Сталіна поняття "військовополонений" стало синонімом таких суто більшовицьких бридко-негативних ярликів, як "шпигун", "зрадник", "ворог народу". Нічого не важило те, що багато полонених із військовослужбовців Червоної армії мужньо й несхитно поводилися в полоні, а діставши свободу, влилися до партизанських формувань, у лави збройних сил, брали активну участь у визволенні від фашистів країн Європи, штурмі Кенігсберга, Берліна. Скажімо, станом на 1 квітня 1944 р. до Червоної армії з території України було призвано 142 тис. колишніх військовополонених та оточенців, що їх під час окупації переховувало населення. Як тут не згадати щоденниковий запис О.Довженка, зроблений під час перебування на Південно-Західному фронті у липні 1942 р.: "Раніш солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму" [Олександр Довженко. Україна в огні. — К., 1990, с.204].

Характерно, що чим ближче була перемога над Німеччиною, тим крутішими ставали заходи щодо військовополонених, які звільнялися з полону. Зрештою, в переможному травні 1945 р. вони знову опинилися поза законом. Спеціальною директивою, підписаною Сталіним, у розташуванні 1-4-го Українських та 1-2-го Білоруських фронтів, в особовому складі яких була велика кількість українців, створили 100 фільтраційно-перевірочних таборів для здійснення "державної перевірки" військовополонених. Цей захід покладався на органи контррозвідки ("смерш").

Лише останнім часом розкрито одну з величезних таємниць сталінської епохи — знамениту державну перевірку". Ті, кому довелося її пройти, давали підписку "мовчати" про те, що з ними відбувалося і в таборах фільтраційно-перевірочних, і в гулагівських. Витончені допити тривали цілодобово. Зустрічі зі слідчим "смершу" кожен чекав з острахом, уже наперед почуваючись злочинцем. Першим же запитанням колишнього військовополоненого клали "на лопатки": "Чому не

застрелився, щоб не потрапити у полон?" Відтак розпочиналася тюремно-табірна рутина: паперові запити-відповіді, збирання плітокчуток у товаришів по нещастю, очні ставки, нарешті, складання розгорнутих характеристик. Усього через фільтраційні табори й "спецперевірку" до 1 грудня 1946 р. пройшло 1 млн. 834 тис. військовополонених, серед них не менш як третина — українці.

Виявлення та ізоляція численних "нечистих" мали на меті ще й усунення із суспільного життя певної категорії населення, яка тривалий час перебувала за кордоном (гріх, що дорівнював зраді Батьківщини). До всього, був ще й матеріальний зиск: зведені в робочі батальйони, колишні військовополонені, котрі не витримали перевірок, у примусовому порядку направлялися у віддалені райони країни для виконання особливо тяжких робіт на дармових засадах у видобувній, лісотехнічній, будівельній галузях. Довгі роки ці люди перебували поза суспільством, не мали права на професію, навчання, політичну діяльність, на вибір місця проживання, навіть на добре ім'я.

Лише в 1956 р. було вжито деяких заходів для пом'якшення долі колишніх військовополонених. На підставі матеріалів, представлених комісією на чолі з маршалом Г.Жуковим, уряд СРСР ухвалив таємну (!) постанову "Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів сімей . Було оголошено амністію тим, хто потрапив у полон, й індивідуально реабілітовано тих, хто міг знайти докази вимушеної здачі в полон.

Справа ж з реабілітацією сотень тисяч колишніх військовополонених затягнулася майже на 40 років! У 1995 р. на основі подання комісії по реабілітації жертв політичних репресій Президент Російської Федерації видав Указ "Про відновлення законних прав російських громадян — колишніх радянських військовополонених і цивільних осіб, репатрійованих у період Великої Вітчизняної війни та в повоєнні роки". На жаль, на такий крок і досі не наважилася Українська держава. І річ не лише в тім, щоб заявити відповідні матеріальні й моральні претензії до Німеччини як правонаступниці третього рейху, а й у тім, щоб зняти незаслужене тавро ганьби з жертв тоталітаризму та війни.

Шш

§6. Економічна війна третього рейху проти України

ГЕРІНГ: "УКРАЇНСЬКІ БАГАТСТВА ГРАБУВАТИ ЕФЕКТИВНО!"

Ворог відступав. Воїни Червоної армії визволяли українську землю. Перед їхніми очима поставали апокаліптичні картини незліченних ровів, що були завалені трупами людей, замордованих фашистськими бузувірами. Приголомшливими були "краєвиди" неозорих руїн міст, селищ і сіл, заводів, фабрик, шахт, електростанцій, спалених колгоспних та радгоспних будівель, землянок та окопів, у яких тулилися тисячі знедолених людей.

Тепер уже важко визначити напевно, що саме було зруйновано в 1941 р., під час відступу радянських військ, коли Сталін видав директиву: все, що не може бути вивезене, мусить бути "безумовно знищене", а що в 1943 р. — нацистами. Ясно одно: якби не гітлерівська агресія, український народ не втратив би того, в створення чого вклав неймовірні зусилля та кошти, чим пишався і на що покладав великі надії. Саме в цих втратах вбачається першопричина соціально-економічних негараздів українського народу в 40-І-50-І рр.

Кожен із учасників "східного походу" мав намір за рахунок українського та інших поневолених народів задовольнити свої хижацькі потреби й інтереси. Але якщо фашистська верхівка, прагнучи до світового панування, мала на меті поряд із особистим збагаченням значно посилити німецьку військову могутність, використавши український метал, вугілля, продовольство, то рядові виконавці небувалої за масштабами грабіжницької війни — офіцери, чиновники, солдати — розраховували на хліб і сало, м'ясо і мед, хутро і килими... Одно слово, у злочинну і криваву авантюру так чи інакше були втягнуті всі, хто брав' участь у нападі на СРСР. Найбільш відверто це визнав міністр пропаганди нацистського уряду, відомий своїм цинізмом Иозеф Геббельс: "Ми хочемо війною змінити життєвий стандарт нашого народу, хочемо, щоб німецький народ вкусив коли-небудь, нарешті, ласий шмат зі столу всесвіту" [ЦДАРФ, ф.7445, оп.2. спр.107, арк.180].

Початкові економічні цілі фашистських колонізаторів на окупованих територіях зводилися до того, що після деіндустріалізації великих промислових центрів шляхом вивезення до Німеччини найціннішого устаткування тут буде зосереджено лише видобуток сировини (допускалося також виробництво напівфабрикатів). Ключові позиції промислового виробництва нацистські правителі мали намір зосередити в Західній Європі, насамперед у Німеччині. Отже, економічний профіль окупованих Територій СРСР передбачав різке переважання сільського господарства й видобувної промисловості. Особливо це стосувалося української економіки, яка мала значно більше економічних ресурсів, ніж усі інші окуповані райони СРСР та була найціннішою перлиною в намисті захоплених Гітлером володінь.

Однак після провалу "бліцкригу" першочергові плани використання продуктивних сил України окупанти дещо змінили. Стали вживатися заходи щодо відновлення окремих підприємств і цехів не тільки видобувної, а й важкої та машинобудівної галузей. Звичайно, лише настільки, наскільки це було потрібно для забезпечення невідкладних запитів німецької армії на східному фронті. Після окупації України в ній з'явилися цілі полчища господарських чиновників, які були, по суті, агентурою німецького монополістичного капіталу. Військово-економічний апарат очолювали спеціально створені "управління економіки та озброєння головного штабу збройних сил", а також "Економічний штаб "Ост". Вони підпорядковувалися безпосередньо Герману Герінгу, який виконував роль економічного диктатора на окупованих територіях. Економічні відділи та групи, що йому підлягали, функціонували при штабах армій. У їхньому віданні перебували підрозділи економічної розвідки, а також технічні батальйони, до завдань яких входило налагоджувати роботу тих підприємств, продукція котрих мала першочергове значення для армії.

З переміщенням лінії фронту на схід економічна експлуатація тилових окупованих районів переходила у відання так званих господарських інспекцій. Вони діяли при кожній групі армій та опікувалися певним економічним районом чи якоюсь галуззю господарства. Слід додати, що воєнно-економічний апарат комплектувався з досвідчених чиновників інтендантської служби, багато з яких "освоювали" Україну ще в 1918 р. Діяльність цих служб і органів спрямовувалася й контролювалася китами" німецьких промислових монополій — Круппом, Стіннесом, Тіссеном, Фліком та іншими, що вже само по собі свідчило про серйозність намірів щодо української економіки. Але це не були наміри, так би мовити, творчі. Скоріще навпаки: дедалі більшого впливу набувала стратегічна лінія уповноваженого з питань чотирирічного плану

Герінга, яка передбачала нестримне хижацьке пограбування та експлуатацію української економіки.

"Економічний штаб "Ост", очолюваний статс-секретарем Кернером, підлягав Герінгу, а отже, керувався настановою свого шефа: 'Грабувати все, і грабувати ефективно". На базі програми цього штабу, так званої зеленої папки Герінга, розробленої ще до війни, виникали різні акціонерні товариства та компанії, загальна кількість яких наближалася до 50. Це були, по суті, фіктивні утворення, бо мали незначний капітал. У Німеччині вони не проіснували б жодного дня. А от на окупованій території, підтримувані багнетами, наділені безмежними правами та можливостями, ці "компанії" систематично й планомірно руйнували українську економіку.

Говорити всерйоз про налагодження виробництва в умовах окупаційного режиму не доводиться. Є дані про відновлення роботи тільки 250 підприємств, а якщо точніше, то лише окремих цехів та виробництв. А виготовляли вони... похідні печі, колеса для обозних возів тощо. Так само незначні результати мала й видобувна промисловість. На Донбасі та в Придніпров'ї окупанти виробили 1 млн. 005 тис. т чавуну й сталі, видобули 380 тис. т залізної руди. У Прикарпатті — 600 тис. т нафти... Це, звичайно, мізер, бо лише на початку окупації німцям дісталося набагато більше: до 2 млн. т уже видобутого вугілля, 70 тис. т марганцевого концентрату тощо. Вигідніше було завозити вугілля з Руру (так і робили), ніж добувати його в штучно паралізованій вугільній промисловості Донбасу.

УКРАЇНА -ЖИТНИЦЯ "НОВОЇ ЄВРОПИ"

Набагато більше уваги, ніж промисловості, фашистські господарники приділяли сільському господарству України. Ось де вони могли виявити свої "здібності"! Уже на перших порах окупації (до вересня 1941 р.) зі східного фронту від солдатів та офіцерів у різні міста Німеччини надійшло 11 млн. 600 тис. продовольчих посилок. Зрозуміло, що заповнювалися ці посилки продуктами, награбованими в українських селян.

І тут не обійшлося без німецької ґрунтовності. Для планомірного та організованого пограбування сільського господарства знову ж таки створюється мережа акціонерних товариств і їхніх філій. Шляхом видачі фіктивних "розписок" і "зобов'язань", використовуючи грубу силу, вони здійснювали неймовірне розбазарювання майна колгоспів і радгоспів, перейменованих у громадські та общинні господарства й

Рис. 65. Реквізиція німецько-фашистськими окупантами худоби у населення. 1942 р.

збережених окупантами як найзручніша форма експлуатації селян. А з липня 1942 р. до "липових" розписок долучилися ' паперові" так звані українські карбованці, що їх у необмежених обсягах тиражував спеціально заснований у Ровно "Центральний емісійний банк України". Наводнивши нічим не забезпеченими банкнотами окуповану територію, нацисти вже одним цим викликали при паралізованій промисловості галопуючу інфляцію та зубожіння населення.

Однак переважали, певна річ, примусові, силові засоби пограбування. Вже з багатющого урожаю 1941 р., якого у зв'язку з воєнними діями зібрано було всього 60-70%, для потреб німецької армії окупанти забрали 1 млн. т. Крім того, зі складів міст і промислових підприємств України як "трофеї" було забрано 488 млн. пудів зерна, борошна, крупи, 10 млн. пудів цукру та кондвиробів, 43 тис. т жирів тощо. І цю величезну масу продовольства або вивозили до Німеччини, або тут же розкрадали окупаційні чиновники та військовослужбовці.

Максимально було пограбовано і врожай 1942 р. Щоб забезпечити його збирання без втрат, німецькі господарники завезли в Україну тисячі сівалок, 100 тис. плугів та культиваторів, 1 млн. серпів і т.ін. Кількість відібраного в селян хліба з цього врожаю також становила 1 млн. т. 6 липня **1942** р., коли тритисячний (!) ешелон із продовольством перетнув кордон України та Німеччини, Герінг заявив: "Схід уже сьогодні врятував Німеччину". Так, Німеччину було "врятовано" (менш ніж на два роки), але за рахунок українського села, де спостерігалися цілковитий занепад продуктивних сил, скорочення посівних площ, занедбаність ланів, скорочення поголів'я худоби, катастрофічний брак робочих рук.

Документи зі щойно відкритих для користування архівних фондів вносять досить суттєві корективи в сучасні уявлення про стан українського села в умовах німецької окупації. Вони дають підстави однозначно твердити: село та його мешканці за таких умов довго проіснувати не могли. Головне командування вермахту визнавало: "У заготовках продовольства, які ми робимо, ми не зупиняємося навіть перед тим, щоб забрати в селянина останнє, прирікаючи його на голод і злидні" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.38, арк.82].

Тане скрізь в Україні таким уже безнадійним було становище села і селянства. Склалося так, що у прифронтових районах (східні області), де господарювала військова адміністрація, визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії. Дещо залишалося й селянству. У Ворошиловградській області окупанти оголосили, що натуральні та грошові податки будуть меншими, ніж у рейсхкомісаріаті, й вилучатиме продукти харчування не безпосередньо військова влада, а через старост і поліцаїв, що давало можливість і в селі залишити певну частину продовольства. Селянам, які працювали на польових роботах, видавали по 10-16 кг борошна на місяць, чого не робилося в інших окупованих районах.

Більш поміркованою була тут і податкова політика. Присадибні ділянки від податків звільнялися, тоді як з кожного колгоспного двору стягували замість грошового натуральний податок: 50-60 кг картоплі, 20 шт. яєць, 700 л молока за рік. Населенню заборонили забій худоби та птиці. Щоправда, згодом у деяких селах коменданти дозволили різати свиней на таких засадах: четверо господарів мусили здати три свині німцям і тільки після того їм дозволялося зарізати одну свиню на чотирьох. Селянство окремих східних районів за таких умов почувалося краще, ніж за радянської влади, і тому не дуже й вітало її повернення, що відразу завважили органи держбезпеки. У спецповідомленні на ім'я М.Хрущова заступник наркома внутрішніх справ України С.Савченко 20 січня 1943 р.Гзразу ж після повернення радянських військ в Україну!) повідомляв: Через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недоброзичливо зустріла прихід Червоної Армії" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.685, арк.10-11]. Але, і на цьому слід наголосити, в інших регіонах становище було зовсім іншим.

УКРАЇНА — ЗОНА "ВИПАЛЕНОЇ ЗЕМЛІ"

Особливо великих збитків Україні завдали нацисти в період вигнання їх Червоною армією. 16 вересня 1943 р. в Ровно, тимчасовій "столиці України, де зосереджувалися служби рейхскомісара Коха, відбулася спільна нарада командування оперативного тилового району "Південь" та керівництва рейхскомісаріату. Заступник Коха Даргель ознайомив присутніх з останньою директивою Гітлера: під час відступу слід вибрати" з України все, що тільки можна. І застосувати при цьому не м'які, а переважно жорсткі методи".

Від німецьких здирників не відставали й їхні румунські та угорські спільники, які в південних районах поспіхом завантажували у вагони все, що потрапляло під руку, включно з рейками трамвайних ліній, дверними ручками та ін. Начальник оперативного тилового району "Південь" із роздратуванням писав про "подільників": "Вони буквально висмоктують усе з України й тягнуть все, що погано лежить" [ЦДАВОУ ф.КМФ-8, оп.2, спр.150, арк.66]. Щоправда, автор цих рядків забув згадати, чий приклад наслідували "союзнички".

Та на відміну од румунських мародерів німці й тут виявили свою організованість, що межувала з педантизмом. Терміново були розроблені всілякі інструкції, в яких детально вказувалося, що підлягає вивезенню, а що має бути знищено на місці. Для вивезення награбованого лише на київських підприємствах і установах окупантам потрібно було 495 ешелонів по 50 вагонів кожний. Для "евакуації" промисловості Маріуполя необхідно було понад 3 тис. вагонів, 150 із них — для унікального устаткування "Азовсталі".

Все, що з якихось причин не вдавалося вивезти, підлягало знищенню. Відступаючи під ударами Червоної армії, фашисти замислили жахливе: перетворити українську землю в "зону пустелі" (термін введено в обіг Гіммлером). У директиві рейхсфюрера СС, виданій у вересні 1943 р., говорилося: "Треба зробити все, щоб після відступу з України там не залишалося жодної людини, жодної голови худоби, жодного грама зерна, жодного метра залізничного полотна, щоб не вцілів жоден будинок, не збереглася жодна шахта, і не було жодного неотруєного колодязя. Противнику мусить залишитися тотально спалена й розорена країна" [Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. - Берлин, 1992, с.8].

Для цього створювалися спеціальні команди "факельників" та підривників, які перед відступом висаджували в повітря підприємства, ілі квартали міст, затоплювали шахти, копальні, спалювали села, якщо ці злочинні дії не поширювалися на всю територію України

Рис. 66 Дії команд 'факельників" у Донбасі 1943 р

(найбільше від них постраждали промислові центри Донбасу, Криворіжжя, а також окремі міста), то лише тому, що рішуче й активно діяла Червона армія.

Особлива увага приділялася переміщенню до рейху української "продовольчої комори' — харчових запасів села. Грабіжники не обмежилися виведенням з України 7,6 млн. голів великої рогатої худоби, 3,3 млн. коней, 9,4 млн. свиней, 7,3 млн. овець і кіз, вивезенням 60 млн. штук свійської птиці, багатьох мільйонів тонн сільськогосподарських продуктів. "Прихопили" також, викопавши в українських садах, 1 млн. фруктових дерев. Та й самою землею (чорноземом) не гребували, завантажуючи нею цілі ешелони. Коли згадуваний уже генерал-комісар Магуніа в своєму звіті про діяльність окупаційної влади в Україні назвав надзвичайними "господарські успіхи німецької адміністрації", то мав він на увазі саме те, що німці взяли з України стільки продовольства", скільки змогли з'їсти, вивезти, знищити.

"ГОЛОДНІ ЗВІРСТВА' -МОР ПО-НАЦИСТСЬКОМУ

Безправ'я в абсолютній формі, в яке було поставлено український народ в умовах окупації, посилювалося продовольчою політикою властей, що серед людності дістала назву "голодні звірства". Голод, який лютував серед населення, особливо в містах, був, безумовно, штучним. "Ми не беремо на себе жодного зобов'язання стосовно того,

щоб годувати народ з цих областей достатку — ця теза пронизує всі окупаційні документи щодо життя та побуту міського населення. Награбовані продукти німці розподіляли таким чином: по-перше, вермахт і, по-друге, населення Німеччини. Населення ж міст України з цього розподілу випадало. Більше того, вдавалися до реквізиції жалюгідних запасів міського населення.

Продовольча обстановка у великих містах загострилася вже восени 1941 р. "Доводиться дивуватися, з якою байдужістю продовжують чинитися труднощі з постачанням населення продовольством, — говорилось у звіті відділу військової адміністрації групи армій "Південь" за вересень того року. — Продовольче постачання у великих містах є надзвичайно критичним... особливо гостро стоїть питання в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві..." [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.154, арк.58-60].

Ось деякі дані, взяті зі звітів окупаційних властей. У Києві, найбільш населеному з міст, захоплених фашистами, протягом перших 3-4 місяців населенню не було видано жодного грама продовольства. Згодом, коли окупаційна влада оголосила про отоварювання хлібних карток, на одного їдця в жовтні-грудні 1941 р. припало 1,6 кг хліба, тобто, 53 г на день, у січні-лютому 1942 — 73 г, у березні-липні 1942 — 93 г, у серпні 1942 — 200 г. Крім того, працюючі додатково отримували 2 кг хліба в місяць. Хоч окупанти визначили рівень калорійності у 850 калорій, у Києві він становив ... 500.

Київ, звичайно, не був сумним винятком. Ось, наприклад, норма продовольчих карток у промислових центрах Донбасу:

	на *тиждень, г*	*на день, г*
Хліб на:		
працюючого.....	1800	260
утриманця.....	1200	170
Масло на:		
працюючого.....	50	7
утриманця	30	4
М'ясо на:		
працюючого	70	10
утриманця.....	40	6
Овочі на:		
працюючого	2500	350
утриманця	2300	310
Крупа на:		
працюючого	150	21
утриманця.....	100	14

Масові голодування, посилені холодами в містах України, стали реальністю вже на рубежі 1941-1942 рр. Одним із інструментів голодомору було масове безробіття. Відомі дані, згідно з якими в липні 1942 р. працювало в інтересах Німеччини близько 500 тис. чоловік, тобто, менш як 2% тодішнього населення. Середня зарплата становила 500-600 крб. за місяць, а ціни на базарах були приблизно такі (в 1942 р.): 1 кг сала — 6000 крб., 1 кг масла — 5000 крб., склянка солі — 250 крб. тощо.

Особливо жорстоким був голод у Харкові. З 15 грудня 1941 по 1 липня 1942 р. тут померло 15,6 тис. чоловік, з них від голоду — 9,3 тис. Найбільша смертність припала на лютий, квітень, травень 1942 р. — відповідно 1283, 2101, 2237 чоловік. Середній коефіцієнт смертності становив 31,5; у деякі дні в місті помирало до 500 чоловік.

Про становище в самому Харкові та на Харківщині командувач військ оперативного тилового району групи армій "Південь" писав: "Як і раніше, зберігається дуже тяжке становище з постачанням цивільного населення дровами для опалення... Існує величезна невідповідність між заробітною платою й цінами на продукти харчуванння. Це веде до того, що місцеве населення змушене продавати все своє майно, щоб вижити. Господарська інспекція повідомляла, що вона зовсім не може забезпечити продуктами харчування... безробітне населення. Інші категорії місцевого населення також не можуть прожити за рахунок продуктів харчування, що йому видаються" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.196, арк.44-45]. Наголосимо: з вересня 1943 р. директивою Е.Коха у зв'язку з відступом німецьких військ припинилося взагалі будь-яке продовольче постачання населення.

Щоб врятуватися від голоду, люди вдавалися до крайніх заходів: вживали різного роду фальсифіковані продукти, сурогати, тобто неїстівні речі. Наслідок — жахливий. Лише за один день у Полтаві від вживання блекотного масла (авіаційне мастило) померло понад 20 чоловік. Головною причиною масової смертності населення була елементарна дистрофія, зумовлена голодом. У пресі, що видавалася під час окупації, раз-у-раз можна було зустріти інформацію про факти людожерства на базі масового голодомору. Нині багато вже відомо про голод в Україні в 1921, 1932-1933 рр., а також у 1947 р. Та, на жаль, майже нічого громадськості не відомо про штучний голодомор на окупованій фашистами території, особливо в містах, як прямий наслідок антиукраїнської, расистської злочинної політики.

Рятуючись від загибелі, міські жителі змушені були продавати, міняти на продукти харчування цінні речі, передусім одяг. Дістали широке розповсюдження так звані "мінки", тобто, ходіння городян у села для обміну речей на продукти. "На дорогах, що вели до сіл, можна

було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3-4 шеренги. Усі йшли на село, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках..." — так описував очевидець "паломництво" городян по хліб [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.454, арк.21].

Голодні муки населення посилювалися смертоносними хворобами: черевним та висипним тифом, дизентерією, туберкульозом, які завжди супроводжують війну та злидні. У 1942 р. захворюваність висипним тифом проти довоєнного часу зросла в 75 разів, черевним — у 12, дифтеритом — у 18. Поширенню цих хвороб сприяло цілковите розорення окупантами мережі медичного обслуговування, закриття громадських лазень, брак медикаментів, мила тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАШМОРГ РЕЙХУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Небувалого занепаду зазнали колись привабливі, мальовничі українські міста, містечка й села. Міське господарство, комунальний транспорт, в які перестали вкладати кошти, вийшли з ладу. Харківська газета в 1942 р. так описала стан міста: "На магістралях Харкова зависають обірвані телефонні дроти... На міських трамвайних лініях стоять нерухомі, пошкоджені вагони... Те, що залишилося з міського господарства, не тільки не зберігається, а й далі руйнується. Немає харчу, холодно у приміщеннях, в них тільки порожні водогінні труби" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.685, арк.130].

Крім "голодних і холодних звірств", епідемій, соціальне становище населення ускладнювалося стихійно відновлюваним "диким" капіталізмом з притаманними йому соціально-економічними видатками. Те, що враз навалилося на населення, можна порівняти лише з катастрофічним стихійним лихом. І річ була вже не тільки в негараздах, пов язаних з війною. Мільйони людей стали нікому непотрібними, ніхто не збирався взяти на себе відповідальність за їхню долю. Колишній обер-бургомістр Харкова професор О.Семененко згадував: "Все населення перетворилося на безробітних. Робітники й інженери без фабрик, учні й учителі без шкіл, студенти й професори без університетів. Хворі без поліклінік, пенсіонери без пенсій. Ті заощадження, що їх трудящі мали примусово вкладати в державні позики... перестали існувати" [О.Семененко. Харків, Харків... Спогади. — Харків, 1992, с.212].

Німецька влада допускала існування в містах приватновласницьких структур — дрібних крамничок, артілей, кафе, ресторанів, різних

кустарних виробництв. їхніми власниками найчастіше ставали вчорашні спекулянти й кримінальні злочинці, тобто, ті, хто встиг "зловити рибку в каламутній воді", дістати в умовах зміни властей та порядків необхідні кошти для розгортання "діла". Внаслідок того, що промислово-виробничу діяльність в Україні було фактично паралізовано, це "підприємництво" звелося до організованої спекуляції, здирств. У 1942 р. в Харкові, місті з давніми підприємницькими традиціями, було здійснено приватизацію для вузького кола близьких до місцевої адміністрації людей. 14 лютого харківська газета "Нова Україна" повідомляла: "Слід відзначити, що частина зареєстрованих в міській управі артілей і товариств, на жаль, не знайшла ще своєї господарської діяльності... Особливо варто вказати, що харчові артілі працюють дуже погано. Свою діяльність вони обмежили відкриттям кафе і їдалень, встановивши в них спекулятивні, недоступні більшості ціни..."

За умов фашистської окупації міське населення катастрофічно скорочувалося. Через надзвичайно високу смертність, відплив жителів міст до сільської місцевості та інші причини на кінець окупації в Києві налічувалося всього 180 тис. жителів, тобто, в 5 разів менше, ніж до війни; в Полтаві — 90 тис. (до війни — 150 тис); у Дніпропетровську — 187 тис. (550 тис); у Вінниці — 85 тис. (96 тис.) тощо.

Картина бідувань народу буде неповною, коли не згадати про те, що в містах і селах набули нечуваного розмаху кримінальна злочинність, хабарництво, спекуляція. І що цікаво: багато німецьких вояків, які подавали себе "лицарями XX століття", хизувалися високим рівнем дисципліни, творили міфи про німецьку чемність та вихованість, Галантність щодо жіноцтва й т.ін., насправді виявилися розбещеними нечемами, грубими солдафонами, схильними до всіляких зловживань (хоча траплялися серед них і порядні люди). Очевидці розповідали, що в німців можна було купити все — від "аусвайса" (перепустки) до зброї.

Відчуваючи цілковиту безкарність, арійці" зовсім розперезалися у "самозабезпеченні" за рахунок місцевого населення. Стимулюючи спекуляцію в небачених масштабах, вони сприяли розростанню "чорного ринку", що виник в Україні з їхньою появою. А самі вихвалялися в листах у рейх "комерційними успіхами": "Україна — товчок рейху". "Україна — рай для спекулянтів", "в Україні гроші валяються на вулицях', "корупція з України затоплює рейх". І навіть таке: "Те, чим раніше займалися євреї, ще досконаліше успадковано німцями".

Вже на самому початку окупації нацистські розбишаки сповна показали свою сутність. Харків'янка Є.Щербина свідчила: "Коли німецькі солдати йшли вулицями, то заходили до будинків і вимагали, щоб люди показували руки та шию. На руках шукали годинники,

а у вухах сережки. В кожного німця можна було бачити на руках по двітри пари годинників ' [ЦДАГОУГф.і, оп.70, спр.НО, арк.6]. Про те ж саме розповідала киянка М.Гурська: "Німці, увійшовши в місто, передусім почали ходити по квартирах. Спокою не було ні вдень, ні вночі. Якщо щось подобалося, враз забирали... Якщо на громадянинові або громадянці, які проходили вулицею, було пальто, то забирали пальто, а якщо подобався один тільки комір, то зривали з пальта комір" [Там само, ф.і, оп.9а, спр.17, арк.139]. А ось іще свідчення. Харків'янин І.Богданов згадав про перше знайомство з німцями. "Чотири чоловіки заходять, питають зброю. Друге запитання — "Юде?" Дружина передбачливо позичила в сусідів ікону, на буфет її поставила. Всі шукали хрестики для дітей, бо це єдине рятувало. Нарешті, ця компанія пішла. Зразу ж виявили зникнення срібного годинника, двох кусків мила, манікюрних ножиць..." [Там само, оп.70, спр.НО, арк.16].

Війна Німеччини проти Радянського Союзу в певному розумінні була війною за Україну, її багатющі економічні ресурси, що дозволяли рейхові вести війну "будь-якої тривалості". З огляду на перемоги на фронтах, які здавалися вирішальними, Німеччина, її представники в окупованій Україні провадили політику "горе переможеним", ставлячись до економіки, населення як до військового трофею, тобто, як до здобичі, що її можна безконтрольно та безкарно грабувати й експлуатувати. Невичерпна сировинно-продовольча "українська комора", до якої присмокталися нацистські розбишаки, була їм настільки до вподоби, що вони не могли натішитися: "Німеччина й Україна чудово доповнюють одна одну".

Як Україна "доповнювала" Німеччину — вже ясно. А от як Німеччина Україну: з ладу виведено й пограбовано понад 16 тис. підприємств, на яких працювали 2,3 млн. робітників та службовців, залізниці, електростанції... Супутником цього супертотального пограбування був дикунський "печерний капіталізм", соціальне безправ я для населення. У тих, хто це пережив, воно назавжди залишило відразу до принад буржуазного ладу.

§7. Нацизм і українська культура

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА: МОРАЛЬНА ДЕГРАДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Політика нацистів щодо культури та інтелігенції українського народу довоєнної пори ними спеціально не розглядалася й не входила до комплексу майбутніх окупаційних заходів. Це пояснюється тим, що стратегічні інтереси Німеччини на Сході передбачали лише одну форму взаємовідносин з Україною — цілковите поглинення її Великонімецькою імперією та експлуатацію її територій на засадах колонії. Що ж до морального стану населення, то тут нацистські окупаційні органи керувалися расовою теорією, людиноненависницькими замірами щодо слов'янства, зокрема українців. У розмові з публіцистом Г.Раушнінгом Гітлер наголошував, що східні слов яни становлять "величезну небезпеку для білої нордич-ної раси" і що одне з основних завдань полягає у відверненні їхнього розвитку [Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. — М., 1939, с.43].

Інтелектуальна деградація, духовне вихолощення українського населення, нічим не закамуфльований вандалізм щодо його культурних цінностей — такою була повсякденна практика окупантів. Про це свідчать стенограми вкрай цинічних висловлювань Гітлера у вузькому колі однодумців. Ось одна з таких відвертостей. У липні 1942 р. фюрер говорив: "Нехай у них будуть школи, і якщо вони захочуть у них ходити, то нехай платять за це. Але максимум, чого їх слід навчати, — це розрізняти шляхові знаки. Уроки географії повинні зводитися до того, щоб примусити їх запам'ятати: столиця рейху — Берлін і кожен з них хоч раз у житті мусить там побувати. Окрім того, цілком достатньо буде навчити тубільців, наприклад, українців, трохи читати і писати по-німецькому, а такі предмети, як арифметика тощо, в цих школах зовсім ні до чого" [Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск, 1993, с.453]. В іншій розмові він висловився ще "крутіше": "Найкраще навчити б їх лише мови жестів... А розумової роботи їх учити не слід" [Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне "третьего рейха" против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — М., 1996, с.128].

На місцях ці настанови ревно реалізували урядовці місцевої окупаційної адміністрації, керовані Міністерством східних окупованих областей, чиновники рейхскомісаріату "Україна", дистрикту "Галичина", комендатур прифронтових областей. їх надихав один із найбільших українофобів рейхскомісар Еріх Кох. Це за його вказівкою шеф відділу пропаганди рехскомісаріату Папенброк організовував усілякі утиски духовного розвитку українського народу, посилаючись на його неповноцінне расове походження". А командувач окупаційних військ в Україні, генерал Кітцінгер, наголошуючи в спеціальному таємному циркулярі від 18 липня 1942 р. на тому, що українець завжди був і є чужим для німців, попереджав: "Кожний простий, довірливий вияв інтересу до українців та їхнього культурного існування йде на шкоду тим історичним рисам, яким Німеччина завдячує своєю могутністю й величчю, ослаблює їх" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.П, арк.И].

Тимчасом погляди практиків на українське населення та його культурні запити нерідко розбігалися з постулатами теоретиків. У "Доповіді про моральний стан та зведення узагальненого досвіду", підготовленій у червні 1942 р. відділом оберквартирмейстера штабу 1-ї танкової армії та переданій до комендатури 531-ого армійського тилового району, подано екскурс у стан культурного розвитку українського народу за роки радянської влади. У розділах огляду під назвами "Об'єктивні прикметні риси української народності", "Поняття "українська держава" та "Національна керівна верства", знаходимо цікаві міркування. Констатується, наприклад, що зі "спустошенням української національної свідомості" більшовикам аж ніяк не вдалося "викорінити існування народу". Більше того, те, що залишилося від голодних і сповнених переслідувань років, "загартувалося у боротьбі й залишилося цілим у своїй зачатковій силі" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.337, арк.45]. Підтвердження цій тезі бачиться в тому, що українська мова, попри різні небажані впливи, "залишилася бездоганною". А оскільки "ради на противагу царям допускали українські школи всіх ступенів, вийшов навіть парадокс: українська мова тут тепер є поширеною більше й звучить чистіше, ніж до світової війни"(першої — авт.). Особливо, як вважають автори огляду, це стосується "літератури і мистецтва". "Український театр був випещений у радянський час, а в царський — заборонений". У радянські роки в Києві, відзначається далі в огляді, "було створено справжній культ українського поета Шевченка (два музеї Шевченка, пам'ятник Шевченка, бульвар Шевченка тощо)".

Оригінальним є тлумачення долі української народної пісні за радянської влади. Автор огляду слушно зауважував, що хоча й зникали визивно бойові та козацькі пісні, які надто легко могли бути витлумачені

Рис. 67. Фашистський "новий порядок" — українським дітям

як провокація щодо радянскської системи ("вони продовжували потай жити і спливли тепер обережно знову"), але залишалися старі сільські та весільні пісні, пісні про рідний край і відомі меланхолічні "думи" мандрівного старця й казкаря ("в Умані нам годинами співав свої пісні один сліпий бандурист"). Офіційні ж більшовицькі пісні народ потай перероблював та співав у національному дусі. "Також, очевидно, ще в основному збереглися старі звичаї... Але немає старого мальовничого одягу: не через внутрішній осуд, а внаслідок загальних злиднів, просто немає " [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.337, арк.45].

Новоявлені колонізатори відчували, що український народ не здолати, доки він зберігає духовний потенціал, свою древню культуру.

Отже, культура ставала перешкодою на шляху реалізації зловісних замірів окупантів щодо України. І тут ціллю №1 ставав носій вищих культурних надбань — інтелігенція.

ГЕНЕРАЛ ГАЛЬДЕР: "ІНТЕЛІГЕНЦІЯ МАЄ БУТИ ЗНИЩЕНА'

За всієї неоднорідності суджень окупаційних інстанцій щодо українського народу та його інтелектуальних здобутків ясно було одно: німці зовсім не збираються всерйоз перейматися інтелектуальними запитами населення, зокрема місцевої інтелігенції. Навіть зовнішній вигляд представників останньої нацисти змальовують упереджено і з неприхованою ворожістю. У зведенні 513-ї комендатури тилового району 'Південь" (Харківщина) читаємо: "Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється од пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться, також і хід розвитку та її становище в народі складаються по-іншому, ніж у нас. Український інтелігент Радянського Союзу — це не "універсально" чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця "інтелігенція"... є невибагливою та непоказною і почуває себе робочою частиною своєї нації й т.ін." "Серед приблизно 150 професорів університетів та академіків (серед них учені з іменем), — уїдливо пише автор огляду, — з котрими мені довелося мати справу по службі, не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.337, арк.39,46-47].

Українська інтелігенція, саме існування котрої як духовної еліти, проводиря народу суперечило колонізаторським планам нацистів, була об'єктом гітлерівського геноциду щодо українського народу. Інтелігенти, які в умовах сталінського тоталітаризму були першими жертвами органів держбезпеки, сотнями гинули в тюремних камерах і дворах, у дем'янових лазах та биківнях, тепер, за німецького окупаційного режиму та розгулу фашистських каральних служб, знов опинилися під ударом неймовірної сили. Рахунок замордованих інтелігентів ішов на десятки тисяч.

Першими жертвами нацистського геноциду в Україні, але вже геноциду за політичною ознакою, стали представники "партійної інтелігенції", що сформувалася за радянської влади. Привабливість комуністичних ідей, сприйнятих у спрощеному сталінському варіанті, робила багатьох інтелігентів-висуванців, вихідців із нижчих соціальних верств,

кому радянська влада відкрила шлях до освіти й надбань культури, непримиренними ворогами фашистів та їхньої ідеології. Розуміючи це, німецькі окупанти розглядали вказаний прошарок як несумісний з "новим порядком" і такий, що підлягає негайному фізичному усуненню. Є підстави припускати, що більшість із закатованих українських комуністів та комсомольців була представниками "партійної інтелігенції". Щира віра в комуністичні ідеали, відданість радянській владі, авторитет якої був у ті роки серед значної частини населення досить високим, були притаманні багатьом. Німці називали їх комуністичними фанатиками. І справді, такі люди рідко відмовлялись од своїх переконань, навіть перед загрозою смерті.

Однак смерть від кулі не була єдиним засобом позбавитися "верхівки" суспільства — людей інтелектуальної праці. Окупанти прирекли українську інтелігенцію на вимирання й іншими безвідмовними засобами: через масове безробіття, побутову невлаштованість, голодомор. Менше пристосовані долати житейські злигодні, люди розумової праці нерідко не витримували випробувань, стаючи легкою здобиччю смертоносних хвороб, безпросвітньої нужди, безправ'я. Описуючи трагічне становище інтелігенції в окупованому Харкові, директор будинку національної культури Гармаш свідчив: "На цій роботі я щодня бачив усі жахи голоду, а іноді й смерті. Приходили до їдальні по злиденну юшку, часто без хліба, молоді й старі, опухлі, тремтячі, знеможені — все це люди науки, мистецтва, зовсім непристосовані до будь-яких інших занять" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.548, арк.68]. Інтелігенти частіше, ніж інші верстви населення, гинули в умовах розрухи. Найбільше з цього погляду потерпіли такі великі культурні центри, як Київ і Харків. До всього, інтелігенти були першими жертвами грабіжництва німецької солдатні, оскільки вважалося, що в них "є що взяти".

Щоб урятувати від загибелі себе та сім'ї, адже працювати за спеціальністю не було жодної можливості, люди науки, мистецтва бралися за будь-яке ремесло, навіть примітивне, торгували на базарах власними "виробами" — сірниками, клеєм, ваксою, відрами, лопатами тощо. Інші, менш спритні, розпродували спочатку свої бібліотеки, потім одяг, міняли на продукти в селян буквально останнє, животіли, доходили межі здичавіння.

Тягар матеріально-побутових злигоднів посилювався жорстоким ставленням, приниженням людської гідності з боку нацистських "надлюдей . Гітлерівська вояччина, хизуючись "расовою перевагою" та намагаючись принизити, вразити місцеве населення, яке вона нарікла "тубільцями , об'єктом своїх знущань найчастіше обирала національну інтелігенцію. Документи, спогади містять багато свідчень того, якими

витонченими методами бундючні німецькі завойовники принижували українську інтелігенцію, особливо професуру. У Львівському університеті зарплата професора була в 2,5 раза нижчою, ніж у друкаркинімкені. А ось як відбулося перше знайомство професорів цього університету з німецькими окупантами. Професор Турчин, керівник однієї з кафедр, побачивши шефа-німця, вклонився йому. Німець зупинився, покликав професора і спитав: "Чого ви мені вклонилися?" "Тому, що ви симпатичні, тому, що ви мій шеф". Німець відповів: "Це не так. Тому, що ви повинні кланятися мені, як репрезентантові німецької величі. І цього вчіть і своїх студентів" [ЦДАГОУ, ф.166, оп.2, спр.63, арк.3]. Згадуючи пережите в окупованому Харкові, старий професор Бржечка розповідав: "Ми жили в темряві... Я почав забувати, хто я. Слово "раб" лягало і вставало разом зі мною. Бувало, несу з Журавлівки два відра води, а перед самою моєю квартирою мене зупиняє свистом німець і наказує занести воду йому. Я заношу, а потім, витерши сльозу, повертаюсь знову на Журавлівку" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.89, арк.139].

Слід зазначити, що аполітичні настрої володіли тоді переважною більшістю інтелігенції, котра обрала, як їй здавалося, єдино можливий шлях — пристосуванство. Додатковим фактором, що полегшував прийняття цього непростого з морального погляду рішення частиною інтелігенції, були образа на радянську владу, антипатія до неї. Дехто цинічно розраховував добре влаштуватися за "нового порядку". Частиною інтелігенції, що була втягнута до окупаційних владних структур, рухало альтруїстичне бажання прислужитися співгромадянам у складний час. Слід зауважити, що ці інтелігенти видавали бажане за дійсне. Протверезіння настало дуже швидко — від рожевих ілюзій лікувала мерзенна дійсність.

Розглядаючи політику окупаційних властей щодо української інтелігенції, слід враховувати, що тоді як ставлення до радянської інтелігенції було однозначним (найчіткіше його сформулював начальник генштабу вермахту Гальдер: "Створена Сталіним інтелігенція повинна бути знищена"), стосовно старої інтелігенції чіткої політичної позиції не було (мовляв, "рятування потопаючих — справа рук самих потопаючих'). Питання взаємин із національною інтелігенцією було непростим і залежало від ставлення фашистської окупаційної влади в цілому до "українського питання". На практиці це означало: або колабораціонізм, або камера гестапо.

СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

Страхітливі умови "нового порядку", покликаного задушити все живе на окупованій території, здавалося б, унеможливлювали будь-яку форму суспільного життя, а культурного — й поготів. І все ж у напівмертвих містах, передусім найбільших центрах України, стали з являтися перші ознаки культурного пожвавлення. Вціліла інтелігенція робила несміливі, але настійливі спроби заявити про себе, якось згуртуватися, налагодити діяльність у галузі культури. Дехто плекав надії на те, що "культурна німецька нація" з розумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів і, відповідно, окупаційна влада піде їм назустріч.

Однак сподівання на те, що німці опікуватимуться духовними, як і взагалі будь-якими інтересами українців, виявилися марними. Щоправда, спочатку гітлерівці, нехтуючи культурними потребами місцевого населення, принаймні не заважали спробам місцевих інтелігентів задовольнити їх. Надалі ж ставлення окупантів до таких вимог ставало нетерпимим. Водночас німці всіляко підкреслювали свою незацікавленість у розвиткові української культури. Певну роль відігравало побоювання німецької влади, що наукові установи та заклади будуть використані місцевою інтелігенцією для створення "національно-політичного інструменту". Зокрема, шеф наукових установ фон Франк'є скаржився, що Київський політехнічний інститут "перетворюється в розсадник націоналізму". Він же вжив заходів для заблокування спроб відновити діяльність Академії наук, підкреслюючи, що її слід розглядати як "інститут державності очікуваної самостійної України [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.5, спр.4, арк.Ю].

Вкрай дезорганізоване суспільне життя, брак необхідних умов для роботи та й самого бажання працювати, звісно, не сприяли плідній діяльності цих установ. "Наша робота нагадує гру в ляльки", — так оцінювали деякі науковці ефективність своєї праці. У доповідній записці наркома держбезпеки України С.Савченка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка про поведінку вчених в умовах окупації зазначалося: "За матеріалами, що у нас є, переважна більшість науково-технічної інтелігенції, залучена німцями для роботи в інститутах, науково-дослідної роботи не вела ' [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.549, арк.2]. Нацистська політика духовного закабаления українського народу яскраво виявилася і в ставленні фашистів до здобуття освіти підростаючим поколінням на загарбаних територіях. Згідно зі спеціальною директивою рейхскомісара України Е.Коха та особливим розпоряд-

женням військової адміністрації групи армій "Південь" ліквідовувалася система радянської народної освіти й натомість запроваджувалися чотирикласні українські школи. Навчання в них мало обмежуватися читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, різними іграми та ручною працею, але без використання будь-яких навчальних посібників. У директиві підкреслювалося, що підручники й навчальні матеріали повинні бути вилучені в школах і в населення внаслідок їхнього пропагандистського та комуністичного змісту.

Метою чотирикласних шкіл була підготовка робітників-ремісників, що значно звужувало шкільну мережу. Зокрема, в Києві працювало лише 40 "народних шкіл', які відвідували 6470 учнів (напередодні війни в місті діяло 157 шкіл з 96,6 тис. учнів); у Харкові — відповідно 24 і 11 тис. (до війни — 135 і 103,4 тис); у Полтаві — 2 і 150 (до війни — 18 і 12 тис).

Як і наука та освіта, вкрай деформованим було літературно-мистецьке життя. Та й про яку художню творчість могла йти мова, коли над кожним митцем чи літератором тяжіла примара голодної смерті та злиднів, коли їхні побутові умови були зведені до печерного стану й аж ніяк не сприяли появі високих ідей та образів! Ініціатива згуртування творчих працівників на базі української національної ідеї виходила від "похідної групи" ОУН (з основному — від членів мельниківської фракції), що прибула до Києва разом із німецькими військами. Організаторські функції виконував поет і вчений О.Ольжич-Кандиба. Його осередок, до якого входила, зокрема, О.Теліга, створив у Києві спілки письменників, музикантів, лікарів, музейних працівників, інженерів. При редакції газети "Українське слово" було засновано видавництво з такою ж назвою, а також політичний клуб інтелігентів ім. гетьмана Павла Полуботка. Олена Теліга налагодила випуск нелегального журналу "Літаври". Крім того, певний час видавалися часописи "Розбудова нації" та "Український вісник (редакція останнього перебувала в Берліні).

Чимало людей творчої праці, орієнтованих за роки радянської влади на приховування своїх переконань, ідеологічне пристосуванство, схильних до меркантильної політизованості власної творчості, звично змінювали одного "замовника на другого. Творче животіння як, звісна річ, і побутове, було притаманне митцям, які жили за рахунок мізерних заробітків, одержуваних від реалізації їхніх праць. Певні джерела існування, зокрема, мали художники, оскільки німецькі військовослужбовці поперваx виявляли інтерес до українських пейзажів і зображень міських ландшафтів. Однак покупці картин швидко розчаровувалися, називаючи їх хіба що "товаром середньої якості".

Молоді митці, привчені виконувати замовлення "на злобу дня , намагалися по-своєму використати кон'юнктуру. У газеті "Нове українське слово", наприклад, повідомлялося, що молодий художник М.Іванов "дуже вдало відобразив на полотні варварські дії більшовиків". У тій же газеті можна було прочитати інформацію про те, що в Києві відбувся концерт професора консерваторії А.Королькова, який виконував лише твори німецьких композиторів, а також Героїчний етюд", написаний ним до дня народження Гітлера. Інший митець — О.Веретенченко — писав пісні для українців, які добровільно пішли служити в німецьку армію й т.ін. Такі "твори", що прославляли окупантів, викликали протест місцевого населення.

Значного поширення набуло виконавське мистецтво. Окупаційна преса повідомляла про гастролі української капели бандуристів у Німеччині для проведення агітаційної роботи в розташованих там таборах для військовополонених, а хорової капели — в німецьких військових частинах і госпіталях. Взагалі, обслуговування окупаційних військ вважалося серед учасників таких виконавських колективів вигідним, мабуть, з огляду на "натуроплату". Тільки в Києві існувало 28 концертно-естрадних груп. Під час "тижнів культури", що організовувалися для солдатів окупаційних військ, ці колективи виконували в основному німецький репертуар, український же — вибірково. Часто вони виступали також у церквах під час служб і панахид.

Спеціальними директивами німецької влади місцевому населенню заборонялося відвідувати спектаклі, поставлені театрами для військовослужбовців вермахту. Провідні театри працювали тільки для німців. На суто німецьку установу був, наприклад, перетворений Київський театр опери та балету. Групи його акторів виїздили зі спектаклями й безпосередньо на фронт. Український оперний театр дістав визначення "опернгауз" і на його постановки не допускалися місцеві жителі. Повновладним господарем у театрі був "інтендант" Вольфганг Брюкнер, брат придворного композитора Гітлера — Антона Брюкнера. Знущаючись над українськими артистами, серед яких, до речі, були висококваліфіковані співаки, за його словами, "барани", він позбавляв останніх продовольчого пайка. А свою "місію" формулював так: "Цей театр — моя німецька домівка".

Попри всі зусилля хваленої німецької кіноіндустрії, фашистам не вдалося використати кінематограф для досягнення пропагандистських цілей. Українці, яких поперваx зацікавила новинка — 'закордонне кіно", невдовзі розчарувалися в ньому, позаяк воно було надто далеким від реалій їхнього життя. Характерне визнання знаходимо в доповіді начальника поліції безпеки та СД Києва за червень 1942 р.: ...Нечис-

ленні кінофільми, що демонструвалися в селищах і містах, більше здатні викликати негативну реакцію. Адже вони ледь зрозумілі за змістом та звуком і мусять поступитися радянському кінофільму" [ЦДАВОУ, ф.36/6, оп.4, спр.475, арк.214].

"В УКРАЇНІ ДАВНО, ОСЕЛИВСЯ НІМЕЦЬКИЙ ДУХ"

Ілюзії щодо провідної ролі "німецького фактора" в історичній долі України взагалі були "ідеєю-фікс" гітлерівців. Вони всіляко намагалися вкорінити в свідомості місцевого населення тезу про те, що німецький вплив на Україну з давніх-давен відігравав роль "значного й постійно діючого чинника', що, мовляв, у Києві "давно оселився німецький дух", як писала газета "Франкфуртер цайтунг" 2 березня 1943 р.

Всі зусилля пропагандистського апарату були спрямовані на те, щоб переконати місцеве населення в "сильному тяжінні" ще древніх слов'ян — предків українців — до всього германського, у "величезному старонімецькому впливові" на українську культуру, "керівному впливові" німців на політику правлячих кіл України в різні епохи. Щоб довести права арійців на Україну, Еріх Кох віддав розпорядження провести археологічні розкопки на її території, зокрема в с.Корчувате під Києвом. Німецький професор Штампфус, шеф інституту археології, довільно витлумачив результати цих розкопок, які, за його твердженнями, нібито свідчили про приналежність згаданого поховання германському племені бастарнів, тобто, готів.

Поширювалася думка про те, що Богдан Хмельницький зумів очолити боротьбу українського народу проти польського засилля лише тому, що в його оточенні були німці. Цикл статей про німецькі промислові колонії в Лівобережній Україні, написаних професором О.Оглоблиним із дотриманням настанов Е.Коха, опублікувало "Нове українське слово , що його редагував завзятий колабораціоніст, агент НКВС і гестапо, фолькcдойч професор К.Штеппа. На сторінках цієї ж газети систематично друкувалися біографічні есе про верховодів рейху.

Під акомпанемент пропагандистської тріскотні відбувалося масове перейменування вулиць, площ, навіть міст. Львів став Лембергом. Вулицю Хрещатик у Києві, відому під цією назвою всьому світові, було перейменовано в Ейхгорнштрассе, бульвар Т.Шевченка — в Находштрассе тощо.

З такою ж запопадливістю тогочасні кон'юнктурщики намагалися довести, що українська література, мистецтво, архітектура виникли й

розвивалися лише завдяки німецькому впливові та з допомогою німців. Згідно з подібними твердженнями, самобутній українській літературі ще від часів Київського літопису притаманний глибокий слід культурного німецького впливу. Фольксдойчами або, принаймні, епігонами німецької літератури оголошували українських письменників, композиторів, художників. Так, для написання "Енеїди" І.Котляревський нібито використав поеми Скарона і Блюмаєра, а сюжети творів Квітки-Основ'яненка запозичені в Гердера. Спадщина ж І.Франка, Т.Шевченка, Лесі Українки взагалі цілком залежна від німецької літератури. О.Кобилянська "розвитком свого таланту зобов'язана насамперед німецькій духовній культурі" — так писалося в некролозі української письменниці. Аналогічні твердження містилися в статтях, присвячених 100-річному ювілею М.Лисенка.

Майже щодня рептильна преса "бомбардувала" читача черговою сенсацією щодо вирішальної ролі німців в історії та розвитку культури України. Особливо активним у цьому було профашистське "Нове українське слово". На його шпальтах стверджувалося, що "Збірку Ханенка", яка експонувалася в Музеї західного і східного мистецтва в Києві, нібито заснував не Ханенко, а німецькі "знавці мистецтва" Бод та Вінклер, що творцем Андріївського собору в Києві був німець Г.Шедель та ін.

Слід наголосити, що спроби онімечення наштовхувалися на повсюдний опір українців. Так, у германізаторську концепцію нацистської політики духовного підкорення українського народу не вписувалася діяльність традиційних для дореволюційної України культурно-освітніх товариств "Просвіта". Заборонені й розпущені радянською владою осередки цієї організації знову стали виникати після відступу Червоної армії. У багатьох випадках ініціатива створення "Просвіт" належала ' похідним групам" ОУН. У повідомленні командувача поліції безпеки та СД в Україні від 23 жовтня 1942 р. про "Український рух опору" зазначалося: "Робляться спроби проникнення прибічників Бандери у культурні, наукові та інші неполітичні організації для спрямування їх діяльності в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об єднанню "Просвіта" [ЦДАГОУ, ф.57, оп.4, спр.174, арк. 121. На зв'язок ОУН(б) з харківською "Просвітою" вказувало й місцеве відділення поліції безпеки та СД.

У кожній організації "Просвіти" було кілька секцій: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, церковна, друку, агрономічна та ін. Просвітянські гуртки ставили аматорські спектаклі, контролювали роботу шкіл, провадили лекції, влаштовували концерти, виставки, гуляння, відзначали релігійні свята, видавали та розповсюджували

брошури, листівки. З членів "Просвіт", переважно людей інтелектуальної праці, створювався актив. Крім того, на спеціальних курсах, що працювали при таких організаціях у Києві, Харкові, Полтаві, готувалися кадри для їхніх провінційних відділень. Згідно зі статутом деяких "Просвіт", до їхнього складу могли входити тільки українці віком не молодші 18 років, які мали двох поручителів із числа членів товариства.

Німецьку владу непокоїла надміру самостійницька, як вони вважали, діяльність "Просвіт". В огляді харківської поліції безпеки та СД вказувалося: "Як і в минулому, "Просвіта" намагається розширити вплив на громадське життя. При цьому дедалі більше визначається її прагнення усунути сторонній вплив, зокрема й німецький, і продовжувати роботу за створення "самостійної України" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.534, арк.18].

Із посиленням репресій, спрямованих проти українських самостійників, "Просвіта" політизувалася (незрідка на шкоду просвітницькій діяльності), ставала опозиційною до німецьких окупантів. У жовтні 1942 р. поліція безпеки та-СД повідомляла з окупованої Дніпропетровщини про таємну діяльність в обласному центрі забороненої організації "Просвіта . Там у ніч із 5 на 6 вересня 1942 р. було заарештовано 15 осіб за участь у таємних зборах та антинімецьку діяльність. Далі повідомлялося: "Щораз яснішим стає намагання "Просвіти" виключити всілякі інші впливи, зокрема й німецький, і всіма засобами боротися за утворення самостійної України". Агенти СД, які проникли в дніпропетровську "Просвіту", доповідали, що, за словами її голови, основною метою організації є боротьба проти більшовизму та підтримка німецького вермахту, а після повалення радянського режиму — "боротьба проти німців за виключення німецького впливу". Активно виступали за досягнення самостійницьких ідеалів "Просвіти" Києва, Запоріжжя, Полтави.

КУЛЬТУРНИЙ ГЕНОЦИД ФАШИСТІВ В УКРАШІ

Збитки закладам культури, науки, освіти, що становили величезну як на ті часи суму — понад 11 млрд. крб. у цінах **1940** р., були наслідком не так бойових дій, пов'язаних із війною, як цілеспрямованого антиукраїнського культурного терору фашистських окупантів протягом 1941-1944 рр.

Та було 6 необачним спрощенням подавати політику німецьких окупантів щодо українських культурних цінностей лише як суціль

руйнівницьку, як вандалізм. Ставлячись із зневагою в цілому до української культури, фашисти водночас виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах. Вони не приховували своєї переконаності в тому, що цінності культури українцям ні до чого і що місце найкращим пам'яткам культури — в Німеччині. Тому й виходило, що коли до шкіл або кінотеатрів німці ставилися байдуже, використовуючи їх у кращому разі як казарми чи солдатське казіно, то до музеїв, архівів і бібліотек виявляли підвищену увагу. Причому увага ця була специфічною — продуманою, спланованою й прорахованою буквально в деталях, викладеною в спеціальних інструкціях, довідниках, розшукових виданнях (наприклад, довідниках "Музеї Києва в радянський час" та "Музейна справа в СРСР"). Був сформований і спеціальний апарат для виявлення, вивчення та захоплення цінностей, які оголошувалися "трофейними".

Так само ретельно реалізовувалися заплановані акції пограбування. І не тільки цінностей культури — геть усього, адже тотальний грабунок був однією з цілей війни Гітлера. Після входження німецьких військ до того чи іншого культурного центру музеї та картинні галереї, архіви, бібліотеки закривалися, все їхнє майно підлягало консервації. У кожному випадку призначався уповноважений, який власним життям відповідав за збереження музейних, бібліотечних, архівних фондів, що віднині належали третьому рейху.

А вже потім до справи бралися спеціалісти "Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга". У ньому працювало 350 експертів, наділених особливими повноваженнями — кваліфіковані історики, мистецтвознавці, архівісти, бібліофіли. Заперечувати їм не наважувалися навіть чиновники гестапо. У кожного з експертів була спеціальна група допоміжного персоналу. Ці люди ретельно збирали, реєстрували, вивчали й каталогізували конфісковані скарби. При штабі Розенберга діяла спеціальна Головна робоча група України", яку очолював спочатку гауптсляйтер Зайбот, а згодом штабайнзатцфюрер Антон. Вказаний орган складався з робочих груп "Західна Україна" й "Південна Україна", таких самих "груп" у великих культурних центрах східної України — Харкові, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську та ін. Керівництво "Головної робочої групи України" перебувало в Києві. При штабі Розенберга діяли також "Окремий штаб бібліотек" і штаб "Образотворче мистецтво".

На територіях "прифронтової зони' — Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської та Чернігівської областей — крім представників штабу Розенберга діяв так званий батальйон особливого призначення. Він перебував у віданні Міністерства закордонних справ і безпосереднім його шефом був Ріббентроп. Командував батальйоном

штурмбанфюрер СС ІСюнсберг. Спеціальний апарат для пограбування культурно-освітніх установ — так звані трофейні комісії — був створений румунськими окупантами в новоствореній Трансністрії.

Вже з наявності такого розгалуженого й кваліфікованого апарату можна судити про велетенські масштаби грабунку, піднесеного до рівня "державних інтересів". До всього, вилучення цінностей відбувалося водночас в інтересах і рейху, і окремих виконавців. Це був "грабунок у квадраті". Багато чог» прилипало до рук нацистських бонз (хрестоматійний приклад тут подавав губернатор "дистрикту Галичина" Ляш, який викрадені й приховані від рейху цінності валізами та чемоданами відправляв своїй дружині до Німеччини). Іноді вилучення оформлялося розписками чи іншими аналогічними документами. Але ще більше картин, меблів, килимів було просто викрадено без дотримання будь-яких формальностей. Серед зниклих виявилися картини Рубенса, Рембрандта, Матейка. За два місяці до вигнання німців зі Львова вони вивезли 12 ящиків "з дуже цінними картинами" Львівського історичного музею. У відповідному документі вказано й місце, де їх належало зберігати — монастир *у* Білянах під Краковом.

Дивлячись на своїх "шефів", привласнювали цінності й рядові. Втім, якщо міністри, губернатори, генерали прибирали до своїх рук із допомогою "розписок' найцінніші колекції, то втягнуті в піратський розподіл "трофеїв" виконавці задовольнялася музейними та бібліотечними "дрібничками", яким часто не було й ціни.

А увінчував цю гігантську піраміду хижаків сам Адольф Гітлер. Він планував спорудити в рідному місті Лінц помпезну галерею — "Музей фюрера". За його завданням директор Дрезденської картинної галереї ПМоссе відбирав найкращі картини для цього музею з числа пограбованих у чужих музеях, зокрема й України. Тому грабіжницьку операцію гітлерівців іноді умовно називали акцією "Лінц".

Безпрецедентний грабунок шедеврів українських музеїв був легалізований спеціальним розпорядженням начальника оперативного тилу "Південь" від 24 серпня 1941 р. (на той час це був вищий військовий чин на окупованій території України). У ньому однозначно говорилося, що в питанні використання творів мистецтва, "котрі були чи будуть реквізовані" на території, зайнятій німецькими військами, "німецька сторона в будь-якому разі користується пріоритетним правом розв'язання цього питання" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.266, арк.46].

Німецькі спеціалісти з "айнзатцштабу Розенберга" підкреслювали велике значення музеїв Києва. Але визнання німцями їхньої унікальності зовсім не означало бережливого до них ставлення. Всюдисущий Е.Кох узагалі заборонив показувати рейхсдойчам багатства київських

Рис. 68. Бюст Т.Г.Шевченка, розбитий фашистами у його музеї є Каневі. 1943 р.

картинних галерей. Німці не повинні були довідатися про те, що в Україні "були люди, які мали художній смак і могли створити такі значні зібрання творів мистецтва" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.265, арк.51-53]. У цих музеях "паслися" водночас "айнзатцштаб Розенберга" і "батальйон Ріббентропа", що провадили широкомасштабну мародерську операцію "Лінц'. Загалом, за даними радянських державних органів, із музеїв України німці вивезли не менш як 330 тис. експонатів.

У складі штабу Розенберга перебувала ще й зондеркоманда з районом дії груп армій "Південь", якій зобов'язані були надавати сприяння всі установи. А мета її полягала у виявленні в архівах, бібліотечних фондах будь-яких матеріалів, що мали цінність для Німеччини, й вилученні їх. Спеціалісти з архівної та бібліотечної справ розкинули щупальця своїх опорних пунктів на всій окупованій території.

У центрі уваги нацистських "книголюбів були ті документи та література, котрі мали особливе значення для пізнання 'більшовицької дійсності", для розуміння комунізму та життя народу після Жовтневої

революції, причому акцент робився на політичній, світоглядній, культурній та соціально-економічній галузях. Вважалося, що, навіть вигравши війну проти СРСР, Німеччина ще тривалий час матиме справу з наслідками більшовизму, і тому слід "докопатися до його коренів'. З огляду на це було навіть видано спеціальне розпорядження Гітлера від 1 березня 1942 р., яким штаб Розенберга зобов'язувався "збирати всі матеріали, котрі можуть бути використані для планомірного духовного знищення наших противників, передусім євреїв, масонів і більшовизму" [ЦДАВОУ, ф.4620. оп.З, спр.378, арк.11].

Обліковувалися географічна, політична, економічна література й добільшовицького періоду. Складено було спеціальні розшукові каталоги, роботу над якими очолював доктор Томсон. Усього відібрали кілька мільйонів книжок та журналів. Пункти комплектування розміщувалися в Києві, Симферополі, Харкові, Мінську та Ризі. По тому все найцінніше відправлялося до рейху, в так звану бібліотеку Сходу, до якої ввійшло 120 тис. конфіскованих книжок та близько 11,5 тис. найменувань журналів. Привласнено незліченну кількість архівних справ, українських архівів.

Варто підкреслити, що ретельні відбір та зберігання окупантами творів мистецтва, бібліотечних збірок, архівних фондів стосувалися лише частини культурної спадщини українського народу, тільки того, що годилося для утилітарних цілей. Решта або відразу підлягала знищенню, або кидалася напризволяще. Щойно необхідне фахівцями із штабу Розенберга чи батальйону Ріббентропа було відібрано, все інше вже розглядалося як макулатура.

Нацистська колоніальна політика в Україні, проваджувана "залізом і кров ю', не залишала жодної надії на збереження національної культури. Як визнавалося в одному з цитованих вище оглядів поліції безпеки та СД, "українці дедалі більше переконуються в тому, що німецька адміністрація провадить культурну політику, спрямовану на знищення української культури" [ЦДАВОУ, ф.3676, оп.4, спр.475, арк.1221]. Така ж доля не меншою, а можливо, навіть більшою мірою чекала й на головного її носія — українську інтелігенцію, поділену ідеологічними барикадами на непримиренні ворогуючі табори, що, безумовно, полегшувало гітлерівцям здійснення їхньої мети, оскільки німецькі "надлюди особливої різниці між політичними угрупованнями української інтелігенції не вбачали. Адже в їхньому стратегічному розкладі весь український народ, як і його культура, не мали права на майбутнє.

§8. У жорнах між гітлеризмом і сталінізмом

ФАШИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СУСПІЛЬСТВІ

Доскіпливий читач, знайомлячись із капітальними працями з історії Великої Вітчизняної війни радянських істориків, не зможе не звернути уваги на тенденційне нівелювання та спрощення історичного процесу, прагнення уникнути повного розкриття вельми складних умов і ситуацій, місцевої специфіки. Все це, безумовно, збіднювало, Вихолощувало справжню історію.

Відповідно до пропагандистських стереотипів подавалися й події, пов'язані з приходом німецьких окупантів в Україну. Офіційна пропаганда, безапеляційно твердячи про "монолітну єдність трудящих", видавала бажане за дійсне. Клішована теза про те, що весь народ як одна людина став на захист соціалістичної Вітчизни", кочувала з книжки в книжку, зі статті в статтю, не пояснюючи нічого, не відбиваючи реальної картини. Насправді ж єдності в суспільстві не було, так само, як у 1921,1931,1991 рр.

А на початок "фатальних сорокових" незрима прірва взагалі поглибила розкол народу на членів ВКП(б) та безпартійних, на 'радянських патріотів" і "ворогів народу", не "верхи" й "низи". Тим паче не було згуртованості в українській нації, різні частини якої перебували в складі кількох держав.

По суті, громадянська війна, розпочата в країні в 1918 р., хоча й в інших формах — то як "гаряча", то як "холодна , тривала весь час. Схоже, що розкол суспільства був вигідним для сталінського режиму, оскільки спрощував здійснення запаморочливих соціальних експериментів. Сталінське "соціалістичне будівництво", що провадилося надзвичайними, а точніше — екстремістськими методами, виявилося непомірним тягарем для основної маси населення, приховане розчарування й незадоволення якого зростали. Штучно роздмухувана "класова боротьба" (і це вже в умовах "соціалізму, що переміг'!), н^цьковуван-

ня однієї частини суспільства на другу ще більше посилилися під час "ве$_{Л}$ии$^{:ого}$ терору". Перетворення ГУЛАГу в безмежний архіпелаг, зрештою, довершило розкол суспільства. З неослабною силою система більшовицьких "надзвичайних заходів", базована на силових методах, що прижилися в радянській практиці з часів громадянської війни, діяла в Україні, яку Сталін вважав ненадійним регіоном СРСР.

Теї^а політичних процесів у суспільстві під час фашистської навали не \iotfe бути розкритою без розгляду, бодай стислого, його морально-психо>огічного стану напередодні та під час окупації. І в містах, і в сільській місцевості людність перебувала в стані дезорієнтованості або збентеженості- Проте півтора року перед війною тема злочинної суті націонал-соціалізму та німецьких злочинів у захоплених європейських країна* була знята з ужитку. На громадськість це діяло заспокійливо. Вза^гаіі нечітка, подекуди сумнівна й ухильницька позиція офіційних радян(ьких кіл та засобів пропаганди щодо питань, які особливо тривожили суспільство: фашизм, третій рейх, імовірна війна з ним — не могла bj$_{e}$ і>іати негативного впливу на населення.

Не слід скидати з рахунку й того, що існував прошарок людей, які не ^$_{п}$цсалися в сталінський режим та були несправедливо скривджені під $_{ча}$с більшовицьких соціальних перетворень (' куркулі-глитаї", "гнила інтелігенція", "класові вороги", сім'ї "ворогів народу"). Адже "будівництво соціалізму" супроводжувалося постійними репресіями — систем^{3} ^{наче} з глузду з'їхала: навмисно ставила собі за мету якомога біль$_{ш}$у кількість людей зробити своїми ворогами. Виходило, що напередодні вирішальної, як це всі розуміли, війни підстави для існування 'п'ятої колони" не усувалися, а, навпаки, штучно створювалися.

Розглядаючи цю складну ситуацію, слід враховувати й таке. В умовах тог° ^{час}У> ^{коли} засоби інформації не були достатньо розвинуті й не охогілк$^{'вали}$ всього населення, а антифашистська пропаганда хибувала на гіоВ^{е}Р^{Х0В}ісТb, не була цілеспрямованою та переконливою (навіть У го^о#^{ном}У$^{:}$ стосовно загарбницьких намірів фашистів щодо Радянського С^{0ІОЗ}У й, особливо, України), залишалося місце для пронімецьких настроїв та ілюзій серед певної частини населення.

Не дивно, що вже після перших повідомлень про війну з німцями, про неРД$^{ач'}$ Червоної армії пожвавилися різного роду вороги й недоброзичливці радянської влади. У західних областях такі настрої навіть не приховувалися. А з інших регіонів, з місць, в органи НКВС у великій кількові стала надходити інформація про те, що "дехто" готується до Помети більшовикам у разі приходу німецьких військ. Чимало людей під різними приводами уникали евакуації разом із підприємствами та уста,$_{Н}$оР$^{ами\ на\ СХ}$ІД- Так, принаймні, свідчить у своїх спогадах Докія Гу-

менна. яка пережила окупацію в Києві ("багатр чекали!") [Хрещатий Яр (Київ 1941-1943). Роман-хроніка. — Нью-Йорк, 1956. с.304 та ін.].

На нестабільність радянського суспільства, розхитаного та розбурханого хоча й прихованим, але нескінченним і подекуди кривавим внутрішнім конфліктом, нав язаним йому сталінським режимом, розраховували й нацистські проводирі, плануючи агресію проти СРСР. І не в усьому вони помилялися в своїх розрахунках: поруч із багатьма несхибними прибічниками радянської влади, які з непримиренною ворожістю зустріли фашистів, вистачало й тих, хто мав зовсім інші настрої. Уже в наші дні багатьох прикро вразили оприлюднені уривки із щоденника Геббельса, де він описує, як приємно здивували німецьких вояків зустрічі, влаштовані населенням у Західній Україні, котре вітало їх як визволителів. Але ж за півтора року до того воно так само радісно вітало в цьому краї ради й Червону армію. Та незабаром розчарувалось у "народній владі". Надто вже примхливою та суворою вона виявилася...

Новорозкриті сторінки архівних справ дають нині додаткові підстави не відкидати геть наведені вище міркування нацистського міністра пропаганди. Ось, для прикладу, свідчення (одне з багатьох!) відомого русиста й українознавця, керівника Інституту Східної Європи в Бреслау професора Ганса Коха. Як представник імперського міністерства східних окупованих областей у чині гаупмана він у складі вермахту прибув в Україну для виявлення ворогів радянської влади та залучення їх до співробітництва з німцями. Об'їздивши за вказівкою міністерства значну частину окупованої території України, він склав звітну доповідь "Радянська спадщина в Україні" (вересень 1941 р.). В ній на підставі баченого та почутого твердиться, що "населення України в більшості своїй налаштовано антибільшовицьки й пов'язує своє майбутнє виключно з країнами "осі" на чолі з великонімецьким рейхом" [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.2, спр.26, арк.іа].

Такий висновок може здатися мало обґрунтованим. Однак той факт, що коло людей, які вбачали в приході німців порятунок від більшовиків, було досить широким, сумніву не підлягає. Незаперечні документальні дані давали деяким зарубіжним історикам підстави для реалістичних, хоч, певною мірою, й гіпертрофованих узагальнень. Еріх ессе, наприклад, запевнював, що "радянський народ виявив значно менше одностайності з радянською політичною та державною системою, ніж таке єднання передбачали й розраховували зустріти німці" [Hesse E.Sowjetrussischer Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Begehle. — Gottingen, 1969, s.164].

Значну роль у новій орієнтації основної маси людей відіграло те, що під впливом невдач і поразок Червоної армії багато хто втратив віру

в те, що радянська влада зможе ще колись повернутися. У щоденнику киянки І.Хорошунової за 1941 р. читаємо: "Зі ста чоловік довкола хіба що п'ятеро вірять у те, що поразка наша не є остаточною" [Die Schoah von Babij Jar. — Vien, 1991, c.300].

Реалістична оцінка обстановки на окупованій території України підтверджує тезу про брак єдності не тільки в суспільстві. З усією гостротою виявилося в переломний воєнний час, що й комуністична партія не є таким уже монолітом, як це подавалося пропагандою. На окупованій території "без дозволу партії" та без поважних причин залишився кожен п'ятий член КП(б)У. Згідно із встановленими правилами, якщо член партії реєстрував у поліції свою приналежність до неї, тобто, "роззброювався" й письмово заявляв про це, фашистська влада його не репресувала. Типовий зміст розписок був такий: "Я, член Компартії (такий-то) дав цю підписку (такому-то) відділенню поліції в тому, що не буду організовувати й брати участь в партизанських загонах. У разі проведення дій проти німецької армії я відповідаю головою, а також і вся моя сім'я, в чому й розписуюся" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.46, спр.128, арк.26]. Але подібна формальна заява про лояльність не рятувала колишніх комуністів від невсипущого нагляду, а якщо каральні органи брали заручників, то це передусім були вчорашні члени партії.

Наскільки багато було таких, що давали підписку про відмову від боротьби проти фашистських окупантів, тобто, за поняттями тих часів, "зраджували партію і Батьківщину," можна судити з таких даних. У Ворошиловградській та Харківській областях із загальної кількості комуністів, які були на обліку, 4871 залишився на окупованій території (60% парторганізації), з них 4069 або зареєструвалися, або знищили свої партквитки. Були також випадки, коли члени партії з власної ініціативи й навіть не під тиском обставин, хоч і запізно, виходили з лав партії, солідаризуючись із її ворогами. Комуніст із 1938 р., майстер заводу "Склобудова" в м.Верхнє В.Жепилов написав на ім'я бургомістра таку заяву: "Прошу виключити мене зі списку членів партії, бо маю на душі ненависть до Сталіна і партії, вів таємну агітацію на користь німців, аби позбутися сталінських знущань" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.689, арк.35]. І таких, як Жепилов, було чимало.

"ВИ, НІМЦІ, ГІРШІ ЗА БІЛЬШОВИКІВ..."

Перші ознаки розчарування серед тих, хто чекав позитивних змін від німців, з'явилися вже на початку 1942 р. Простий селянин із розкуркулених, порівнюючи недавнє минуле з 'новим порядком", роздратовано махав рукою: "Та сама свита, лиш на другий бік шита". Не відрізнялися за суттю від "народної" оцінки службові характеристики політичної обстановки на окупованій території, що їх писали чиновники керівних інстанцій окупаційних органів та спецслужб (ці документи, до речі, відзначаються деідеологізованістю та об'єктивністю).

Високопоставлений службовець рейхскомісаріату "Україна" Лейббрант доповідав: "Маючи на увазі брутальне, жорстоке поводження німецької окупаційної влади та окремих солдатів, українці говорять: "Під час більшовицького режиму нас висилали на примусові роботи або ж розстрілювали. За німців, котрі є великою культурною нацією, нас б'ють і жорстоко з нами поводяться. Ми думали, ви прийшли як визволителі, а ви гірші, ніж більшовики". Далі Лейббрант додавав: думка про те, що "з більшовицької деспотії українці мусять впасти у німецьке рабство", опановує свідомість населення [ЦДАВОУ, ф.3206, оп.6, спр.277, арк.4].

На 1943 р. під впливом внутрішнього (політика окупантів) та зовнішнього (становище на фронті) факторів настрої основної маси населення стають дедалі більш антифашистськими й прорадянськими. Переконливі свідчення цього знаходимо в документах окупаційних органів. У квітні 1943 р. начальник поліції безпеки та СД Києва констатував: "Місцеве населення порівнює теперішнє становище з більшовицькими часами й твердить, що йому раніше жилося краще" [Там само, ф.3676, оп.4, спр.476, арк.77-78]. Цікаві дані щодо оцінки змін у настроях населення знаходимо в документах контррозвідки при групі армій "Південь" за серпень 1943 р. У донесенні з Дніпропетровська робиться спроба процентної оцінки настроїв населення: "95% населення ставиться до нас вороже". У документі уточнюється, що з цих 95% майже третина — українські націоналісти, а решта симпатизує радам. Та сама спецслужба Кіровограда повідомляла: "Німецька адміністрація стала ненависною для всіх без винятку прошарків населення" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.82, арк.3].

На осінь 1943 р., коли, покидаючи Україну, фашисти заходилися перетворювати її в "зону пустелі , вермахт і окупаційну адміністрацію супроводжувала вже суцільна ворожість населення. Засмучений цим, командувач тилового району "Південь", генерал Фрідеріці зробив таке визнання: "Українське населення в 1941 р. при вступі німецьких військ зустрічало їх як друзів і визволителів за місцевим звичаєм — хлібом і сіллю. Це гарне ставлення останнім часом докорінно змінилося" [Война Германии против Советского Союза 1941-1945 гг. — Берлин, 1992, с.148].

У цілому ж на підставі вивчення численних документів картина уявляється такою. Багато патріотів, зіткнувшись із жорстокою терори-

стично-колонізаторською расистською політикою окупантів, доходили висновку, що фашизм є непримиренним і заклятим ворогом України, її народу, а не тільки комунізму та радянської влади, як твердили окупанти. На політичну орієнтацію людей праці не могла не справляти прямого негативного впливу й хижацька соціально-економічна політика фашистів.

Мільйони людей мали нагоду порівняти дві суспільних системи, два тоталітарні режими. Той, хто відчув на собі наслідки панування іноземних загарбників, переконувався: те, що приніс німецький фашизм (масовий фізичний терор, брак елементарних людських прав, голодне животіння) — набагато гірше від того, що їм доводилося зазнавати в умовах нехай і спотвореної сталінським тоталітаризмом, та все ж народної — в ідеалі — радянської влади.

Стихійне усвідомлення пережитого за коротку історичну епоху спочатку під владою більшовиків, а відтак за "нового порядку", процес порівнювання, що відбувався в мільйонах голів, мав наслідком цілковиту дискредитацію окупаційної політики в очах українського населення. Воно й зрозуміло: зрештою, за цього режиму жодних шансів на виживання в нього не залишалося. І вже по-іншому стали пригадуватися радянські порядки з осоружною "трудовою дисципліною", безпардонним свавіллям парткомів, дріб'язковою опікою планових органів. І думалося: "Все ж таки більшовики й для країни-народу намагалися щось зробити. А ці, німецькі зайди, тільки обдирати, знущатися можуть".

Злам у настроях населення щодо радянської влади підтверджено багатьма документами, переважно німецькими. Наголос у них робиться на намаганнях виявити користь більшовиків для народу. І зводяться вони до такої простої думки: "Те життя, яке було за радянської влади, може тепер тільки приснитися". У 1943 р. в народі на цю тему було навіть поширено "загадку"-каламбур: "Якого успіху добився Гітлер на Україні за 1,5 року і чого не зміг Сталін досягти за 23?" Відгадка: "Птлер примусив українців полюбити радянську владу .

Згадувана книга спогадів Д.Гуменної про пережите в часи німецької окупації буквально рясніє прикладами різкої зміни під впливом страхіть окупаційного режиму життєвих настроїв та політичної орієнтації широких мас населення. З приходом німців, пише Гуменна, багато хто з обивателів думав, що "гірше, як було, не буде, а тепер бачимо, що може бути ще й гірше, нестерпно" [ДокіяТуменна, Хрещатий Яр (Київ 1941-1943). Роман-хроніка, — Нью-Йорк, 1956, с.259]. І це відчули передусім відступаючі німецькі фронтовики, які скаржилися, що українське населення стало дивитися на них по-вовчому.

Корективи, що їх вносила дійсність у свідомість мільйонів людей, давали підстави говорити про формування докорінно нової політичної

та морально-психологічної обстановки на окупованій території, обстановки несприйняття фашизму, готовності до опору йому. Відомий знавець окупаційного режиму Еріх Гессе дотримується на цей рахунок такої думки, з якою важко не погодитися: "Із задумів та висловлювань німецьких керівних кіл можна було зрозуміти, наскільки ґрунтовно зараженими більшовицькою ідеологією вважають вони народи Радянського Союзу; навіть скромного співробітництва з ними в дусі німецької політики неможливо очікувати, а політичне перевиховання їх за нетривалий час навряд чи може бути досягнуте" [Hesse E. Вказана праця, с.20].

Поділяючи загалом думку Е.Гессе, не можна, одначе, не зауважити, що обстановка на окупованій території була набагато складнішою, і це не дозволяє однозначно говорити про політичну позицію народу в цілому. За умов суспільного катаклізму в нову, гострішу фазу перейшла громадянська війна, що набула відкритих форм, вплітаючись нерідко в карально-мародерські заходи німецьких окупантів, з одного боку, та дії радянського партизанського руху — з другого.

В основному саме як вияв затяжного громадянського конфлікту можна тлумачити масовий колабораціонізм — явище в принципі не характерне для українського народу. Дивує й засмучує воно. Адже, безумовно, злочинні дії фашистів не були б такими масштабними, якби не сприяння окупантам з боку частини населення. Правда полягає в тому, що в багатьох із тих людей, хто в цілому схвально сприйняв благородні та омріяні ідеї, проголошені в жовтні 1917 р., антинародні дії сталінського тоталітарного режиму викликали почуття гіркого розчарування в радянській владі, в соціалізмі, які ототожнювалися з голодомором, репресіями, наступом на соціальні та політичні права народу. А першочерговим поштовхом до непростого вибору — служіння ворогові — були кривди, що їх ці люди зазнали від більшовиків, бажання порахуватися за загибель близьких, сплюндровану власну долю. Не всі змогли переступити через це й простити радянську владу та Сталіна як уособлення цієї влади. Отже, досить поширений колабораціонізм у період фашистської окупації багато в чому слід віднести на рахунок вад і злочинів сталінського режиму.

Є навіть приклади, коли серед зрадників опинялися деякі пестуни цієї влади. У Києві, зокрема, на такий шлях став член ВКП(б) з 1931 р., перший секретар Ленінського райкому партії І.Романченко. Наляканий, очевидно, розстрілами в Бабиному Яру, він з'явився до київського гестапо й здався новим властям. Під час детального допиту розповів не тільки те, що знав про київське підпілля та його керівників, описавши навіть їхню зовнішність, манери поведінки, а й виказав склад підпільного райкому, який мав очолити: власних технічну секретарку,

шофера, інструктора цього ж райкому (отаке було підпілля!). Остаточно добила перший склад київської підпільної організації, особливо комсомольсько-молодіжної, зрада секретаря київських міськкому та обкому комсомолу І.Кучеренка. Історія ця вельми заплутана, оскільки Кучеренко не визнавав себе зрадником, не бажав порвати з підпіллям, де знали про його зв'язки з німцями й відмежувались од нього. Більше того, намагаючись уникнути вербування гестапівцями, він сокирою розрубав собі ногу, тобто, зробив себе недієспроможним, як гестапівського агента. Доля І.Кучеренка так і залишається невідомою.

Та далеко не всі, навіть із числа скривджених радянською владою, робили однозначний вибір на користь її ворогів. Знаходилося чимало чесних людей, які, зазнавши утисків під час 'великого терору", в скрутних вирішальних ситуаціях не схиблювали в патріотичних переконаннях. Типовим може бути такий приклад. Найближчими бойовими друзями керівника підпільної організації І.Кудрі, залишеного в Києві НКВС, були Марія Груздова, Рака Окіпна та Євгенія Бремер. Близьких родичів цих жінок (у Груздової — чоловіка, викладача української мови, в Окіпної — батька-священика, в німкені Бремер — також чоловіка, полковника НКВС) було безпідставно репресовано в 30-і рр. Будучи заарештованими, Окіпна й Бремер не зрадили Батьківщину, мужньо прийняли мученицьку смерть у катівнях гестапо. М.Груздовій пощастило пережити окупацію.

Для пересічного ж мешканця України, який звідав і голодомор, і сталінські репресії, страхіття "нового порядку" з тими ж голодомором (переважно в містах) та масовими каральними заходами здавалися чимось уже звичним. Та все ж була докорінна відмінність між радянською та німецько-фашистською владами. І саме ця відмінність — бундючна зверхність нацистських расистів, усіляке приниження ними людської гідності українців — дуже швидко далася взнаки, визначаючи в підсумку політичну позицію основної маси населення.

Адже навіть тероризуючи, обдираючи, кривдячи населення, радянська влада принаймні не принижувала людей праці морально. Навпаки, в СРСР усіляко акцентувалося на тому, що трударі — хазяї країни, фабрик, заводів, що вони мають великі права, соціально захищені тощо. І хоч декларативність цих запевнень була очевидною населення по-новому оцінило їх, зіткнувшись із відверто расистським "новим порядком", коли на кожному кроці підкреслювалося його рабське становище. Дедалі частіше люди думали й говорили: "З нами поводяться, як з рабами. Моліться за перемогу червоних" [Косик Володимир. Україна під час другої світової війни. 1938-1945. — Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992, с.297]. Щодо цього є чимало визнань і німецької окупаційної влади.

Нечувані бідування жителів міст і сіл у роки німецької окупації зумовлювали для багатьох нову політичну орієнтацію, ставали суворою школою виховання справжніх патріотичних почуттів. Навіть ті, у кого віра в ідеали радянської влади була до війни підірвана крайнощами сталінського режиму, під час окупації ставали до лав антифашистського Опору. Це поширене явище відбито у вірші молодого київського підпільника ІОрія Буряківця (будучи заарештованим гестапо, пройшовши пекло концтаборів, він, зрештою, став неповерненцем, емігрував у США, де й завершив життєвий шлях у кінці 80-х рр.), якого він написав у 1943 р. В ньому, зокрема, говорилося:

Лине сурма воїнів подібна.
Я звуки серцем радісні відчув.
Я патріот, чи чуєш, земле рідна,
Хоч ним при Радах я увесь не був...

Уже на середину 1942 р., коли фашистська окупаційна політика цілковито себе дискредитувала, відштовхнувши навіть тих, хто квітами й тріумфальними арками зустрічав німецькі війська в 1941 р., щораз нові прошарки населення, долаючи в собі почуття образи на радянську владу, ставали на шлях її підтримки, опору німцям.

Попри страхіття сталінських "соціально-економічних перетворень", населення окупованих територій, усе ще зберігаючи в основній масі віру в соціалістичні ідеали та сподіваючись на позитивні зміни після війни, альтернативу гітлерівському "новому порядку" вбачало саме в радянській владі.

Таким чином, чергове загострення перманентної кризи в ставленні великих груп українського населення до тоталітарного сталінського режиму, що уособлювався в радянській владі, закінчилося на користь останньої. Втім, належних висновків для коригування політичного курсу партійно-радянське керівництво так і не зробило.

§9. Підпільно-партизанський 'другий фронт"

ЗАРОДЖЕННЯ РУХУ ОПОРУ

Війна проти Німеччини запам'яталася українському народові не тільки нескінченними кривавими битвами на радянсько-німецькому Яюнті, де в смертельному двобої зіткнулися дві гігантські армії. ам ять народна зберегла й спомини про особливу війну проти гітлерівців — народну, партизанську війну в їхньому тилу. І тут ось що впадає в око: те, що відомо про партизанський рух із розповідей його безпосередніх учасників, а також із архівних документів, дуже часто не збігається з відомостями та оцінками офіційної радянської історіографії. Реалії народної боротьби на окупованій фашистами території були набагато складнішими, подекуди навіть заплутаиішими, а відтак і драматичнішими, ніж це випливало з історичних праць і мемуарів.

Тривалий jiac у літературі вперто мусувалася та переспівувалася така собі звичайна й зрозуміла всім теза про те, що до антифашистської боротьби закликала народ комуністична партія, вона ж і організувала цю боротьбу. Справді, партійні рішення та заклики до боротьби мали місце, хоч, як відомо, з невиправданим запізненням. У літературі наголошувалося, що "програма розгортання партизанської боротьби" містилася в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня. Для таких тверджень, на нашу думку, немає достатніх підстав, оскільки ці директивні вказівки" були декларативними й неконкретними.

А коли 18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) видав "закриту" постанову про організацію боротьби в тилу ворога, той уже встиг захопити третину території України, майже всю Білорусію, Прибалтику, Молдавію. Та справа не тільки в запізнілості заходів. Слід зважити ще й на те, як вони виконувалися. Подані в "Нарисах історії Комуністичної партії України" дані про те, що на території республіки з червня по вересень 1941 р. було створено 23 підпільні обкоми, 688 міськкомів та райкомів партії тощо, реаліям не відповідають. їх було "створено" в основному на казенному папері для звіту перед "директивними" органами. Переважна більшість цих партійних осередків через різні причини виявити себе не змогла. І навряд чи закиди безпосереднім членам цих комітетів будуть справедливими. У своєму становленні підпільно-партизанський рух змушений був долати численні труднощі як об'єктивного, так і суб єктивного характеру, хоч деяких із цих перешкод могло й не бути.

Оскільки воєнною доктриною Червоної армії передбачалося, що війна не вестиметься на радянській території, підготовку до партизанської боротьби було визнано недоцільною. Більше того, створену в лісах прикордонних районів на початку 30-х рр. мережу матеріально-технічних баз ліквідували, а підібрані для ймовірної партизанської боротьби досвідчені кадри звинуватили в підготовці "замаху на товариша Сталіна" й знищили. Практичний досвід організації й тактики партизанського руху було забуто, а на теоретичні розробки накладено "табу".

Ці прорахунки далися взнаки вже на початку війни, коли партійні та військові органи заходилися створювати підпілля, формувати партизанські загони. Труднощі організації боротьби у ворожому тилу усклад-

нювалися поспішністю та формалізмом у доборі кадрів і підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах, закладанні матеріально-технічної бази партизанських загонів, створенні конспіративних квартир, налагодженні засобів зв'язку. /

У звіті Ворошиловградського обкому КП(б)У про партизанський рух і діяльність підпільних організацій на території області відзначалося, що в ряді районів добір людей для роботи в тилу противника був поспішним і провадився без усебічного їх вивчення та перевірки. Це призвело до проникнення в підпільні організації та партизанські загони політично нестійких і боягузливих елементів, які стали потім на шлях дезертирства або зради/ Принципи конспірації під час створення підпільних організацій і партизанських загонів у деяких районах грубо порушувалися. Організація зв'язку була надто непрофесійною. Рації з ряду причин не працювали. Система зв'язкових і способи здійснення зв'язку через них ретельно не продумувалися. Конспіративні та явочні квартири в багатьох випадках не відповідали своєму призначенню. А між тим у східній Ворошиловградській області підпілля формувалося пізніше й за більш сприятливих умов, ніж в інших областях.

Те, що робилося в справі організації підпілля та партизанського руху, з повним правом можна назвати безвідповідальністю, навіть злочином. Пригадуючи в розпачливих ситуаціях першого періоду війни прочитане в численних художніх творах про громадянську війну, керівники різних рангів, до обов'язків яких входила організація підпільно-партизанської боротьби на територіях, котрі могли потрапити під ворожу окупацію, нерідко виявляли цілковиту некомпетентність і наївність у своїх інструктажах учасників підпілля. Один хрестоматійний приклад. Коли до секретаря Сніжнянського райкому партії Сталінської області та начальника райвідділу НКВС звернулися керівники новоствореного партизанського загону із запитанням, де переховуватися та чим озброюватися партизанам, то у відповідь почули, що переховуватися слід у кущах ("не будуть же німці перевіряти кожний кущ"), а озброюватися треба сокирами ("сокира також є зброєю").

Тому й не дивно, що багато погано підготовлених і недосвідчених підпільників і партизанів, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали великий досвід боротьби з комуністичним рухом у Німеччині та Європі, не витримали всього тягаря непередбачених труднощів. Траплялися випадки саморозпуску партизанських загонів, а низка підпільних організацій зазнала непоправних втрат від зрадництва й репресій окупантів. Це відразу ж негативно позначилося на ефективності боротьби в тилу ворога. Один із керівників партизанського руху в Україні, І.Старинов, свідчив, що в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. діяли тільки 22 загони. Всі інші — розпалися або були розгромлені.

Під ударами нацистських спецслужб не вистояли й створені поспіхом партійне та комсомольське підпілля Києва та Одеси, Харкова та Дніпропетровська. Вони в короткий час перестали існувати. Загинули сотні учасників. Саме ця найтрагічніша сторінка антифашистського підпілля так і залишилася напіврозкритою в історіографії, адже вона була і є не тільки прикрою, а й невигідною для певних кіл.

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ - УДАРНА СИЛА ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

Поглиблене вивчення нововідкритих першоджерел дає змогу по-іншому, правдивіше подивитися на процес становлення й розгортання партизанського руху. Щоб виправити відомий перекіс у чесному відтворенні подій, слід дещо інакше, ніж у літературі минулого періоду, розставити акценти в питанні: хто ж насправді був рушійною силою партизанського руху в перший, найважчий період?

А сталося от що. Поразка першого ешелону військ Червоної армії не призвела до розвалу всієї системи радянської оборони та до припи-

нення збройної боротьби, на що сподівався противник. Вона одразу ж набула характеру партизанських бойових дій. Майже нічого не відомо про цю першу сторінку антифашистської боротьби. Єдиним джерелом, яке стало доступним відносно недавно, є документи оперативного тилу групи армій "Південь". З них дізнаємося, що розгромлені та відступаючі радянські війська й далі становили загрозу для німецьких тилів.

У документах наголошується, що збройна боротьба розпочалася на території, вже зайнятій ворогом. У вечірньому зведенні 27 червня 1941 р. розвідвідділу штабу 17-ї німецької армії говориться: "Солдати противника, які розсіялися, нападають на зв'язкових-мотоциклістів, на легкові та вантажні автомобілі..." [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.146, арк.31]. Трьома днями пізніше командування 454-ї охоронної дивізії в наказі військам попереджало про вогнища неспокою, групи Опору або ворожі загони, що відбилися від основних військ і блукають у лісах на схід від дуги р.Сан, "з якими слід поводитися з усією суворістю" [Там само, спр.142, арк.81].

Судячи зі змісту документів, датованих пізнішими числами, напруженість у тилу ворожих військ наростала. 6 липня начальник військ СС оперативного тилу "Південь" віддав наказ на проведення чистки великих лісових масивів у районі Дубно-Шумськ-Кременець від "банд терористів і частин російської армії, які відстали" [Там само, спр.147, арк.31]. У цьому наказі говориться, зокрема, про необхідність залучати до операцій "українську міліцію", яка озброєна й носить на цивільному одязі як єдиний розпізнавальний знак жовто-блакитний значок" [Там само]. Очевидно, ця великомасштабна операція не привела до успіху, бо 29 липня головнокомандувач вермахту знову настійливо вказував на небезпеку утворення банд за лінією фронту з числа відсталих російських солдатів у військовій формі та в цивільному... [Там само, спр.146, арк.57].

Після завершення прикордонних боїв становище радянських військ, як відомо, дедалі погіршувалося. В оточення, а відтак і в полон, стали потрапляти щораз більші маси червоноармійців і командирів. На кінець 1941 р. на радянсько-німецькому фронті в полоні та оточенні опинилася основна частина особового складу діючої Червоної армії, зокрема на території України — більш як половина її чисельності. Не всі з них відмовились од подальшої боротьби. Про один із численних, але сумних епізодів, пов'язаних із діяльністю щойно сформованих партизанських загонів, де були й воїни-оточенці, довідуємося з журналу бойових дій оперативного тилу групи армій "Південь' (запис від 20 серпня 1941 р.). Для боротьби проти партизанів у районі Ємільчина на Житомирщині німецьке командування кинуло 213-у охоронну дивізію та мотомеханізовану бригаду СС "Герман Герінг". У перебігу напружених боїв було вбито 200 партизанів, поранено — 72, захоплено в полон — 862./

А ось що повідомляв у вересні 1941 р. представник абвера при штабі 11-ї армії (південні області України). "Останнім часом діяльність партизанів (парашутистів і груп, що таємно перейшли лінію фронту) значно активізувалась (справді, за новітніми даними в липні-вересні 1941 р. в тил ворога було перекинуто 383 загони та групи, що налічували 12 тис. чоловік — авт.). Німецьке командування й війська найоперативніше мусять переключитися на цю їм до цього часу невідому форму боротьби, причому без удаваної гуманності слід знищувати всі партизанські групи, їхніх розвідників... Постійно влаштовувати облави на шляхах сполучень; затримані, які не можуть підтвердити своє місце проживання, або розстрілюються після допиту або ж передаються в табори для військовополонених із наступною їх відправкою до СД" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.390, арк.6]. Як випливає з цього документа, у самовпевнених до того тональностях німецького командування та спецслужб забриніли нотки розгубленності й страху: на партизанську боротьбу розгромлених армій підкорювачі Європи ще ніколи не наражалася.

В активний партизанський рух включалися й воїни, які тікали з таборів для військовополонених. Число тих, хто, різними шляхами уникнувши фашистського полону, не припинив боротьби, було знач-

бовців регулярної армії, особливо офіцерів та комісарів" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.460, арк.41].

Але було б перебільшенням вважати, що сама по собі активність військовослужбовців Червоної армії відіграла вирішальну роль у зростанні та поширенні підпільно-партизанської антифашистської боротьби. Віддаючи належне їхнім зусиллям, слід підкреслити, що до середини 1942 р. визначилася політична позиція основної маси українського населення й тому створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї щораз нових сил. Стрімко вичерпувався й так невеликий "кредит довір я' окупантів, розтанули сподівання наївних людей на зміни до кращого.

Відділ військової адміністрації 213-ї охоронної дивізії групи армій "Південь" уже навесні 1942 р. відзначав: "Рейх може спертися на окупованій території України лише на "меншість", котра з ненависті до більшовиків і в надії на те, що знову буде запроваджено приватну власність, виявляє готовність до співпраці ' [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.244]. Сприятливо позначилося на партизанському русі в міру затягування війни й те, що дедалі відчутнішою ставала невіра населення в перемогу рейху. Характерним щодо цього, є повідомлення командування спецбатальйону пропаганди "Україна-3" ("U-3") командувачу військ оперативного тилу групи армій "Б" (нова назва групи армій "Південь"): "Населення майже одностайно вважає, що, попри всі воєнні поразки, більшовицька система не буде розгромлена" [Там само, спр.471, арк.7]. І це визнання досвідчених нацистських пропагандистів (за нинішнім визначенням — "політологів") зроблено в серпні 1942 р., коли війська групи армій "Б" вже перебували на Північному Кавказі й прорвалися до Сталінграда!

ВІДРОДЖЕННЯ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

У новій, сприятливішій для організаційно-пропагандистської роботи серед населення обстановці з більшою активністю стало виявляти себе комуністичне підпілля або "нелегальна комуністична партія", як називали його гестапівські експерти, наголошуючи навіть, що вона "почала готувати збройне повстання в тилу німецького фронту" [ЦДАВОУ, ф.3676, оп.4, спр.475, арк.221].

З документів окупаційних органів, як і з офіційних звітів партизанських формувань, складається загальна картина відтворення комуністичного підпільно-партизанського руху. За важких умов місцеві комуністи, комсомольці, чоловіки та жінки взялися за цю справу. На свій страх і ризик вони гуртували однодумців, збирали на полях недавніх боїв зброю, самотужки виробляли конспіративні прийоми, тактику бойових дій, налагоджували приймання радіодонесень, розмножували та розповсюджували антифашистські листівки. Міські партизани встановлювали зв'язки з тими, хто базувався в лісових місцевостях. Нерідко за цю неймовірно складну справу з власної ініціативи бралися безпартійні патріоти.

Бувало навіть так, що в надії використати авторитет деяких партійних працівників у народі, ці люди видавали себе за комуністів. "Тут нам доводиться мати справу з дуже впертим противником... Вороже налаштовані до нас елементи заражені й доведені до фанатизму комуністичним світоглядом. Вони є або членами Комуністичної партії Радянського Союзу, або її прибічниками. Вони вважають своїм природним обов'язком виконувати будь-який наказ партійного керівництва, що передається їм партійними органами, навіть ризикуючи своїм життям" — таке свідчення міститься в директиві поліції безпеки та СД щодо проведення умиротворення в Україні за липень 1942 р. [Там само, ф.КМФ-8, оп.2, спр.135, арк.39].

Завдяки невтомній роботі організаторів уже на середину 1942 р. в нелегальній діяльності відбувся вирішальний злам. Підпільну та партизанську мережу в Україні не тільки відновили, а й значно розширили та посилили. Певною мірою вдалося виправити численні помилки, допу-

щені під час формування партизанських загонів та нелегальних антифашистських організацій. На місце загиблих підпільників прийшли тисячі нових. Уже наприкінці 1942 р. боротьба проти окупантів велася повсюдно. Бойові дії очолили Центральний та Український штаби партизанського руху, створені в червні 1942 р.

Серед різних форм боротьби в тилу ворога, що на кінець 1942 р. точилася майже в усіх районах України, найефективнішими були збройні партизанські дії, зокрема, напади на ворожі гарнізони, поліцейські "кущі", диверсії на комунікаціях, рейди по ворожих тилах, підтримка наступальних операцій радянських військ тощо. Робітники, селяни, службовці, нерідко під впливом діяльності підпільників, саботували економічні, політичні та воєнні заходи окупантів, чим ослаблювали ворожий тил. Недарма фашисти називали радянський партизанський рух "регулярним другим фронтом".

Особливо активно діяли представники молодого покоління, на відміну од більш стриманої позиції людей середнього та похилого віку. Юнаки і дівчата були тією найбільш масовою верствою місцевого населення, про яку в настановах поліції безпеки та СД в Україні сказано однозначно: "Більшість молодих людей є фанатичними більшовиками [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.1, спр.61, арк.10]. В іншому нацистському документі — "Наслідки німецького воєнного управління в зоні групи армій "Південь" — цьому своєрідному, з позицій сьогоднішнього дня, феномену також приділено спеціальну увагу. В ньому говориться, що радянська молодь "глибоко засвоїла основні положення більшовизму... З молоді складалася більшість активістів за справу рад. Банди (партизани — авт.) утворювалися переважно з молоді. Тому прорадянськи вихована молодь після вступу німецьких військ становила постійну загрозу громадянському спокою, порядку та безпеці" [Там само, оп.2, спр.332, арк.72].

Справді, факти підтверджують несхитну антифашистку позицію великих мас молодих патріотів. Що то була за молодь, можна бачити з життєвих прикладів. Коли в серпні 1943 р. радянські війська визволили Харків, на стіні міської в'язниці виявили напис такого змісту: "Хто прочитає це, прошу дуже дати відомості на таку адресу: Київська область, Звенигородський район, с.Козацьке, Піоплічко Ніні. Відомості дайте про те, що її племінницю Олену 25 травня 1943 р. розстріляли в цій тюрмі як партизанку. Так і повідомте, нехай мати знає, що дочку не треба чекати... Писала сама смертниця Бондаренко Олена Семенівна, 1926 р. народження. Передайте всім друзям від мене партизанський привіт. Я вмираю, але смерті не боюсь, бо я захищала вас усіх" [ЦДАҐОУ, ф.1, оп.23, спр.525, арк.1]. А ось що було написано на стіні київського гестапо: ' Соня Музиченко, Пастернак зі своєю дочкою і Катря Голенька. Загинули за свою батьківщину, та все ж мало зробили" [Там само, оп.70, спр.754, арк.17]. "Вмираємо за Батьківщину!" — цей передсмертний пафос не був показним чи фальшивим — у ньому полягало кредо мільйонів патріотів.

Активні партизанські дії розгорнулися на півночі та на південному сході України. В Сумській області з вересня 1941 р. розпочав легендарний бойовий шлях Путивльський партизанський загін, що переріс у з'єднання загонів на чолі з С.Ковпаком. У глибоких тилах ворога воно пройшло бойовими рейдами 15,4 тис. км території України. На Чернігівщині партизани успішно діяли під керівництвом підпільного обкому КП(б)У на чолі з О.Федоровим, який був і командиром одного з найбільших та найефективніших за масштабами бойової діяльності з'єднань. Польова комендатура 194(5), що дислокувалася на Чернігівщині, в донесенні командуванню про стан справ (липень 1942 р.) била на сполох: "Уже при появі навіть чуток про те, що партизани наближаються до якого-небудь населеного пункту, всі посадові особи кидаються врозтіч" [ЦДАВОУ, ф.КМФ-8, оп.2, спр. 157, арк.869]. Так писала окупаційна влада про чернігівських партизанів. У Західній Україні активно діяли партизанські загони Д.Медведева, Ю.Собесяка, П.Кундіуса та ін.

У 1943 р. партизанський рух на території України досяг пікової позначки й став настільки загрозливим для окупантів, що Гітлер змушений був видати спеціальний наказ №14 головному командуванню сухопутних військ "Про боротьбу з партизанами". Цей документ заслуговує на особливу увагу дослідників. У ньому, зокрема, говориться: "Партизанська боротьба, яку ведуть росіяни, стає нині дедалі більш активною. Як командири загонів використовуються генерали, із загонами встановлено постійний радіозв'язок, кур єрське сполучення, налагоджено постачання. В оперативних тилових районах сухопутних сил нині налічується близько 80 тис. чоловік, що входять до складу партизанських загонів, не враховуючи численних партизанських загонів, які діють у районах, підлеглих командувачам військ в Україні й Прибалтиці. Останнім часом партизани завдали значних збитків залізничному транспорту й сільському господарству... Боротьбу з партизанами слід розглядати як бойові дії на фронті. Керувати боротьбою проти партизанів і розробляти бойові операції проти них мусять оперативні відділи армій і фронтів. Ця боротьба повинна вестися безперервно... У боротьбі з партизанами необхідно використати всі сили, що є в їх розпорядженні" [Там само, спр.217, арк.20-21].

Наслідком цього наказу було посилення каральних заходів щодо партизанів і населення, яке їх підтримувало. У боях з карателями, а це були не тільки німецькі, а й угорські та словацькі частини, а також спецпідрозділи з місцевих жителів, так звані ягдкоманди, партизани завдавали сильних ударів як із фронту, так і по тилах та, особливо, флангах, засилаючи свої ударні групи. Вдалий маневр, лісова засідка, раптовий наскок партизанів часто означали провал усієї каральної експедиції. У червні 1943 р., зразу ж по виданні згаданого наказу Гітлера, близько 40 тис. карателів обложили на півночі Житомирщини з'єднання під командуванням О.Сабурова і С.Маликова. Три тижні тривали бої. Партизани поділилися на невеличкі загони й групи так, щоб карателі не змогли знайти головні сили. Урятувала становище випробувана партизанська тактика: уникаючи відкритих позиційних боїв, партизани весь час маневрували, мінували за собою шляхи, робили завали, влаштовували хитромудрі засідки, вчиняли раптові наскоки. Обидва з'єднання не тільки вийшли з-під ударів ворога, а й завдали йому великих людських втрат, знищили 12 танків, 87 автомашин і т.ін. Партизани втратили близько 100 бійців і командирів.

Та було б перебільшенням вважати, як це пропонувалося в літературі, що вся окупована територія "горіла під ногами окупантів". Закинутий у Клітнянські ліси для роботи в партизанських загонах письменник Микола Шеремет писав до ЦК КП(б)У: "Живу в новому незвичайному світі вражень... Вечорами грає гармошка. Танцюємо "Корюківської , "полячки , співаємо пісень. Світимо каганці з лою, під боками сіно. Лісу багато, в землянці аж жарко.., не голодуєм, настрій бадьорий" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.67, арк.5-7]. А ось що розповідав

про своє перебування в партизанському краї редактор газети Ровенського з'єднання під командуванням В.Бегми Г.Бескромний: "Після прибуття й обіду "як належить", відправилися до табору. Мене вразило, що з нами не було ніякої охорони, крім одного бійця... Коли я задав запитання: "Як це можна спокійно ходити тут?" — він розсміявся: "Ми по 300 км роз'їжджаємо, нічого небезпечного тут немає, ми тут хазяї" [Там само, ф.166, оп.2, спр.3, арк.6]. А в народі було підмічено по-своєму: "Дороги — німецькі, ліси — партизанські .

НАРОДНА БОРОТЬБА БУЛА УКРАЇНСЬКОЮ

Рух Опору на окупованій території був тривалим і жорстоким, ряснів нестандартними ситуаціями та епізодами. Коли наприкінці 1944 р. в Українському штабі партизанського руху склали реєстр населених пунктів та місцевостей України, де відбувалися найбільші партизанські операції, таких пунктів було названо 84. Ця цифра багато про що говорить. Як і цифра 139 — кількість відбитих партизанами у фашистів населених пунктів.

Проте розроблювалася історія цього неймовірно складного явища за спрощеною схемою, складеною в "директивних органах. А там найбільше турбувалися про те, щоб перетворити живу історію в мертві пропагандистські догми. Десятиліттями замовчувалися як "надто складні й делікатні" актуальні, проте досі не розв'язані питання.

Не витримала перевірки реальними явищами історії центральна теза радянської історіографії про "всенародний характер партизанського руху на Україні в 1941-1944 рр.". Ця теза не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального, ані з етнічного боків. Щоб хоч якось її врятувати, в середині 60-х рр. вольовим, директивним порядком запроваджено в обіг нові цифрові дані, за якими в 1941-1944 рр. в Україні начебто діяли 501 тис. партизанів і понад 100 тис. підпільників (загалом — 601 тис. чоловік). Тим самим "скасовувалася" інша, невигідна fифра — понад 200 тис. партизанів, об'єднаних у 2145 загонів і груп. Іаскільки остання є достовірною, можна судити з того, що такі підрахунки були зроблені зразу по війні, в квітні 1946 р., сектором інформації ЦК КП(б)У за завданням секретаря ЦК К.Литвина для потреб Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б). Підрахунки виконувалися майже дев'ять місяців і керував ними завідувач сектора І.Слинько. Незабаром ці дані були обнародувані в доповіді М.Хрущова на XVI з'їзді КП(б)У. Як бачимо, за 20 повоєнних років лави партизанів зросли у 2,5-3 рази! Внести ясність у це складне питання могла б Книга партизанської слави з поіменним реєстром учасників руху Опору.

У чому, безумовно, мали рацію радянські історики — так це коли підкреслювали народне, місцеве, українське походження партизанського руху, антифашистського Опору в цілому, заперечуючи деяким зарубіжним опонентам, котрі вважали його нав'язаним із Москви. На жаль, дані про національний склад радянських партизанів України неповні. Але навіть і такі свідчать: за багатонаціонального (62 національності) його характеру українці становили майже 55% (росіяни — 23, білоруси — менш як 6%).

Правильно зазначаючи, що причини партизанського руху в Україні коренилися в почуттях непримиренної ворожості його учасників до іноземних загарбників, радянські історики, однак, відповідно до настанов "директивних органів , усіляко підкреслювали комуністичний його характер (так само й підпілля в їхніх працях — винятково "партійне" (комуністичне); будь-які інші дефініції, наприклад, "патріотичне підпілля", відкидалися як аполітичні). Відповідно в гіпертрофованому вигляді подавалася роль комуністичної партії в організації та керівництві партизанським рухом. І це при тому, що головна мета, якої будь-що намагалося досягти партійне керівництво, полягала не стільки в суто воєнних чи воєнно-економічних здобутках партизанів і підпільників (до речі, з огляду на бойові можливості партизанів вони досить скромні), скільки, по-перше, в масштабній дестабілізації обстановки в найближчому тилу ворога, по-друге, в підтриманні у прорадянськи налаштованої частини населення надії на неминуче й навіть швидке повернення органів законної влади, по-третє, в створенні завдяки існуванню широкої мережі підпілля та партизанських загонів у свідомості людей ефекту безперервного існування та непорушності радянської влади як єдино легітимної, визнаної народом.

Вирішальний вплив на розгортання визвольної боротьби мало втягування в неї дедалі ширших верств населення. Це був складний і хворобливий процес. На зростання масовості та розвиток усіх форм партизанської боротьби безпосередній вплив мав успішний наступ Червоної армії на фронті. Щоб засвідчити свою лояльність радянській владі, до лав партизанів потягнулися ті, хто раніше вагався, вичікував. Ризикували навіть учорашні поліцаї (досить було трьох місяців перебування в партизанському загоні, щоб отримати індульгенцію у вигляді партизанської посвідки).

Більшу увагу з 1943 р. став приділяти партизанським формуванням Генеральний штаб, розглядаючи їх як допоміжну силу при розв'язанні тактичних завдань. Специфічний інтерес до учасників боротьби в тилу

ворога виявляли органи держбезпеки, розширюючи коло розвідувальної діяльності як партизанів, так і підпільників, а також покладаючи на них нову функцію — виявлення та знешкодження фашистських лазутчиків, ворогів радянської влади, вкорінювання аґентури в різного роду антирадянські збройні формування. В такий спосіб чекістське відомство заздалегідь готувало умови для проведення широкомасштабної репресивної політики на території, що визволялася від німців, особливо на заході республіки.

Думається, що лише тепер, через піввіку після завершення Другої світової війни, створилися умови для правдивого розкриття історії партизанського руху в Україні. Через глибоке вивчення та висвітлення всіх складнощів фашистського окупаційного режиму та руху Опору можна багато чого зрозуміти і в довоєнній, і в повоєнній вітчизняній історії.

Не відкидаючи цілком очевидного факту, що українську націю під час Другої світової війни було розколото ідеологічною барикадою, є підстави наголосити й на тому, що об'єднувало її: цілковита більшість українського народу не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти намагалися її нав'язати, посіла, зрештою, однозначно ворожу позицію щодо окупантів та їхніх прихвостнів. Наголошуючи на безсумнівній відчуженості українського суспільства від нацистів і нацизму, окупанти говорили: "Душа українського народу для нас — книжка за сімома печатями".

Антифашизм українців створив сприятливі умови для масового руху Опору. Якщо на кінець 1942 р. антифашистська боротьба знаходила вияв в усіх регіонах України, то в 1943 окупаційна влада, оцінюючи її ефективність, твердить уже про "регулярний другий фронт" у своєму тилу, фронт, який здолати вона так і не змогла. Дії на цьому фронті, що об'єднав людей різних політичних переконань — від комуністів до рядових учасників національно-визвольного руху, — об'єктивно сприяли наступальним операціям Червоної армії.

§1. Генеральний екзамен новоствореного ВПК

СТРАТЕГІЧНИЙ МАНЕВР ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ

З'ясування того, звідки в народу взялися сили, щоб повернути вкрай несприятливий перебіг воєнних подій на користь Радянського Союзу й, у підсумку, виграти мало не програну було війну проти могутнього гітлерівського рейху, є, поза сумнівом, корінним питанням історії Великої Вітчизняної війни. Як 50 років тому, так і сьогодні не дуже зрозуміло: як могло статися, що, залишившись без західної, розташованої в Україні, воєнно-промислової та сировинно-продовольчої бази та маючи майже вдвічі менше, аніж Німеччина, виробничих потужностей, Радянський Союз усього за півтора року війни зумів не тільки повернути довоєнну військову потугу, а й значно примножити її?

Урятуванню та відновленню воєнно-економічного потенціалу сприяла своєчасна й у цілому успішно здійснена (головно, з Лівобережної України) евакуація наймодернішого устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої, обробної та інших галузей промисловості, найціннішого майна радгоспів, машинно-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, зокрема й Академії наук, 70 вищих навчальних закладів, понад 40 театрів, десятків музеїв, а також сотень тисяч фахівців різноманітних спеціальностей та їхніх сімей.

JJeft небувалий за масштабами маневр продуктивними силами, здійснений максимально оперативно й незрівнянно організованіше, ніж будь-який інший оборонний захід першого воєнного півріччя, став вирішальною умовою становлення на сході воєнно-промислового комплексу (ВПК).

Евакуації підлягали найкваліфікованіші спеціалісти. Однак частина їх відмовилася кидати свої домівки, майно та їхати в невідомі далекі краї. Щоб відвернути загрозу зриву забезпечення підприємств робо-

Рис. 77. Оборонна продукція, випущена на Ворошиловградському паровозобудівному заводі. 1941 р.

чою силою, прокуратура оголошувала таких людей дезертирами й притягала до судової відповідальності. Спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільне залишення підприємств і порушення трудової дисципліни встановлювався строк "відсидки" в ГУЛАГу від 3 до 5 років.

Рис. 78. В цеху евакуйованого з Харкова заводу "Серп і молот". 1942р.

Усе скільки-небудь цінне майно, що його не можна було вивезти, за директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. мало "безумовно знищуватися", щоб ворог не міг його використати. Такою була логіка війни на тотальне знищення, згідно з якою висаджено в повітря цілий ряд будов перших п'ятирічок. Було виведено з ладу всі дев'ять генераторів Дніпрогесу. Внаслідок вибуху обернулися в порох 12 "биків" у центрі греблі, що втроє зменшило різницю між нижнім та верхнім б'єфами — гідроелектростанція при такому рівні води працювати не могла. Радіомінами висаджено в повітря кращі будинки, кілометри вулиць Києва та Харкова. Однак через високі темпи ворожого наступу чимало запасів сировини й узагалі всякого добра потрапило до рук окупантів.

Уже перші дні й тижні війни показали, що обороноздатність СРСР зовсім не була результатом науково обґрунтованої, глибоко осмисленої та послідовно реалізованої комплексної програми, як це уявлялося пізніше історикам, що спиралися на партійні рішення з цих питань. За рамками наукового розгляду й аналізу залишалися помилки та прорахунки в розв'язанні проблем своєчасної перебудови могутньої української економіки, по суті, воєнно-промислового комплексу, в інтересах зміцнення обороноздатності країни, налагодження поточного виробництва численних зразків новітніх систем озброєння — літаків,

танків, гармат, стрілецької зброї, створених у передвоєнні роки вітчизняними конструкторами. Досить згадати безвідповідальну та безглузду боротьбу проти танка Т-34, під час експлуатації якого в армійських умовах виявилися якісь дефекти. Замість того, щоб усунути їх, удосконалити цей диво-танк, вище військове керівництво вирішило створювати новий, а танковий завод ім.Комінтерну, що випускав Т-34, зупинити. Зауважмо: це відбувалося в переддень війни, на початок якої було випущено всього 1225 цих бойових машин (менш як 1 тис. з них зосередили в західних прикордонних округах). Генерал армії І.Герасимов свідчить, що в переддень війни в танковій дивізії, де він служив, був лише один такий танк і командирів водили до нього, як на екскурсію.

Уважне зіставлення навіть оприлюднених даних переконує, що передвоєнні рік-півтора були невиправдано згаяні для масштабного та інтенсивного переозброєння й відповідного переформування армії. Упущення непрощенне. Адже за той самий відтинок часу вже за воєнних умов (до початку контрнаступу під Сталінградом), коли діяла тільки одна, а не дві, як до війни, східна воєнно-промислова база, коли бракувало палива, сировини, робочих рук, це вдалося зробити. Переконливо пояснити цей феномен — означає розкрити одну з таємниць Перемоги.

Розвинута економіка, багата сировинна база, численні кваліфіковані фахівці — ці та інші найважливіші воєнно-економічні чинники, що їх мала Україна, були максимально використані командно-адміністративною системою з початком фашистської агресії. Однак через несприятливий розвиток подій на фронтах виробничі потужності України, що входили до кістяка воєнно-промислового комплексу СРСР, могли бути приведені в дію лише частково.

"ТРУДОВИЙ ФРОНТ" КРАЇНИ - В ДІЇ

Наслідки евакуації попервах здавалися жахливими й непоправними: рівень виробництва в провідних галузях промисловості різко впав. У 1941-1942 рр. національний доход СРСР зменшився загалом на 34%, промислові потужності скоротилися на 38%, валова продукція промисловості — вдвічі. Фронт певний час майже не отримував танків, літаків... Частково їх замінила техніка, одержана в перших партіях ленд-лізу. Але поступово становище мінялося на краще. Два фактори сприяли цьому. По-перше, економічно грамотні рішення щодо розміщення евакуйованих продуктивних сил та спеціалістів і, по-друге, безпрецедентні, навіть як порівняти з роками індустріалізації, трудові зусилля.

Рис. 79. На підприємстві евакуйованому з Києва у глибокий шия. 1943 р.

Евакуйоване устаткування розміщувалося в основному на профільних заводах і шахтах для посилення їхніх потужностей. Іноді майно одного евакуйованого підприємства попадало на кілька місцевих. Так само й щодо розміщення людей. На квартирах місцевих жителів оселялися приїжджі інженери, техніки, робітники, їхні сім'ї, з якими господарі часто ділилися навіть одягом. Адже приїжджі були здебільшого голі та босі, бо виїздили зі своїми підприємствами, хто в чому був.

Особливе щиросердя виявила громадськість, переважно жіноцтво, щодо влаштування українських дітей, яких десятками тисяч було евакуйовано до Середньої Азії. Завдяки довоєнним добрим взаєминам України з іншими республіками СРСР не обділили увагою й численних діячів науки та культури, які разом з Академією наук, інститутами, театрами, кіностудіями, творчими спілками України прибули на схід. Тут їм по змозі створили належні умови для плідної роботи.

Ідеї справедливої, визвольної війни надихнули видатних учених, митців, літераторів — Є.Патона, В.Філатова, П.Тичину, М.Рильського, М.Вериківського, Ю.Мейтуса, В.Касіяна, О.Шовкуненка, М.Литвиненко-Вольгемут, М.Романова та сотні інших — на напружену творчу працю для зміцнення боєздатності країни, піднесення морального духу народу. Водночас вони широко знайомили населення східних районів зі здобутками української культури та мистецтва.

Рп. *"•(! і.. ч воїнів-танкістів з танкобудівниками. 1943 р.*

"Періодом боротьби за виживання" можна було б назвати роки перебування діячів національної культури України в евакуації. Йшлося не тільки про фізичне виживання людей, що потрапили у вир небувалої за масштабами війни. Питання стояло гостріше: про збереження таких унікальних вогнищ української культури, як Академія наук, академічні мистецькі колективи, безцінні скарби картинних галерей тощо. На щастя, в умовах такої велетенської країни, як СРСР, були можливості не тільки для вивезення цих установ і кадрів подалі від воєнної небезпеки, а й для розташування їх саме в тих культурних центрах, де вони могли б працювати за фахом.

Але й за тих найтяжчих обставин, коли, здавалося б, усе другорядне, надумане мусить відійти геть, відірваних од рідної домівки, напівбезпритульних, нерідко й напівголодних українських інтелектуалів не обминули своїм "батьківським піклуванням всюдисущі "органи", які стежили за кожним, не вірили нікому. Більшість українських учених, літераторів, митців гідно пережила лихоліття евакуації, не розтратила свого інтелектуального та фахового потенціалу, зуміла його належно використати в інтересах зміцнення обороноздатності країни.

Розв'язання в надзвичайно стислі строки глобальних за обсягом та неймовірно складних воєнно-економічних завдань у тилу країни було б неможливим без залучення до цієї справи максимально можливої

кількості робітників, службовців, селян, без їхньої наполегливої, справді самовідданої праці. Як відомо, в економічній та суспільно-політичній сферах життя тилових районів переважали методи командно-адміністративної системи управління з притаманними їй надцентралізацією, диктатом керівних інстанцій. Тоталітарна система, яка своїми помилками та прорахунками, допущеними напередодні нападу Німеччини, підштовхнула країну до безодні воєнної поразки, мусила тепер, в умовах війни, тими ж надзвичайними та нещадними методами рятувати її від загибелі. Методи ці відповідали обстановці й, що важко заперечити, містили в собі необхідні мобілізаційні можливості, принагідні якраз до екстремальних умов.

Щоправда, війна й тут вносила поправки. У зв'язку зі скороченням адміністративного апарату, труднощами в забезпеченні оперативного зв язку, браком умов для вироблення детальних директив та інструкцій, як це практикувалося в довоєнні часи, на місцях, у тилу, спостерігалося певне пом'якшення централізовано-планового та адміністративного опікування й регламентації. Особлива воєнна обстановка змушувала керівників середньої та нижчої ланок частіше брати відповідальність на себе, сміливіше виявляти ініціативу й самостійність під час вирішення нагальних питань, пов'язаних із життям і діяльністю населення тилових районів, ефективнішим використанням наявного трудового потенціалу.

Особлива історична ситуація та надзвичайні вимоги, що стояли перед економікою, сприяли висуненню й приходу до керівництва різними її галузями та ділянками плеяди талановитих організаторів виробництва. Та без певного розширення ініціативи місцевого адміністративного апарату, що поєднувалося з необхідністю ухвалювати невідкладні й безкомпромісні, а подекуди й жорсткі рішення, неможливо було б здійснити жодного заходу, пов'язаного зі створенням у тилу в 1942-1944 рр. воєнно-економічної бази, проведенням складної соціальної політики, яка, зрештою, дала змогу населенню вижити в неймовірно тяжких матеріально-побутових умовах.

"МЕТАЛ НЕ ВИТРИМУВАВ, А ЛЮДИ ВИСТОЯЛИ"

Завдяки зусиллям робітників, селян, інтелігенції, напруженій і конструктивній діяльності органів влади в східних районах долалися незвичайні виробничі труднощі, зумовлені нестачею площ для розміщення перебазованих підприємств, браком кваліфікованої робочої сили. На сході країни небувалими темпами створювалася першокласна воєнна економіка.

Всупереч усім несприятливим обставинам (гостро бракувало всього: сировини, електроенергії, устаткування, а передусім кваліфікованої робочої сили та часу) економіку врятували самі трудівники. Об'єднавшись із майстрами виробництва, які прибули із заходу, місцеві робітники, а це були переважно жінки, підлітки, бо ті, хто підлягав мобілізації, воювали на фронті, не шкодували ні сил, ні здоров'я для створення нової воєнної економіки. Евакуйоване устаткування через брак вільних виробничих площ розміщувалося в приміщеннях універмагів, де було порожньо, кінотеатрів, що їх мало хто відвідував, і навіть шкіл... Коли ніде було дівати привезене, ставили його просто неба в полі, в лісі, підводили електрострум, а відтак уже діючі верстати обносили стінами, вкривали дахом. Поряд ставили намети, в яких жили ті, хто працював.

А працювали неймовірно важко, до нестями. Довоєнні виснажливі "трудові звершення" тепер здавалися пустощами. Витівки ж парторгів щодо "нових патріотичних форм ударної праці", за якими начебто виконувалися протягом зміни п'ять, десять і більше норм, також не відбивали реальної картини. Інтенсифікація праці перетнула межу ймовірного. Без відпусток і навіть вихідних днів, без права звільнятися з роботи трудилися робітники, інженери й техніки харківських тракторного, дизельного, турбінного, київських суднобудівного "Ленінська кузня", машинобудівного "Більшовик", Криворізького металургійного, багатьох інших заводів, евакуйованих з України, як і місцевих. Люди, зціпивши зуби, по 12-14 годин щодня стояли біля верстатів, доменних печей, прокатних станів. Матеріального заохочення практично не було, а за моральний правила віра в перемогу над ворогом.

Гасло "Все для фронту, все для перемоги!" відбивало душевний настрій і патріотичні устремління робітництва, селянства, інтелігенції. Токар Одеського верстатобудівного заводу Г.Нежевенко згадував про роботу в Стерлітамаку: "Ставили верстати в полі й ставали до роботи, не чекаючи, поки над головою буде дах. Бувало, приходиш на світанку на роботу, а верстат обледенів, що не кажи, 50° морозу. Доторкнешся до металу — пальці клякнуть. Розпалювали багаття з ганчір'я. Насилу розігрівали емульсію. І так працювали 14-16 годин за добу" [Знамя коммунизма (Одесса), 1975, И марта]. Харківський робітник К.Кисляков про тодішні "умови праці" говорив: "Іноді не витримував і ламався метал, але люди вистояли й виконали поставлене завдання" [Далеко от линии фронта. Воспоминания, документы и материалы. — Харьков, 1977, с.194].

Бувало ще скрутніше, коли доводилося виконувати фронтове замовлення. Г.Горобець, майстер Криворізького металургійного заводу, що працював на базі одного з підприємств Нижнього Тагіла, згадував,

як виконувалося таке завдання. Робітники не йшли додому доти, доки не закінчували роботи. Це тривало 24 години просто неба при ЗО морозу. Сам Горобець ходив у гумових чоботях. Розповідав: заскочить у приміщення погрітися — онучі на ногах вологими стають. А коли знову виходить на мороз — замерзають. Та майстер не звертав на це уваги, бо завдання було ударним, 'фронтовим". Коли прийшов додому, зняти чоботи не зміг — онучі змерзлися. Після тієї пекельної доби захворів і кілька місяців не підводився з ліжка.

Так, люди подеколи тижнями не виходили з цехів, тут же спали, їли. Але тилове постачання — найчастіше це була тарілка так званої затірки, тобто, звареного у воді борошна, мізерна пайка хліба, цибулина, одна дві картоплини "в мундирах' — могло забезпечити мільйонам робітників і службовців лише напівголодне існування в умовах виснажливої праці та невлаштованого побуту. Побувавши в тилових районах і ознайомившись із ситуацією, представник британської військової місії М.Макферлейн із подивом писав, що в СРСР людям "властива незвичайна здатність існувати на одному хлібі" [Союз, 1991, № 18(70), с.12].

Більшого тилове село дати місту не могло — не вистачало робочих рук, пального, виораної землі, що привело до зниження врожайності, приплоду худоби. Але фактично ніхто не ремствував. Люди розуміли, що "страхітлива війна вимагає жертв". "Для нас досить було соціалістичного змагання, щоб, затягнувши паски тугіше, доба за добою працювати на морозному вітрі. І війну ми виграли так само: діяв фактор Віри", — писав український письменник Микола Руденко [Киевские новости, 1994, №16, с.7].

Історія тилу буде неповною, якщо не згадати про трудовий внесок у перемогу мільйонів тих, хто перебував у таборах ГУЛАГу. Гулагівська, переважно видобувна промисловість, набула особливого значення в умовах війни. Люди, які забезпечували рудою металургію і, до всього, збудували майже 700 великих оборонних підприємств, ледве животіли, були на становищі рабів, тисячами гинули від голодного виснаження та хвороб. Багато хто прагнув піти на фронт, але їх, як 'ворогів народу , в тяжких і жорстоких умовах утримували за колючим дротом. На охорону таборів гулагівського архіпелагу, що був невідривним фрагментом тилового краєвиду, відтягувалися значні сили військ НКВС, яких гостро потребував фронт.

Щоправда, далеко не всі в країні поділяли глибокі патріотичні переконання. Подекуди місцева влада, користуючись послабленням централізованого контролю, над усяку міру захоплювалася самозабезпеченням". Відома письменниця М.Шагінян після відвідин тилових міст не витримала — розповіла про побачене на письменницьких зборах.

Рис. 81. Академік Є.О.Патон навчає молоду робітницю новому методу електрозварювання на харківському заводі №183 у Нижньому Тагілі

Це був крик душі: "Обкоми, райкоми обжираються, жеруть пайки робітників, а робітники голодують, ходять, як тіні, втомлені, виснажені..." [Комсомольская правда, 1990, 31 августа]. Справді: кому війна, а кому мати рідна...

ТИЛ - ЦИТАДЕЛЬ НАРОДУ-ВОЇНА

Народ укотре здійснив, здавалося б, неможливе. Воєнно-промисловий потенціал країни швидко зростав. Майже половину всіх потужностей, уведених в дію на сході Радянського Союзу, становило наймодерніше на той час устаткування, евакуйоване з України. Загальновизнані воєнно-технологічні досягнення СРСР тієї доби підтвердили здатність радянської економіки в екстремальних умовах концентрувати матеріальні, продуктивні та людські ресурси на пріоритетних напрямах. Особливо успішним був розвиток танкобудування, літакобудування, артилерійської галузі промисловості, виробництва боєприпасів. Новое - творена воєнна економіка змогла забезпечити матеріально-технічні передумови перехоплення Червоною армією стратегічної ініціативи в перебігу воєнних дій.

Рис. 82. Наслідки фашистської тактики "випаленої землі" у Донбасі. 1943 р.

Війна, окупація частини території поставили перед радянським суспільством безліч великомасштабних воєнно-господарських проблем, з якими раніше не доводилося стикатися. Розв'язання їх стало певною мірою державним екзаменом для щойно сформованого єдиного господарського комплексу. Не легшим було переведення всього життя та діяльності суспільства на воєнні засади й пов'язана з цим адаптація багатомільйонного населення до нових вимог і завдань.

Незважаючи на деформації сталінщини, процеси міжнаціональної інтеграції не тільки не згорталися, а, навпаки, відбувалися інтенсивніше, ніж до війни. Певна річ, підстав для непорозумінь і чвар між приїжджими та місцевим населенням було чимало, однак конфліктів на національному ґрунті не спостерігалося. Населення східних тилових районів у цілому з розумінням і співчуттям ставилося до приїжджих, ділилося з ними продовольством, одягом, зав'язувало дружні стосунки. Атмосфера злагоди підготувала створення економічної бази для ведення "тотальної війни" на знищення фашизму.

Патріотичні настрої переважали серед населення тилових міст і сіл. На час війни вони заглушили й сумніви та розчарування, й показне однодумство, й конформістське пристосуванство до владних структур, тобто, все те, що стало вкорінюватися в життя суспільства в 30-і рр. Партійно-радянське керівництво зуміло використати патріотичне піднесення народу, його побутову невибагливість, здатність до самообмеження в усьому, що стосувалося "життєвих благ .

Рис. 83. Розмінування Дніпрогесу. 1943 р.

Самовідданою працею робітників, селян і службовців було створено потужне й злагоджене воєнне господарство, спроможне задовольняти Збройні сили СРСР усім необхідним. Тим самим вдалося закласти матеріальні засади для успішних бойових дій, що привели, зрештою, до вигнання загарбників із України та інших окупованих територій.

Масштаби поразок і втрат, що потрясли країну в початковий період війни, змусили її до краю сконцентрувати економічний потенціал на забезпеченні потреб фронту, максимально напружити соціально-політичний організм суспільства. Тотальна підпорядкованість усієї тилової інфраструктури й суспільного життя воєнному факторові, з одного боку, та обмеженість у продовольчих і соціально-побутових ресурсах, з другого, призвели до утвердження в країні основних рис режиму воєнного комунізму.

Через втрату найродючиших сільськогосподарських районів та великої кількості підприємств легкої й харчової промисловості, через скорочення витрат на соціальні потреби, а також у зв'язку з переведенням практично всіх потужностей на воєнне виробництво різко знизився й без того невисокий життєвий рівень населення. За цих умов позитивну роль відіграла жорстка планово-розподільча функція органів влади. Іоступово, не без труднощів розширювалися посівні площі (станом на 1945 сільськогосподарський рік вони зросли до 26 млн. га). Виділення громадянам продуктів харчування, предметів одягу було суворо нормованим відповідно до карткової системи. Першорядна увага приділялася

Рис. 84. Зруйнована теплоцентраль у Макеївці. 1943 р.

продовольчому та речовому забезпеченню виробничників. Звичайно, тилове постачання давало мільйонам робітників і службовців можливість лише напівголодного існування. Однак завдяки саме йому вдалося уникнути масових голодувань та епідемій смертоносних хвороб, цілком імовірних у тилових районах.

Як бачимо, в роки війни командно-адміністративна система за всіх її вад відіграла позитивну роль. Невдачі першого періоду війни певною мірою захитали єдиновладдя Сталіна. Це, звісно, було не послаблення системи, а лише тимчасове зміщення центру її ваги на середню та ниж-

Рис. 85. Зруйнована домна №1 заводу "Азовстаяь"

чу ланки. А звідси — й певна децентралізація управління, що благотворно позначилася на воєнній перебудові економічного та всього суспільного життя в країні.

Екстремальні ситуації вимагали екстраординарних заходів. Це торкалося як мобілізації робочої сили, так і розподілу матеріальних джерел, зокрема й продовольчих. Господарники воєнного часу вміло маніпулювали досить обмеженими ресурсами, брали на себе відповідальність, сміливо виявляли ініціативу й самостійність у вирішенні невідкладних питань, пов'язаних із відновленням воєнно-економічної бази, з життям і працею населення. Здійснювалися справді видатні справи. В тилу було збудовано 3,5 тис. великих оборонних підприємств, чимало з них обладнали українським устаткуванням. Як уже відзначалося, в багатьох випадках на чолі цих велетнів оборонної промисловості стояли висококваліфіковані досвідчені спеціалісти з України, а в цехах перед вели українські робітники-новатори.

Про ефективність радянської оборонної економіки тих часів свідчить порівняння її показників із воєнно-економічними здобутками Німеччини. Протягом усієї війни Німеччина виробляла сталі, електроенергії та вугілля в 1,5-2 рази більше, ніж СРСР. Але на кожні 100 німецьких літаків вироблялося 170 радянських. А на 1450 щомісяця вироблених німецьких танків із воріт заводів Уралу виходило 2000 бойових машин. Усього за роки війни радянська економіка виробила 112 тис. літаків, 103 тис. танків, '482 тис. гармат, тобто, значно більше, ніж німецька.

Рис. 86. Київ, Хрещатик. 1943 р.

Тил був цитаделлю народу-воїна. Його велетенський потенціал вдалося не тільки виявити, а й використати з максимальною повнотою в інтересах армії. Вагому роль у цьому відіграло подвижництво українців — робітників, селян, інженерів, учених, митців. Фактор віри в перемогу над ворогом надихав людей на небувалу трудову звитягу. Саме трудове подвижництво й стало запорукою того, що в умовах, коли було втрачено найважливіші паливно-енергетичну, металургійну, машинобудівну й сільськогосподарську бази на заході, на східній воєнно-промисловій базі вдалося виробити значно більше бойової техніки, причому не гіршої якості, ніж виробляла Німеччина.

§2. Радянська влада й українське суспільство в 1943-1945 рр.

УТВЕРДЖЕННЯ НАРОДНОЇ ВЛАДИ ПО-СТАЛІНСЬКИ

З переходом Червоної армії в загальний контрнаступ і початком визволення України багатостраждальний український народ опинився перед новим поворотом у його примхливій долі. Вперше за чвертьвікову історію Радянської країни сталося так, що велика й густонаселена західна частина її території, яка тривалий час де-факто перебувала поза СРСР, опинилася в центрі протистояння антагоністичних соціальних систем та непримиренно ворожих ідеологій.

Рис. 87. Українські письменники на відбудові Хрещатика. 1944 р.

SHI:
•^"•«ІУ.іМг
^»S5S iff. *j|fiiЩ*

Рис. 88. *Будівництво мосту через Дніпро в районі Києва. 1944 р.*

Тоталітарна система на таке безпрецедентне явище реагувала відповідно з початком процесу відновлення на місцях її органів. У нову стадію вступили складні й суперечливі відносини партійно-радянської влади з населенням. З одного боку, цілковита більшість людей, що настраждалася під фашистським кривавим ярмом, радо зустріла Червону армію, щиро й заслужено називаючи її армією-визволителькою. А от повернення при цьому керівних органів влади породжувало в душах багатьох суміш надії та страху. Змучені фашистським свавіллям і безчинствами, люди надіялися на те, що народна влада принесе їм передусім роботу й стабільність. Страх же спричинявся спогадами про передвоєнну вакханалію масових репресій.

Партійні та рейнські органи були особливо стривожені тим, що ідеологічна обстановка на щощю визволеній території істотно змінилася проти довоєнного періоду. Йшлося не тільки про психологічну війну окупантів проти українського народу — адже, як уже відзначалося, народ у переважній більшості не піддався расистській людиноненависницькій ідеології. Владу турбувало те, що багато мислячих людей, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності, стали розуміти шкідливу роль тоталітаризму не тільки гітлерівського, а й сталінського кшталту.

Вони очікували на серйозні соціально-політичні зміни, передусім, ліквідацію колгоспної системи в її сталінсько-кріпосницькому варіанті,

Рис. 89. Кадрові робітники київського заводу "Ленінська кузня" повертаються на рідне підприємство. Листопад 1943 р.

демократизацію суспільного життя, а головне: на прощення за "гріх" перебування в окупації. Однак поверталося саме те, чого найбільше боялися люди й чим лякали німці — репресії. Нацистська пропаганда, яка всіляко мусувала тему "помсти більшовиків" населенню, котре не з своєї вини опинилося під окупацією, як виявилося, мала рацію.

З тривогою доповідав секретар Одеського обкому партії в ЦК, що, за даними наших органів", є факти "відкритих контрреволюційних виступів". А саме: колгоспниця виступила проти колгоспів, демобілізований солдат сказав десь, що "справжню свободу він бачив за рубежем", інший — агітував за обрання депутатом Верховної Ради "рятівника нашої країни" маршала Г.Жукова тощо.

Не покладаючись цілковито на масово-політичну роботу, парторгани передавали такі справи на розгляд "наших органів". І що ж? У жінки з Одещини, незадоволеної колгоспом, переглянули розмір присадибної ділянки в бік зменшення, волелюбного солдата репресували... Але цим не обмежилися. Як повідомляв той же секретар, в Одеській області проведено "значне відселення антирадянських елементів, від 8 до 9 тис. чоловік". Наче виправдовуючись, секретар обкому пояснював: "Ця категорія людей залишалася за румунів, була з ними пов'язана" ЩДАГОХ ф.1, оп.70, спр.319, арк.27-28]. Оцінюючи настрої в Одесі, начальник обласного управління Лебін наводив заяви представ-

Рис. 90. У цеху київського заводу "Більшовик". 1944 р.

ників інтелігенції. "Нам, професорам, — говорив один, — котрі були в окупації, треба поводитися обережно, адже ми люди другого гатунку". Інший, відомий інженер, вважав, що "радянська влада тих, хто залишався в окупації, ненавидить і записує в "чорну книгу" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.418, арк.44]. Подібні репресії щодо населення мали місце після зайняття радянськими військами Севастополя, Житомира, Бердичева, Білої Церкви... Нерідко люди звинувачувалися в умисному небажанні в 19414942 рр. евакуюватися на схід.

Цілком природне очищення визволених територій, які ставали прифронтовими, від колаборантів та всілякого роду ворожих елементів перетворювалося в уже звичні масові репресії, від яких страждало ні в чому не винне населення. Так, у квітні 1944 р. Київська облрада й міськком партії ухвалили рішення, згідно з яким із 50-кілометрової зони відселялися особи, які підпадали під "паспортні обмеження'. Останні тлумачилися досить-таки довільно, що давало виконавцям необмежені права. Війська НКВС та органи держбезпеки раз-по-раз провадили масові операції "чистки" тилів від ворожих елементів, збирання зброї.

На територіях Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей під "чистку" потрапило 260 населених пунктів із прилеглими до них дорогами, лісами, болотами, ярами, в яких могли ховатися "ворожі елементи". Було перевірено до 18 тис. сховищ, майже 73 тис.

Рис. 91. На відбудові залізничної магістралі. 1944 р.

будинків, затримано 2 324 чоловіки, з них шпигунів — 5, антирадянських елементів — 90, дезертирів — 483, зрадників Батьківщини (кого саме мали на увазі — хтозна) — 640 чоловік. Вилучено також велику кількість зброї.

Під дію наказу прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. "Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів' підпадало мало не все населення — так широко тлумачилася ця правова норма. "Вибив" енкавеесівець у 15-річної М.Скрипки з Чернігівщини 'зізнання", що вона німецька шпигунка, і, хоч не досягло дівча підсудного віку, було засуджене до 10 років каторги. А киянка З.Кушнева ту ж "норму" дістала за "зраду Батьківщини" — працювала в німців на кухні.

Особливі претензії висувалися до тих комуністів, які "без дозволу" партійних органів залишилися на окупованій території (було таких аж 20% довоєнної КП(б)У!). В Ямському районі Сталінської області "самовільно" перебував у тилу ворога член партії з 1930 р. Д.Павлов, шофер райспоживспілки. За ухилення від призову до РСУА його було засуджено до розстрілу. До страти "за зраду" засуджено й члена партії І.Яременка, голову колгоспу. Він перебував у партизанському загоні. Але, отримавши бойове завдання, сховався в родичів. Іншого голову колгоспу, А.Іщенка, кандидата в члени партії, стратили за те, що

Рис. 92. На заняттях у ремісничому училищі Дніпропетровська. 1945 р.

пиячив з німцями". У Слов'янському районі, в с.Прелєсне, за визначенням партійних органів, усі дев'ятеро кандидатів у члени ВКП(б) "прагнули бути досить активними у поданні допомоги в обслуговуванні ворогів" [ЦДАГОУ, <£.1, оп.23, спр.60, арк.12]. Унаслідок "аґентурно-оперативної роботи' органів в одній лише Ворошиловградській області було заарештовано понад 300 комуністів та комсомольців. А тим часом на партійних пленумах і конференціях лунали вимоги жорсткіше підходити до розгляду справ комуністів, які залишалися на окупованій території. Мимоволі виникає запитання: куди вже жорсткіше?!

В умовах війни та повоєнної розрухи репресії проти тих, хто пішов на співпрацю з ворогом, усе ж не набули масштабів "великого терору" щодо всього народу. Але до національних меншостей як покарання за нелояльність до радянської влади було застосовано чергове сталінське нововведення — масові депортації. У травні 1944 р. таку жорстоку акцію провели в Криму, звідки поголовно виселили 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. Тим часом незадовго до цього "вождь народів" у доповіді з нагоди 26-ї річниці Жовтневої революції твердив, що "всі народи Радянського Союзу як один стали на захист своєї батьківщини". Це було правдою, але наскільки ж ці слова розходилися з ділами!

Повернення командно-адміністративної системи з її більшовицьким екстремізмом і надзвичаищиною", намагання взяти реванш за власні

Рис. 93. На відбудові Дніпрогесу. 1945 р.

непрощенні прорахунки, за "втрату обличчя" внаслідок воєнної катастрофи 1941-1942 рр. призвело до чергового загострення давнього прихованого конфлікту в суспільстві, до нагнітання задушливої атмосфери страху та підозри, взаємного відчуження поміж людьми. Так радість від переможних дій Червоної армії на фронтах війни обіймалася зі смутком. І це не могло не гальмувати нормалізацію обстановки й успішну відбудову народного господарства. З повідомлень органів держбезпеки довідуємося про настрої, характерні для цього часу. У с.Губиниха Новомосковського району Дніпропетровської області люди говорили: "Навіщо нам відбудовувати будинки, якщо всіх, хто перебував на окупованій **території, будуть відселяти? ' [ЦДАГОУ, ф.1, оп.46, спр. 30,** арк.50 б]. Витончених утисків зазнавали не тільки відкриті колабораціоністи та їхні сім'ї (по суті, "дрібнота", бо "кити" евакуювалися з німецькими військами), а й широкі верстви населення, громадянські права якого, декларовані конституцією, всіляко порушувалися, зокрема, під час прийому на роботу, у вищі навчальні заклади, при службовому просуванні тощо.

У більш вигідному становищі перебували ті, хто на початку війни зміг евакуюватися в глиб країни: в скрутний час вони нібито залишилися на боці радянської влади й тепер могли розраховувати на її довіру. Спостерігаючи чергові вивихи тоталітарної системи, Олександр Довженко з душевним болем писав у щоденнику, що визволителі поводять-

ся з визволеними "брутально, недобре, а часом і жорстоко як з у чомусь винними, ворожими, підозрілими, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а й рідні люди, плоттю від плоті якої вони є" [Литературная газета, 1989,15 февраля].

ВІДБУДОВУ ПОЧИНАЛИ "З НУЛЯ"

І все ж для переважної частини населення радянська влада була старою знайомою", своєю. Адже після повернення вона виявляла себе не тільки з негативного боку. Оперативно й надійно вдалося забезпечити жорсткий громадський порядок, дати роботу сотням тисяч безробітних, створити бодай мінімальні умови для виживання населення промислових центрів. Разом дз передовими частинами Червоної армії в Київ прибули працівники громадського харчування. З ними було доставлено 25 ешелонів з продовольством, зокрема предметами першої необхідності, 300 т керосину, 20 тис. т хлібопродуктів, із прилеглих районів завезли 38,5 т картоплі. Звісно, для зголоднілого міста це було небагато. Але завдяки таким заходам радянська влада в очах багатьох здобула набагато привабливіший вигляд, ніж рабсько-кріпосницький "новий порядок", що приніс українському народові самі лише бідування та приниження.

А налагодження життя, відбудову починати доводилося, по суті, 'з нуля . Особлива увага приділялася створенню необхідних умов для першочергових господарських заходів, зокрема, в машинобудівній промисловості, на електростанціях і транспортних магістралях. Справа ускладнювалася тим, що держава могла в 1943-1945 рр. виділити для цього лише 7% коштів від суми збитків, завданих Україні війною та окупацією. Вся надія залишалася на "внутрішні резерви". Для мобілізації коштів населення провадилися кампанії зі створення "фонду оборони', речові лотереї. Багато патріотично налаштованих людей із почуття вдячності Червоній армії вносили до цього фонду свої збереження. Про це багато писалося в газетах того часу. Але траплялися й інші факти, про які взагалі не згадували. Наприклад, секретар П'ятихатського райкому партії посадив у "холодну" 52-річного колгоспника за те, що той вніс готівкою на речовій лотереї 1400 крб. замість 3 тис, які в нього вимагали. Отже, як бачимо, знову почали вдаватися до жорстокого примусу.

Масова реевакуація майна підприємств, вивезених у тил у 1941-1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Щоправда,

Рис. 94. На відбудові металургійного заводу у Придніпров'ї. 1945 р.

Рис. 95. Відбудований цех №2 Новокраматорського машинобудівного заводу. 1945 р.

Рис. 96. Відбудований механічний и,ех київського заводу "Ленкузня". 1945 р.

на Донбас та Кривбас у 1943-1944 рр. надійшла певна кількість матеріалів, інструментарію, продовольства з інших промислових ?егіонів — адже війна тривала й економіці потрібні були сталь і • вугілля. Іроте в цілому було повернуто лише рештки евакуйованого майна. Худоби, скажімо, було отримано ... 0,01% евакуйованої кількості. Цікаву щодо цього ситуацію висвітлив у заяві на ім'я М.Хрущова секретар Марийського райкому партії Сталінської області. У лютому 1944 р. делегація колгоспників Киргизії на чолі з секретарем ЦК партії республіки відвідала цей район. На "дружній зустрічі', організованій райкомом КП(б)У, за традиціями тих часів, було укладено "договір на соцзмагання". Киргизи пообіцяли українським колегам 15 коней, 10 голів великої рогатої худоби, ЗО овець і 10 свиней. Незважаючи на неодноразові нагадування українських селян, навіть на виїзд їх до Киргизії по худобу, з великими труднощами й затратами вдалося привезти лише частину обіцяного. І такі прикрі випадки були непоодинокими.

Ситуація в зруйнованому господарстві України ускладнювалася ще й тим, що не вистачало людей, особливо спеціалістів. Багатьох, зрозуміло, забрала війна, а чимало з тих, хто в складі виробничих колективів евакуювався на схід, не повернулися додому — одних уже взагалі не було, інші з різних причин залишилися там на помешкання назавжди.

РиС. 97. СеЛЯНКи (..іЛ/Лги-Ли-іилі-іт.,! nii /Л..:пи..іирі».мпі
вручну боронують засіяний лан. 1943 р.

І в цій обстановці з новою силою запрацював указ 1941 р. про "дезертирів з виробництва". Тільки за липень-серпень 1944 р. органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад ЗО тис. осіб, 32,6 тис. — розшукувалися. До криміналу притягалися й керівники підприємств та організацій за "приховування" дезертирів.

Відбудовні роботи доводилося вести в основному за рахунок власних ресурсів, навіть із використанням зібраних на руїнах підприємств деталей і частин різних механізмів. Часто-густо вдавалися до випробуваних методів, зокрема мобілізації робочої сили. Уже на першому етапі відбудови на транспорт і в промисловість було мобілізовано близько 1 млн. чоловіків та жінок, переважно з числа селян.

Тим часом загальна продуктивність праці залишалася невисокою. Однією з основних причин цього було незадовільне матеріально-побутове становище населення. Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень. Трохи краще постачалися робітники на особливо трудомістких виробництвах. Але продовольства скрізь не вистачало. На кінець 1943 р. майже всі визволені райони не мали в продажу цукру, риби. Бракувало хліба. Так, у Києві та Харкові нерідко залишався лише одноденний його запас. І тоді випічка хліба та норми його постачання зменшувалися.

Рис. 98. Тракторна бригада П.НАнгсліної з Старобешіеського МТС Сталінської області (зліва направо члени бригади ПЛнгеліної — Леля, Надія, Катря і ПЛнгеліна). 1945 р.

Донецькі шахтарі, працюючи в забої по 10 годин, звичних "тормозків" не брали — ні з чого було. А пайки хліба вистачало лише на скромні сніданок і обід. Знаменитої американської тушонки припадало всього по ЗО г на їдока. Був, щоправда, приварок. У їдальні двічі на день видавали пісні супи та капусняк, увечері — вівсяну або кукурудзяну кашу, зварені на воді. Та все ж вугілля йшло "на-гора' безперебійно.

Ще гострішою була житлова проблема. У республіці 10 млн. людей бідкалися без житла. У Києві, наприклад, 50 тис. жителів тулилися в землянках. Великою небезпекою загрожувала епідеміологічна обстановка. За 1944 р. зареєстровано понад 80 тис. випадків захворювань на висипний тиф, 285 тис. — на кір. Розповсюджувалися й венеричні хвороби. Народжуваність в Україні на 1 тис. чоловік становила в 1944 р. 5,0 (у 1939 р. — 8,4), а смертність — відповідно 7,0 (у 1939 р. - 3,4). На визволеній частині території України з 1 червня по 1 листопада 1943 р. було зафіксовано 150 тяжких кримінальних злочинів, зокрема 38 убивств, понад 30 грабежів тощо.

Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонних цілях.

І треба сказати, що тут було зроблено максимум можливого — не тільки відбудовано в цілому ЗО /о довоєнних виробничих потужностей, а й, образно кажучи, розчищено серед неосяжних руїн майданчики для наступного здійснення великомасштабних відбудовних робіт.

У 1943-1945 рр. республіка перетворилася, по суті, у прифронтову зону, в матеріально-технічну базу діючої армії. Повільніше, ніж транспорт та окремі галузі промисловості, поверталися до життя сільське господарство, житловий фонд, комунальне господарство міст і сіл. Але певні зрушення були. І вони давали надію на те, що Україна переможе розруху.

Як і весь народ, із полегшенням сприйняли прихід радянських військ на українську землю представники інтелігенції. Колективами та поодинці — хто як міг — поверталися вони з евакуації, відразу ж поринаючи у вир відбудовних робіт. У березні 1944 р. було реевакуйовано в Україну Академію наук. Громадськість розцінила це як ознаку перших успіхів у нормалізації обстановки на визволеній території, як велику суспільно-політичну подію. З евакуації прибували театри, вищі навчальні заклади, музеї. Водночас на визволену від ворога територію повертався, на жаль, і морально-психологічний пресинг сталінської бюрократичної системи.

Особливе недовір'я в партійних органів викликали люди інтелектуальної праці. Теоретично обґрунтовуючи новий етап нескінченної ідеологічної боротьби наслідками фашистської окупації, заступник голови Раднаркому України й член політбюро ЦК КП(б)У Д.Мануїльський на одному із зібрань інтелігенції твердив: "Мільйони наших людей — робітники, селяни, інтелігенція, — зіткнулися віч-на-віч з цим капіталістичним світом і це зобов'язує нас мобілізувати усі наші сили для упертої й систематичної боротьби проти капіталістичного світу... У нас немає Гарантії від проникнення чужих нам ідеологічних впливів з-за кордону. З деякими рецидивами цих впливів ми вже зустрічаємося" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.436, арк.423, 426].

Представники художньої інтелігенції, які розробляли в своїй творчості патріотичну тематику, масово звинувачувалися в націоналізмі, а ті, хто орієнтувався на інтернаціоналістські сюжети, — в космополітизмі. Отже, в житті творчої інтелігенції надовго оселилися страх і невпевненість — перевірені знаряддя сталінської інквізиції.

Виходило так, що всупереч декларативним заявам керівництва партії та країни про небувалу монолітність суспільства, одностайної згуртованості в народі, який приступав до вирішення неймовірно складного завдання — відбудови народного господарства, міст і сіл, — не було. Та партійно-радянську владу це мало турбувало.

На кінець війни сталінське керівництво остаточно впевнилося в незмірних можливостях, як воно вважало, радянської планової, централізовано керованої економіки. Велетенський воєнно-економічний прорив під вогнем ворога", якого вона досягла в кризовій ситуації воєнного часу, тлумачився партійними пропагандистами як "економічна перемога" й перевага соціалістичного економічного ладу. Саме на цю перевагу покладалося партійне керівництво, шукаючи вихід із кризового становища на новому витку екстремальної ситуації, коли в руїнах лежала значна частина території країни.

Далекосяжні негативні наслідки в перспективній орієнтації суспільства мало повернення до сталінської концепції форсованого "завершення будівництва соціалізму та переходу до комунізму". Негативну роль відіграло й звужене розуміння процесу відбудови, зведення її лише до ідеї "відродження всього так, як було до війни", що відчутно стримувало якісне технологічне оновлення економіки. Якщо в змаганні з економікою третього рейху воєнно-промисловий комплекс СРСР виявив невичерпний мобілізаційний потенціал, то наприкінці війни у зв'язку з початком реконверсії дедалі помітнішими ставали інерційні можливості.

Ще й війна не закінчилася, а в суспільстві почали являтися ознаки втоми, розчарування. Людям здавалося, що поліпшення їхнього надміру тяжкого життя відбудеться відразу ж після того, як фашистів не стане в Україні. Усе частіше в керівні інстанції, пресу надходили скарги, як, наприклад, та, що її надіслали в ЦК КП(б)У жителі м.Сторожинець Чернівецької області. "Ми чекаємо матеріального поліпшення — поліпшення немає. Зарплата настільки низька, що немає можливості добре поїсти, не кажучи вже про придбання взуття та одягу" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.317, арк. 8. Та справа, зрештою, була не в одязі.

Населення починало розуміти: сподівання на те, що радянська влада за час війни зміниться на краще, демократизується, що пом'якшає її ставлення до людей та більша увага приділятиметься соціальним проблемам, виявилися марними. Зі свого боку, як партійні, так і державні органи влади підкреслено демонстрували небажання (і нездатність!) творчо засвоїти великий, хоч і надто гнітючий урок війни та окупації, коли значна частина людності виявила їм "вотум недовір'я". Натомість, відчувши себе переможцями й забувши, кому насамперед цим зобов язані, радянські та партійні органи широко заявляли про свої наміри "звести, з ким слід, рахунки", всіляко залякували і винних, і невинних, підкреслюючи, де треба й де не треба, що, мовляв, радянська влада та її органи "ніколи не помиляються".

Так в історичній обстановці, що змінилася, розпочався новий виток старанно замовчуваного громадянського конфлікту в суспільстві. Віднісши всіх гуртом "хто не з нами" до категорії "зрадників і ворогів народу", тоталітарний лад остаточно втратив шанс самокритично проаналізувати свій суперечливий історичний досвід, не на словах, а на ділі сконсолідувати суспільство. Отже, складні відносини населення з партійно-радянською владою вступили у нову стадію.

Та хоч би як там було, а для українського народу з поверненням радянської влади закінчився період невизначеності. Звісна річ, водночас із нею поверталося й те негативне, що заперечувало декларовані засади соціалізму та завдавало великих соціальних і морально-політичних збитків. І все ж народ-переможець вступав у нову, повоєнну епоху з надією на світлі перспективи, з готовністю до трудового подвижництва та випробувань.

§3. Трагедія Західної України

БЕЗНАДІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ: УПА - ЧЕРВОНА АРМІЯ

Успішні наслідки битви за Україну не принесли її народові очікуваного спокою. Це тільки здавалося, що війна вийшла за її межі. Насправді ж вона не полишила цієї багатостраждальної землі, зробила лише новий виток.

На заключному етапі боїв за визволення України Червона армія вступила у зіткнення з Українською повстанською армією. Хоча на своїх прапорах радянські війська несли гасла свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в уяві широких верств населення західноукраїнського регіону при наближенні "совітів" виникали набагато реалістичніші картини недавнього минулого: примусова радянізація, супроводжувана масовими репресіями, депортаціями, розпалюванням "класової боротьби".

Рис. 99. Жителі Львова читають звернення радянських властей. 1944 р.

Місцеве населення зустрічало радянські війська "досить байдуже, без виявів приязні. Багато хто ховається в будинках, а в розмовах із бійцями та офіцерами вкрай стримані" — зазначалося в інформаціях політвідділу 38-ї армії [Центральний архів Міністерства оборони РФ, (далі — ЦАМОРФ), ф.393, оп.9029, спр.23, арк.153]. А^в тих випадках, коли вступали в розмови, можна було почути таке: "Якщо у нас буде радянська влада і будуть організовані колгоспи, то українському народові життя не буде, всі пропадемо з голоду" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.3849, арк.40].

Українська повстанська армія, виконуючи вказівки центрального проводу ОУН(б) й постанови III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.) цілковито зосередилася на збройній протидії фронтовим з єднанням Червоної армії та радянським партизанам. Повстансько-партизанський рух у прифронтовому тилу зразу ж викликав тривогу армійських інстанцій знизу доверху. А події були, справді, надзвичайні. В ніч на 9 січня 1944 р. в с.Белашівка під Ровно боївка оунівського підпілля вирізала 15 сплячих червоноармійців зі 181-ї стрілецької дивізії. Це сталося в день виходу її на територію області. У сусідньому с.Моквин тоді ж було отруєно ЗО бійців цієї дивізії. Відтоді повідомлення про напади "націоналістичних банд" стали надходити з військ не рідше, аніж фронтові зведення.

Рис. 100. Територія дії ОУН-УПА в 1944 р.

УПА, використовуючи партизанську тактику, завдавала Червоній армії досить дошкульних ударів. У засідці в лісі Підгаєцького району Тернопільської області загинув батальйон 1331-го стрілецького полку. Шок у радянському вищому керівництві, та й у "низах", викликав цілеспрямований замах на командувача 1-го Українського фронту М.Ватутіна. Розцінивши дії ОУН-УПА як "удар в спину", партійно-радянське керівництво зажадало від військового командування активізувати боротьбу проти них. Втягувати УПА в протистояння з такою могутньою силою, як Червона армія, котра, мов гігантський коток, вичавлювала з України все ще боєздатну та стійку німецьку армію, було виявом надмірної самовпевненості з боку політичного керівництва ОУН(б).

У нещодавно відкритих фондах ЦДАВОУ є довідка НКВС УРСР від 22 жовтня 1945 р., підписана заступником наркома, який опікувався західними областями, Т.Строкача. У ній наведено такі дані: за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26 685 бойових операцій проти ОУН-УПА (втім, 75% із них були безрезультат-

ними). В свою чергу, повстанці здійснили 6 128 операцій. За цей час вбито 98 846 повстанців та підпільників, захоплено 104 990, прийшло з повинною 48 880 чоловік. У перебігу бойових операцій з радянського боку загинув 9621 чоловік, поранено 1343 й пропало безвісти 2456. В іншому документі зазначається, що за наступні вісім місяців убито в боях ще 12,5 тис, заарештовано 146 тис. і здалося на милість переможця 66 тис. учасників формувань УПА та підпілля ОУН. І^лід додати, що до так званих чекістсько-військових операцій широко залучалися не тільки внутрішні війська НКВС, а й загальновійськові підрозділи Львівського військового округу.

Наведені цифри красномовно свідчать про великі масштаби бойових дій у регіоні. За два роки внаслідок мобілізацій УПА зросла в 20 разів. Але, як бачимо, і втрати від зіткнень з Червоною армією були великі. Щоб урятувати залишки УПА, провід ОУН(б) організував вивід рейдами найбільш боєздатних формувань через території Словаччини та Польщі в Німеччину й Австрію. З 1945 по 1948 р. на Захід вийшло понад 50 тис. повстанців. Ті, що залишилися, були реформовані в дрібніші загони, добре згуртовані та озброєні, з дислокацією в лісових масивах. Створювалася широка мережа підпільних боївок (по 10-15 чоловік) у сільській місцевості. Як твердять деякі зарубіжні автори, загони УПА так чи інакше контролювали територію більш як десяти областей загальною площею 150 тис. кв. км, на якій проживало 15 млн. чоловік.

ОУН І РАДЯНІЗАЦ1Я ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Нещодавно відкриті для дослідників документальні джерела дають змогу уявити, принаймні в загальних рисах, картину того, що відбувалося в західному регіоні України після приходу туди радянських військ. У тилу Червоної армії, на щойно визволеній від фашистів українській землі, знову розгорнулася справжня партизанська війна. Метою ОУН було утворення під її контролем нелегальної національно-державної структури, яка могла б протистояти органам радянської влади на місцях. Майже на всій території, де діяли підпілля ОУН та загони УПА, утворилося фактично двовладдя (підпілля й ради). Підпільні структури діяли у формі станиць, кущів, районних, надрайонних, окружних, обласних та крайових проводів ОУН. У тих місцях, де було радянське одновладдя, там панувала незрима влада ОУН, підтримувана "шмайсером" (автоматом) і "кренпульцем" (удавкою) — випробуваними знаряддями служби безпеки (СБ) УПА.

Документи зберігають численні відомості про "бандпрояви' оунівського підпілля, що наважилося протиставити себе радянській владі, Червоній армії та органам держбезпеки. Щодня протягом майже десяти років надходили з місць дані про вбивства партійних і радянських працівників, учителів, медпрацівників, господарників, які прибули зі східних областей, про напади на приміщення райвідділів НКДБ і НКВС, підпали колгоспних та селянських будівель, зернових пунктів, хлівів із худобою, зриви мобілізації до Червоної армії, псування колгоспної техніки, телефонного зв'язку тощо. За один лише день (22 травня 1944 р.) в Сарненському районі Ровенської області повстанці зруйнували будинок сільради, вбили голову Глушицької сільради С.Гаврильчука й активіста М.Булаву; у с.Трискіне розстріляли сім'ю голови сільради Бондаря, зокрема його дочку — депутата райради.

За офіційними даними, опублікованими останнім часом, оунівцями в 1944-1945 рр. вчинено 14,5 тис. нападів на міста й села, диверсій та терористичних актів, під час яких загинуло не менше 30 тис. чоловік, зокрема майже 4 тис. представників органів влади.

В міру того, як переважна більшість населення, втрачаючи віру в можливість реалізації ідеї самостійної України й не бажаючи зв'язуватися з бойовиками, котрі дедалі частіше зазнавали поразок, стала схилятися на бік радянської влади як більш сильної, здатної забезпечити спокій у краї, наростав силовий тиск на людей. А це вело до того, що ОУН втрачала підтримку. Щораз більше селян, учора ще надійних союзників, ухилялися від надання допомоги. Керівник Тернопільського обласного проводу І.Лисишин ("Максим") у своєму донесенні проводу ОУН(б) повідомляв: "Тут люди зовсім не хочуть приймати навіть у дім, не дають поїсти ні бійцям, ні коням, а якщо ти хочеш у населення взять, то треба лаятися і навіть пригрозити зброєю. Що стосується донощиків, то більшовики їх тут мають дуже багато" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.ЗО, спр.319, арк.58].

На що ж розраховували С.Бандера та його прибічники, втягуючись у затяжну, криваву міжусобну війну в краї, залучаючи до неї мирне населення? Адже вони не могли не розуміти того, що боротьба ця приречена на поразку і, до всього коштуватиме народу надто дорого. Відповідь може бути одна: бандерівський провід зробив ставку на неминучу, з його погляду, Третю світову війну та на перемогу в ній англо-американського блоку.

Це випливає з того, що вже 1943 р. з'являються певні ознаки переорієнтації керівництва ОУН(б), з урахуванням поразки Німеччини у війні, на Сполучені Штати Америки як домінуючу силу на європейському континенті й у світі. Свідченням цього були рішення III надзви-

чайного збору ОУН, зокрема ухвалення на ньому нової програми організації, значно переорієнтованої на демократичні цінності. Як визнавав шеф референтури зовнішніх зв'язків ОУН(б) М.Лебідь, "було зроблено першу спробу вирватися з ізоляції і зав'язати безпосередній контакт із західними союзниками, конкретно з США" [Сучасна Україна (Мюнхен), 1960, 2 вересня].

У радянській літературі про ОУН-УПА наведено багато свідчень терористичної діяльності оунівського підпілля. В цілому вони підтверджуються вірогідними архівними джерелами. Але в цій же літературі старанно замовчується зворотний бік проблеми, тобто, друга складова історичної правди. А без її висвітлення неможливо зрозуміти, що ж відбувалося в Західній Україні, чесно відтворити цю, очевидно, безмірно трагічну сторінку української історії.

Політику комуністичної партії в західних областях України в другій половині 40-х-першій половині 50-х рр. не можна назвати інакше, як черговим невиправданим експериментом. Ставилося за мету форсоване втягнення західноукраїнських земель у загальнореспубліканське й загальносоюзне річище господарського та суспільного життя зі стрімким нівелюванням специфіки краю. При цьому органи влади вдавалися до типово більшовицьких, надзвичайних методів реалізації соціально-економічних завдань. Повсюдно допускалися серйозні збочення в кадровій політиці. Керівні та відповідальні працівники, які добиралися переважно в інших областях України та східних районах СРСР, далеко не завжди були належним чином підготовлені. До всього їх орієнтували на використання силових, жорстоких аж до репресій командно-натискних методів, а місцеве середовище рекомендували розглядати як однозначно вороже.

ДВОБІЙ: ОУН-УПА ПРОТИ НКДБ-НКВС

Курс ОУН-УПА на масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся людності західноукраїнських земель. Така ситуація дала підстави потужній і злагодженій машині чекістських органів на повну силу розгорнути свої специфічні операції. Дії проти ОУН-УПА безпідставно було поширено на значну частину населення. Це був черговий перехльост у дусі одного з улюблених сталінських принципів: "Ліс рубають — тріски летять". Таке ставлення до населення не могли виправдати навіть посилання на те, що територія Західної України входить до прифронтової смути.

Ревно дотримуючись сталінських вказівок, перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький у серпні 1944 р. звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з пропозицією вжити репресій до сімей керівників та активних учасників банд — висилку до Сибіру. Організувати показові судові процеси й засуджених головних злочинців покарати на смерть привселюдно ' [ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.219, арк.20]. Тоді ж на нараді в Ровно з питань боротьби проти ОУН-УПА було висунуто вимогу не виявляти "неймовірного гуманізму". "Ми боїмося іноді хату спалити, коли її треба спалити негайно" [Там само, спр.924, арк.27].

Свій 'внесок" у вироблення тактики боротьби проти бандерівців зробив і Хрущов. Партійним і радянським активістам він давав своєрідні "рекомендації', які нагадували витончену поліцейщину. Наприклад, Микита Сергійович запропонував власний метод компрометації "класово-ворожих елементів', схожий на провокацію. Виступаючи в листопаді 1945 р. на нараді в Дрогобицькому обкомі партії, він поділився такими "напучуванями": "... Вони (бандерівці — авт.) беруть під підозру всякого, хто побував в НКВС і НКДБ . Я б рекомендував у першу чергу поставити під удар ворожо-класові елементи села — куркулів та їхніх попихачів. Нехай вони з ними розправляються, коли хочуть розправлятися з кожним, хто побуває в НКВС. Тим самим ми викличемо гнів села проти бандитів і примусимо на активні дії" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.46, спр.785, арк.2].

Чекісти не забарилися взяти "на озброєння" поради партійного керівника. Вже через місяць після його виступу з управління держбезпеки Станіславської області повідомляли, що органи НКВС-НКДБ "стали ширше впроваджувати у повсякденну практику оперативної роботи нові форми і методи ведення боротьби, рекомендовані Вами, Микито Сергійовичу" [Там само, спр.839, арк.42].

Непродуманими, некомпетентними, а подеколи й підбурюючими настановами партійних органів було розв'язано безмежну ініціативу держбезпеки. У відносинах органів із населенням незмінно був присутній звинувачувальний ухил, а порушення навіть умовної законності стали нормою. Притаманне сталінським часам всесилля органів НКДБ-НКВС з другої половини 40-х рр. набуло в західних областях характеру нічим не обмеженого свавілля. Вони, по суті, не підлягали навіть партійним інстанціям і чинили суд та розправу на власний розсуд, перетворивши західноукраїнський регіон у "зону відчуження — своєрідну "Вандею". Як довідуємося зі згаданої довідки Т.Строкача, міста й села краю було накрито щільною аґентурно-інформаційною мережею держбезпеки. У 1944-1945 рр. тут діяло 359 резидентів,

1473 агенти й 13 085 таємних інформаторів. До всього, в органах держбезпеки та внутрішніх справ семи західних областей налічувалося 22 тис. штатних працівників. Ними в згадані роки було завершено 19 606 слідчих справ, а також "розроблялося" 379 формувань УПА з 5831 учасником повстанської боротьби.

Одна за одною провадилися чекістами бойові операції, широкомасштабні "прочісування" кадрового складу підприємств, установ (виявлено при цьому 14 581 "підозрілого і ворожого елемента"), депортації "банд пособників" до Сибіру (за офіційними даними — понад 200 тис). У 1945 р. запроваджено паспортну систему. Траплялося, що "бандитськими" оголошувалися цілі села, фальсифікувалися карні справи, практикувалися прилюдні демонстрації вбитих повстанців, спалення та вирубування лісових масивів і т.ін. У хід пускався весь багатющий арсенал 'таємної війни", нагромаджений органами за десятки років. На тлі "холодної війни" між СРСР і США та їхніми союзниками такі дії здавалися цілком правомірними й природними.

Широко застосовувалися так звані пастки-приманки та засідки. Останнім часом стало відомо, що чекісти створювали псевдобандерівські загони та боївки (за участю перебіжчиків, із використанням паролів) для розкриття бандерівських осередків. Але є дані й про те, що не менш винахідливі есбісти, в свою чергу, створювали лжеенкавеесівські спецбоївки для виявлення та знешкодження прибічників радянської влади. 29 листопада 1944 р. велика група бандерівців, перевдягнених у форму військ НКВС, оточила с.Білий Камінь Олеського району Львівської області. Зібравши начебто для проведення хлібозаготівель 18 бійців місцевого винищувального батальйону, оунівці розстріляли їх. Аналогічний випадок стався 8 листопада 1945 р. в с.Озеряни Отинянського району.

Документи тих часів дають підстави говорити про вияви обопільної граничної жорстокості, садизму, мародерства, знущань над населенням. Особливо багато кривд було завдано йому в обстановці воєнного часу, у 1944-1945 рр. І дуже прикрим є те, що надто часто за цими порушеннями стояла "народна влада".

"Інформаційний бюлетень" сектора партійної інформації ЦК КП(б)У буквально ряснів повідомленнями про "надзвичайні події" того періоду. Зазвичай, повідомлення починаються з інформацій про терористичні акції ОУН. А далі — той же терор, але вже не бандерівський... Надовго запам'яталося жителям Яворівського району Львівської області прізвище Рудковський, що його мав начальник райвідділу НКВС, — ним лякали дітей. Ось його "подвиги" лише за січень і березень 1945 р. У с.Наконечному 11 січня був затриманий

О.Олексюк (55 років), який переховував оунівців. За розпорядженням Рудковського поранений під час затримання Олексюк був живим кинутий у вогонь палаючого сарая, де й згорів. 10 березня за наказом Рудковського без суду й слідства був розстріляний затриманий прикордонниками М.Павлиско (19 років) із обмороженими ногами. 11 березня Рудковський наказав розстріляти в с.Наконечному за ухилення від мобілізації в Червону армію М.Гулу (40 років) і С.Шпитяка (16 років). Того ж дня розстріляно І.Пічкола (50 років) із с.Поруденки, а 17 березня в с.Прилбичі Рудковський наказав покарати на смерть відразу чотирьох сельчан, які ухилялися від призову до Червоної армії, й т.ін. Ще раніше до Рудковського керівництвом висувалися претензії з приводу пияцтва та побутової розпусти, але далі розмов справа не пішла. Як писав у своїх висновках представник ЦК КП(б)У Г.Бабак, дії Рудковського "переросли в дії бандита". Зрештою, Рудковського було виключено з партії, знято з посади й віддано під суд. Про наслідки суду даних немає.

Приблизне уявлення про кількість злочинів та порушень навіть дуже умовної тодішньої законності може дати така статистика. За 11 місяців 1945 р. військовими трибуналами західних областей УРСР розглянуто 237 справ про "порушення революційної законності и покарано 326 працівників органів НКДБ-НКВС.

Обвальні жорстокі дії місцевих органів влади глибоко обурювали людей, які не знали, де і в кого шукати правди та порятунку. Характерним із цього погляду є лист лейтенанта Червоної армії комуніста П.Куролесіна, який служив у Львові. У листопаді 1944 р. він звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова, висловлюючи обурення й протест проти дій місцевих властей. "Товаришу Хрущов! Я тепер нічого не можу розібрати, адже робиться, як я розумію, не порадянському, а проти радянської влади, а саме: людей б'ють, займаються мародерством населення... Мені здається, що тут робиться таке недобре, що займаються спеціально обуренням мас' [ЦАМОРФ, ф.104, оп.11615, спр.18, арк.5].

І справді, на такий розвиток подій не можна було не реагувати. У 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У двічі зверталося до цих питань, ухвалюючи жорсткі постанови про факти грубих порушень радянської законності в західних областях України. Однак і після цього мало що мінялося на краще. Адже "випущений із пляшки джин" в особі всемогутніх берії́вських органів не знав і не хотів знати жодних обмежень закону. Війська НКДБ, як і підрозділи Львівського військового округу, відмовилися підлягати компетенції парторганів. Останні могли хіба що спостерігати за безчинствами й уклінно просити відповідні інстанції

"вжити заходів". Сам М.Хрущов "дуже просив" командувача Львівського військового округу, генерала армії А.Єременка зробити все можливе для усунення фактів "аморальної та злочинної поведінки" з боку військовослужбовців.

Утім, усілякі порушення вважалися дрібницями, як порівняти з тим "благом", що його принесла радянська влада в західноукраїнський край. Виступаючи на нараді секретарів обкомів КП(б)У з питань пропаганди Д.Мануїльський із пафосом твердив: "Ми прийшли у Галичину, ми маємо недоліки і, ймовірно, їх багато (деінде червоноармієць поведе себе не так, як треба — це дрібниця, десь наш районний працівник іноді вип'є і скомпрометує нас — це все дрібниці). Але ми прийшли, маючи з собою програму соціалістичної індустріалізації" [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.434, арк.63].

Справді, західний регіон було визнано в республіці пріоритетним. При РНК УРСР та наркоматах створили спеціальні відділи західних областей. Саме цим областям у першочерговому порядку постачалося промислове устаткування для проведення індустріалізації, сільськогосподарська техніка, будівельні матеріали тощо. При цьому особлива увага приділялася промисловому та культурно-побутовому будівництву у Львові. Широко здійснювалася ліквідація неписьменності. Завдяки рішучим заходам, ужитим партійно-радянською владою, в регіоні став утверджуватися пріоритет українства.

ПРАВДА БЕЗНАДІЙНИХ ЗМАГАНЬ

На тлі сталінських зловживань тьмяніло все те добре, що робилося для західних областей. Відбудовні процеси тут гальмувалися збоченнями в радянізації краю, різко негативною реакцією населення на зловживання та надмірності, порушення законності, примусову колективізацію. А це відповідно використовувалося розгалуженим оунівським підпіллям.

Очолюваний Організацією українських націоналістів повстанський рух, що ввійшов в історію під назвою "бандерівський", прагнув завершити процес державотворення українського народу. Це прагнення визрівало віками. Засобами мобілізації, а також завдяки антинімецьким, антипольським, антирадянським та, передусім, самостійницьким гаслам оунівському керівництву вдалося залучити до УПА і підпілля ОУН (загалом за весь час їх існування) понад 400 тис. учасників, в абсолютній більшості незаможних селян. Отже, рух мав народний

характер, набувши масштабів і характеристик відкритої та вкрай запеклої громадянської війни, яка постійно роздмухувалася з обох боків, перероджуючись, зрештою, в кримінальщину. У криваву її коловерть втягувалися найширші верстви населення, що опинилося між молотом (радянські органи держбезпеки) й ковадлом (оунівська СБ).

Діяльність ОУН-УПА є одним із найважливіших і водночас найсуперечливіших явищ в історії України XX ст. Традиційними підходами, однозначними оцінками — від суцільної апології до цілковитого заперечення, як це відбувалося й відбувається у вітчизняній та зарубіжній історіографії, — воно схарактеризоване бути не може.

Щоб вивчити це явище, потрібні неординарні підходи. Слід передусім враховувати надзвичайно складні політичні умови формування цього руху, те, що йому доводилося протистояти водночас кільком більш могутнім іноземним силам, а також, що повстанські маси не були однорідними, як це іноді подається в літературі. Серед ідейних борців нерідко траплялися випадкові люди, яких мало хвилювали ідеї та цілі ОУН, а більше — власні корисливі інтереси.

Шкодило рухові й те, що вище керівництво відірвалось од реальної обстановки в Україні, втратило живий зв'язок з населенням, дедалі більше покладаючись на силові методи в стосунках із рядовим повстанським загалом. А тому навряд чи правильним буде ототожнення широких мас учасників руху ОУН-УПА з його керівництвом. Зрештою, доречно, як нам здається, навести слушну думку Дмитра Павличка, висловлену свого часу: "Бандера і його прибічники заводили свої порядки диктатурою і страхом. Звичайно, ми не повинні ототожнювати Бандеру та його ідеологію з народним рухом, який виник в Західній Україні під назвою "бандерівщина" [Комсомольское знамя, 1991, 26 января].

Треба усвідомлювати, що в тоталітарну епоху 30-х-50-х рр. цей рух за методами досягнення мети не міг не бути екстремістським ("Хай би крові по коліна, аби вільна Україна"). Адже бандерівці діяли не тільки в умовах тоталітаризму, а й проти таких, як і вони самі, тоталітарних сил, що сповідували не менш сумнозвісний принцип: "Хто не з нами, той проти нас'. Наслідки цього змагання жахливі: ненависть живила взаємну ненависть, помста спричиняла помсту, жорстокість породжувала жорстокість. Нашаровуючись і цементуючись, вони виливалися в криваву й нескінченну вендету.

На жаль, сумний досвід подій 40-х рр. у Західній Україні не відійшов у минуле, він наочно свідчить про тяжкі наслідки тоталітарної епохи, є повчальним і на сьогодні. І якщо вже бути справедливим, нині є всі підстави для взаємного покаяння перед народом тих сил, котрі так затято змагалися за право ощасливити український народ.

Нині, з піввікової дистанції, з усією виразністю проглядається безперспективність спроб керівних кіл українських самостійників "у тіні німецького походу' або кидаючи в кривавий вир громадянської війни мільйони своїх співвітчизників вибороти незалежність України. Тепер остаточно зрозуміло, що об'єктивні історичні умови того часу не могли сприяти створенню самостійної Української держави.

Розмірковуючи над найскладнішими перипетіями новітньої української історії, варто запитати: чи потрібна сучасному поколінню народу України правда про сповнену трагізму безнадійну боротьбу ОУН? На нашу думку, ця жахлива правда історії потрібна тією мірою, котрою майбутнє демократичне правове суспільство України повинно бути позбавлене тоталітаризму й екстремізму в будь-якому вигляді.

Кривавий слід найжорстокішої братовбивчої війни в західному регіоні УРСР знаходить відгук у реаліях сучасної України. Усіляко розпалювана з різних боків і без того животрепетна проблема приносить в українське суспільне життя, збуджене соціально-економічними негараздами, додаткове напруження й нестабільність. А це, в свою чергу, перешкоджає найголовнішому — утвердженню демократії.

§4. Вихід України на міжнародну арену

УКРАЇНА - ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЧИННИК світової війни

Закінчення Другої світової війни, передвісником чого була Ялтинська конференція лідерів трьох великих держав, знаменувало початок нової епохи в світовій історії. У цьому зв'язку, заново осмислюючи світовий устрій "по-ялтинському", слід констатувати, що на поступливість позиції західних союзників владно впливав воєнний фактор — перемоги Червоної армії на фронтах війни (особливо те, що радянські

війська на початку лютого 1945 р., коли відкрилася конференція, були за 60 км від столиці третього рейху, а англо-американські — ще тільки збиралися форсувати Рейн).

Могутність радянської воєнної машини, яка ще недавно безнадійно, здавалося б, забуксувала, не викликала вже ніяких сумнівів і змушувала союзників дедалі більше рахуватися з СРСР та його зрослими зовнішньополітичними претензіями. Саме в цих умовах, коли радянська військова сила досягла пікової позначки, і стався вихід на зовнішньополітичну арену двох його республік — Української та Білоруської РСР.

Рис. 101. Американські кадети підносять прапор Української РСР перед резиденцією ООН. 1945 р.

Попервах це відбулось у формі командно-адміністративного декретування — запровадженні зовнішньополітичних повноважень обох республік у січні 1944 р. Не номінально, а цілком реально в Україні було створено наркомат закордонних справ із невеличким апаратом кваліфікованих міжнародників (з осені 1944 р. в Київському державному університеті відкрився факультет міжнародних відносин), що його очолив спершу літератор і громадський діяч О.Корнійчук, а згодом — відомий у міжнародних колах провідний діяч Комінтерну Д.Мануїльський (водночас він обіймав посаду заступника голови Раднаркому України). У тісному контакті з наркоматом закордонних справ діяло Українське товариство культурних зв'язків із закордоном. З березня 1945 р. почав видаватися щомісячний журнал з міжнародної проблематики "Сучасне і майбутнє".

Хоча вихід України на міжнародну арену відбувся вольовим порядком і переслідував утилітарні цілі уряду СРСР — посилити свій вплив у зовнішній політиці, — цей процес усе ж спирався на об'єктивно зумовлену базу, що сформувалася в кризовий та переломний воєнний період.

На перебіг воєнних подій особливо впливав український воєнно-геостратегічний фактор. Протягом 40 місяців — з 22 червня 1941 по жовтень 1944 р. — Україна була найважливішим театром воєнних дій. На її території, як і взагалі на південному відтинку чотирьохтисячокілометрового радянсько-німецького фронту, відбувалися найбільші й за наслідками своїми вирішальні операції. Лінія фронту тут ніколи не була стабільною, постійно тривали активні бойові дії, що мали гранично запеклий характер. Український напрям та його продовження — південноросійський — постійно були центральними на радянсько-німецькому фронті й узагалі на всьому європейському театрі воєнних дій принаймні до кінця 1944 р. Саме тут відбулися великомасштабні й доленосні операції 1941-1944 рр. Дії регулярних військ на українському театрі воєнних дій поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського, так і суто національного характеру.

Успіхи на фронті з 1943 р. забезпечувалися небувало зрослою воєнно-промисловою базою, яка внаслідок евакуації в тилові райони країни збагатилася найціннішим устаткуванням українських підприємств. Тут доцільно наголосити, що хоч Україна й перебувала в складі унітарної держави, а її економіка була складовою загальносоюзної, слава про неї як високорозвинену з промислового та аграрного поглядів республіку сягала далеко за її межі. Недарма ж на Україну, на її потенціал, людські ресурси особливі розрахунки покладали обидві воюючі сторони. Ні Сталін, ні Гітлер не мислили без України остаточного

успіху у війні. Це, до речі, й зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки. Через те Україна неймовірно й потерпіла, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва. Безповоротно був втрачений кожен п'ятий житель УРСР. Економіку було сплюндровано. Та навіть за цих умов Україна завдяки своїй розвинутій інфраструктурі залишалася помітною величиною європейського масштабу.

До всього, був ще один чинник, який ставив її врівень з іншими європейськими країнами — древня та самобутня українська культура як складова світової цивілізації. У роки Другої світової війни стали широко відомі твори Олександра Довженка й Володимира Сосюри, Олександра Корнійчука й Юрія Яновського, Олени Теліги й Олега Ольжича, Олександра Шовкуненка й Василя Касіяна, Бориса Лятошинського й Левка Ревуцького. Особливу роль у популяризації в світі культурних надбань України відігравала українська зарубіжна громада. Добре знаними за рубежем саме під час війни проти фашизму стали наукові здобутки багатьох українських учених. Відкриттям для зарубіжного наукового світу стали імена Миколи Боголюбова, Олександра Богомольця, Євгена Патона, Володимира Філатова та багатьох інших, які збагатили своїм доробком не тільки вітчизняну, а й світову науку. Коли в грудні 1943 р. британський науковий журнал "Нейчур" опублікував статтю президента АН УРСР О.Богомольця, в якій розповідалося про діяльність Академії наук в умовах воєнного часу, то британські вчені дуже високо оцінили діяльність українських колег. Зокрема, голова Британського наукового комітету зв'язку Дж.Рассел писав до президії АН УРСР: "Висока репутація Академії наук України ще більше підвищилася її великими зусиллями допомоги для розгрому нашого спільного ворога" [Історія Української РСР т.7. — К., 1977, с.490].

Не припиняло своєї діяльності в роки війни й Українське товариство культурних зв'язків із закордоном. У 1945 р. воно мало контакти з 200 зарубіжними організаціями та окремими особами. Досягнення української культури в країнах антигітлерівської коаліції сприймалися як вияв масового антифашизму, величі духу, незламної вдачі українського народу.

Повага й симпатії до України та її народу з боку світової громадськості посилилися, набули характеру масового співчуття, коли в перебігу вигнання нацистських загарбників стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків, завданих Україні. Нескінченні рови, заповнені трупами жінок, дітей, старих, руїни міст, згарища сіл, бідування народу приголомшили навіть тих європейців, країни яких зазнали ворожого

Рис. 102. Глава делегації України в ООН нарком закордонних справ УРСР Д.З.Мануїльський головує на засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН. 1945 р.

нашестя. Україну по праву зараховували до тих, що найбільше потерпіли від Другої світової війни. Ця сумна обставина також справедливо розцінювалася як свідчення безкомпромісності українського народу в його ставленні до фашизму.

УКРАЇНА - СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Коли під час Ялтинської конференції радянська делегація порушила питання про включення до складу нової міжнародної організації безпеки як її члена поряд з СРСР і Української РСР ця пропозиція зовсім не була штучною або утопічною. Вона мала підґрунтям сукупність вагомих об єктивних факторів — воєнного, геополітичного, економічного, демографічного, духовного. Радянський уряд мав усі юридичні й фактичні підстави добиватися, щоб Україна, як і Білорусія, народи яких взяли найактивнішу участь у боротьбі проти фашизму та зробили для його розгрому більше, ніж деякі формальні члени антигітлерівської коаліції, були гідно представлені в майбутньому міжнародному органі — Організації Об'єднаних Націй.

Звісно, порушуючи питання про членство України в ООН, Сталін мав на увазі аж ніяк не інтереси України, а переслідував мету посилення міжнародного впливу Радянського Союзу в цілому. Те ж саме й щодо кордонів. Обстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних рубежів СРСР, Сталін вирішував питання не української, а російської соборності. Та з погляду сьогодення ці дві кардинальні складові так званого українського питання — української державності — були принципово й реально розв'язані саме в складі СРСР і саме в період Другої світової війни. Скажемо конкретніше: рішення Ялтинської конференції щодо України — одні з небагатьох, що успішно реалізувалися й принесли користь.

Ялтинська конференція та її рішення як щодо західних кордонів (це стало фактом легітимізації входження в Україну західноукраїнських земель), так і щодо оформлення України як члена майбутньої міжнародної організації були кульмінаційним моментом у поступовому набутті республікою основних рис суб'єкта міжнародного права. Наприкінці війни Україна (звісно, як складова СРСР) стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому, зрештою, здобула право бути країною-фундатором Організації Об'єднаних Націй, активним членом кількох десятків міжнародних інституцій.

З приходом у 1944 р. в Закарпаття Червоної армії з міст і сіл стали надходити численні петиції — прохання про возз єднання з Україною. Маніфест про возз'єднання краю з історичною батьківщиною підписало майже все доросле населення. У 1945 р. Закарпатська Україна ввійшла до складу Української РСР, завершивши багатовіковий і закономірний процес формування соборної України.

Як своєрідне державне утворення в рамках унітарної держави й водночас як цілісна адміністративна одиниця з власними кордонами, навіть своєю географічною картою Україна об єктивно перетворилась у фактор міжнародної політики; її державний, із суто юридичного погляду, статус (наявність парламенту, уряду, державної символіки тощо) за всієї його умовності, підпорядкованості республіки союзним інстанціям та політичному курсові політбюро ЦК ВКП(б) все ж створював легітимні підстави для зовнішньополітичної діяльності УРСР.

Як нам уявляється, такі умови виникли тільки після української революції 1917-1921 рр. Адже до того Україна становила лише етногеографічне поняття, будучи складовою класично імперського адміністративного устрою Російської держави, "розмитою", роздрібленою губернським поділом. Те, що державний статус Української РСР мав, по суті, формальний характер, не завадило їй у повоєнний час налагодити широкі економічні, наукові, культурні, громадські зв'язки з

Рис. 103. Члени місії *ЮНРРА* на київському аеродромі. /945 р.

іншими країнами. Звичайно, Україна мала вже певну традицію, досвід, яких набула ще в 20-і рр.

І коли в 1991 р. Україна проголосила державну самостійність, їй не треба було клопотатися про вступ до Організації Об'єднаних Націй та 70 інших міжнародних організацій, не треба було набувати початкового досвіду дипломатичної діяльності та першорядних знань щодо стосунків у міжнародних колах. У неї все це було й вона вже завоювала, так би мовити, своє законне місце в світовій співдружності народів.

Вихід України на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни став закономірним наслідком тривалого й суперечливого процесу оформлення української державності, наповнення її реальним змістом. Символічним і водночас цілком природним було те, що поява нового суб єкта міжнародного права — України — набула характеру визнання її вкладу в розгром блоку фашистських держав на чолі з Німеччиною.

За короткий відтинок часу на щойно визволеній від фашистів території народ зробив максимум того, що було в його силах, щоб відродите життя, підготувати широкомасштабний фронт відбудовних робіт. Його самовіддана, напружена діяльність, піт і сльози не були марними.

Але могло б бути зроблено ще більше, якби народну ініціативу не сковувала система сталінського тоталітаризму.

ПІСЛЯМОВА

Не буде перебільшенням сказати, що жодна інша подія бурхливого й жорстокого XX ст. не залишила такої глибокої борозни в пам'яті народній і в душах людських, як Друга світова війна, війна небувалих масштабів, яка розколола майже все це століття на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну. Нині, в буремних завершеннях перехідної епохи, коли швидко знецінюються й забуваються недавно ще, здавалося б, непорушно-монументальні, епохальні події та історичні особи, ще виразніше вимальовується всесвітньо-історичне значення перемоги країн антигітлерівської коаліції над блоком фашистських держав, в якій вирішальна роль належала Радянському Союзові, а в його складі — Українській РСР.

Людські втрати — це те, що найбільше вражає, коли поглянути на Другу світову війну з піввікової відстані. Божевілля цілеспрямованого обезлюднювання, здається, ще ніколи не досягало таких апокаліптичних масштабів. Людство втратило — і це найвідчутніші навіть посьогодні втрати — приблизно 60 млн. загиблих, тобто, в 6 разів більше,

Рис. ***104.*** *Парад Перемоги. 1945 р.*

ніж у Першу світову війну. З цієї моторошної цифри загиблих майже половину становлять втрати лише однієї з воюючих країн — Радянського Союзу. Людські жертви, принесені ним на вівтар Перемоги, приголомшують. Та якою колосальною була її ціна — протилежний результат війни став би катастрофою планетарних масштабів.

Підкреслюючи той незаперечний факт, що саме радянсько-німецький фронт був головним у Європі під час Другої світової війни і що як зусилля, так і втрати СРСР були набагато більшими, ніж його союзників, не слід зосереджувати увагу лише на "престижних" моментах, тобто, на показниках вирішальної ролі СРСР у досягненні перемоги над фашистським агресором. Необхідно показати й те, що стоїть за цим явищем. Одна з причин астрономічних втрат є об'єктивною: це спроба реалізації Гітлером небувалої за масштабами експансіоністської програми здобуття життєвого простору й встановлення світового панування "вищої арійської раси". її складовими були колонізація Сходу методами тотального обезлюднювання й пограбування захопленої території з одночасним знищенням соціалістичного ладу та ідеології, заселенням її десятками мільйонів німців. Належну оцінку цим злочинам фашистського агресора дав Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі відразу по війні, який покарав на горло її головних призвідців. Другою причиною неймовірних поразок і втрат були суб'єктивні прорахунки та помилки в передвоєнному зовнішньополітичному курсі СРСР, внаслідок чого Радянський Союз був втягнутий у світову війну за найнесприятливіших для нього обставин.

Згубність прорахунків сталінського одноособового диктаторства, як і гітлерівської загарбницької політики, чи не найбільше відчула Україна, яка однією з перших республік опинилась у вирі світової війни. Але український народ не був лише жертвою фашистів. У своїй переважній більшості він знайшов сили, щоб піднятися на боротьбу проти поневолювачів. Війна проти гітлерівських завойовників була народною, справді "українською", навіть всеукраїнською", оскільки фашисти оголосили її не тільки Україні, а й усьому українському. В свою чергу, населення боролося за існування українського етносу, України як такої. Десятки мільйонів українців однозначно й рішуче заявили про несприйняття ідеології фашизму, оголосили йому боротьбу не на життя, а на смерть. Україна відрядила до Збройних сил СРСР, формувань радянських партизанів не менш як 6 млн. своїх синів і дочок. На заході республіки десятки тисяч їх влилися в Українську повстанську армію, місцеві загони якої нерідко навіть усупереч політичним розрахункам керівництва ОУН чинили опір окупантам.

Рис. 105. Нюрнберзький процес. Виступає звинувач від СРСР Прокурор УРСР Р.А.Руденко. 1946 р.

Якщо спробувати стисло передати основну суть буття українського народу в роки війни, то це — трагедія і героїзм безприкладного боріння в ім'я виживання як нації з майбутнім. І не лише війна сама по собі, з її кров'ю та стражданнями стала для України трагедією. Трагедією була роз'єднаність її народу, який потерпав між жорнами тоталітарних режимів. У героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі він ціною неймовірних втрат — загинув цвіт українського народу — відстояв Батьківщину від поневолення німецькими загарбниками.

Так уже склалося, що на кожному новому повороті буття українського суспільства даються взнаки хронічні больові точки його вельми складної й драматичної історії. Будь-який спостережливий дослідник не може не помітити, що багато чого в сучасній історії суспільства перегукується з воєнною та повоєнною епохою 40-х рр. Тоді закінчувалася війна "гаряча", нині — "холодна". Проблеми, що їх залишили ці війни в спадок нинішньому поколінню, певною мірою схожі.

На межі 40-х рр. народ-переможець вступив у нову незвідану епоху. Суспільство 1945 р. було вже не тим, що в 1941. Війна струснула його до самих підвалин. І не тільки струснула, а й оновила. Потрапивши через різні обставини на території європейських країн, ознайомившись із життям їхніх народів, пізнавши гіркий досвід фашистської

окупації, мільйони радянських людей новими очима подивилися на справжню суть тоталітарних режимів. Позбуваючись ідеологічної зашореності, вони доторкнулися цінностей демократичного суспільства, чимало з них стали непримиренними противниками тоталітаризму — як гітлерівського, так і сталінського зразка.

Це нове явище не могли не помітити панівні кола суспільства. їхнім обов язком було ґрунтовно відкоригувати концептуальні засади його дальшого поступу. Адже народні епопеї таких глобальних масштабів та наслідків, як Друга світова війна, мають важливу особливість. Вони дають суспільству нагоду переосмислити минуле, заново усвідомити себе в світовому просторі, визначити історичний сенс свого буття, побачити нові орієнтири, контури перспектив і горизонтів.

Шлях такого роду болісної переорієнтації пройшли народи країн, що зазнали поразки у війні. Нові керівники Німеччини та Японії на руїнах своїх країн зуміли побачити історичні перспективи. І якщо Гітлер, бажаючи щастя своєму народові, хотів побудувати його на кістках інших народів і через особливості історичної ситуації, а також через обмеженість імперського мислення та расистську закомплексованість своєї натури не бачив альтернативи війні за загарбання чужих територій, геноциду народів, то політики "післявоєнної хвилі" розпізнали майбутнє не у воєнному, а в науково-технологічному реванші. Без збройної експансії, без захоплення чужих територій у повоєнних Німеччині, Італії, Японії були вирішені, причому в найвигіднішому варіанті, саме ті проблеми, що їх "залізом і кров'ю" намагалися розв'язати їхні попередники.

На жаль, по-іншому склалася доля країни, що винесла основний тягар війни та перемоги в ній. Тут революціонери-догматики формації початку століття й далі міцно тримали в своїх руках кермо влади. Вони не хотіли помічати, наскільки війна та пов'язані з нею катаклізми змінили суспільство, як народ жадає радикальних змін у соціальній, а особливо в політичній сферах, у напрямку демократизації та дебюрократизації суспільного ладу, деколективізації сільського господарства. Промова Сталіна на засіданні у Великому театрі в лютому 1946 р. не залишила жодних сумнівів: ніяких змін на краще в країні не відбудеться, слід готуватися до нового витка в "загостренні класової боротьби".

Внаслідок кардинальних прорахунків у визначенні повоєнного курсу незримий, але відчутний у передвоєнні та воєнні роки розкол суспільства поглиблювався. В той час, коли офіціозна пропаганда невтомно декларувала тезу про монолітну єдність радянського суспільства, небувалу його згуртованість навколо комуністичної партії, партійні "верхи' дедалі більше відривались од "низів", партію вперто

протиставляли народові, розрекламовані ж цінності ніяк не узгоджувалися з реаліями життя. У народі з роздратуванням жартували: "Народ і партія єдині, роздільні лише магазини .

Одно слово, цілком свідомо знехтувано було унікальною нагодою зміни епох — воєнної на мирну — для здійснення демократичних перетворень спотвореного тоталітаризмом соціалістичного суспільства. Щоправда, мимоволі постає запитання: а чи могла така реформа бути реалізованою в рамках диктаторського режиму? Відповідь однозначна — ні. Ніщо інше не завдало такої величезної шкоди соціалістичній ідеї, як сталінщина.

Але слід враховувати й несприятливе міжнародне становище СРСР, постійне протистояння в умовах "холодної війни" геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав, з одного боку, та Радянського Союзу, з другого. Не здійснивши, по суті, конверсії економіки в повоєнний період, натомість втягнувшись у шалену гонку озброєнь, СРСР дедалі більшу увагу приділяв посиленому розвиткові оборонної промисловості, на яку припадало до 80% капіталовкладень. Робилося це на шкоду виробництву товарів народного споживання. Декларованої ж мети — соціалізму — мало бути досягнуто за "залишковим принципом". Уже на початку 50-х рр. стало помітним непропорційне розбухання суто воєнного потенціалу, що супроводжувалося ознаками виснаження природних ресурсів.

Водночас давалася взнаки "ахілесова п'ята" радянської економіки — її екстенсивний, затратний характер, коли результат повинен досягатися за будь-яку ціну, а кількісним показникам віддавалася перевага над якісними. Доречно підкреслити, що саме промисловість України, орієнтована на "оборонку , зазнала найбільших деформацій і фактично не могла задовольняти "необоронні потреби суспільства.

Отже, щораз більше відчувалося: система пробуксовує економічно, розв'язання соціальних проблем відстає, а населення впадає в політичну апатію. Усі ці хиби правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим підхльостуванням її. Робилося все, щоб не йти на радикальні реформи суспільства, на ризик втрати влади політбюро та партапаратом.

Саме в перші повоєнні роки в суспільстві вкорінився й прижився на довгі десятиліття режим партійної бюрократії, що правила країною вже не безпосередньо методами масових кривавих репресій, але пожинаючи щедрі плоди великого сталінського терору й страху, посіяного ним у генах і пам'яті поколінь.

Суперечливий характер радянського суспільного життя нагадував ^гойдалки — надто вже несміливими, половинчастими були спроби його реформування в бік лібералізації та усунення перекосів фальшивої соціально-економічної концепції, орієнтованої передусім на гегемонізм Радянського Союзу в світі. Наростав, ставав чимраз дошкульнішим і тиск зовнішніх антикомуністичних сил.

Мету, що її ставили нацисти: "стерти СРСР з географічної карти світу'_ — реалізовано було через піввіку після того, як зник у мороці історії третій рейх. Те, що не вдалося здійснити Гітлерові, зуміли зробити поєднані сили переродженого партійно-радянського бюрократичного прошарку та правлячих кіл країн-переможців у "холодній війні".

Перемога Радянського Союзу в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах і його поразка у війні "холодній" — дві епохальні віхи всесвітньої історії. Вони ще довго, а то й назавжди зберігатимуть першорядний науковий і політичний інтерес.

Чим довший час віддаляє нас від пам'ятного травня 1945 р. та від завершення "холодної війни", тим більше виникає запитань, знецінюються, здавалося б, безумовні цінності, виникають нові. Але за химерним переплетінням світла й тіней воєнної та повоєнної епох не тьмяніє безсмертя подвигу народу-переможця. В історичній перспективі його незліченні бідування й жертви не минули даремно: звершено було найголовнішу справу століття — Батьківщину врятовано від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим за всю її історію ворогом. І нині, як ніколи раніше, зрозуміло: Червона армія, відвоювавши Україну у фашистів, створила тим самим умови для її майбутнього незалежного існування.

Історіософське осмислення Другої світової та Великої Вітчизняної воєн як феномена, рубіжної події в історії світу й України впродовж другої половини XX ст. слід визначити як першочергове завдання дослідників. Але таке осмислення матиме сенс лише за умови його спрямування на здобуття вкрай необхідних і актуальних для нас уроків історії. Згадаймо відомий афоризм: "Історія не вчителька, а наглядачка.,, Вона нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків". Безславна й трагічна поразка Радянського Союзу через 50 років після його славної та доленосної Перемоги — найпереконливіше підтвердження цих слів.

Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика Вітчизняна війни утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень, пам'ять про які передається з покоління в покоління.

Рис. 10б. Перемога. Рейхстаг взято. З картини худ. *ПА.Кривоногова*

Будучи активним учасником цієї титанічної битви народів, український народ зазнав незмірних втрат і бідувань, мужньо боровся й переміг. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших націй світу.

RESUME

Important facts, events, and episodes of the tragedy and exploit of the people during the war against fascism, which have been unknown or little known are described in the work on the basement of the fresh, mainly not used until now sources — the documents from new open archive funds and also contemporary works of Ukrainian and foreign historians.

The author, paying main attention to the battles, proves that it was Ukrainian part of the Soviet-German battle-front, as well as its Southern part, that was central and determinate one until 1944, and not only there, but in European theatre of World War II in general.

The causes of defeats, fails, and also victories of the Red Army, that played the main role in the liberation of Ukraine, are shown in the book.

The work explains from the position of the historical truth how Ukrainian society reacted to the coming of fascist invaders, shows that Ukrainians didn't support the ideology and policy of the invaders and were anti-fascist nation, and that became the basement of the National opposition movement.

The author describes Soviet and National armed forces. The work considers formation of the military industry in the East of the USSR in the difficult conditions of the war, shows contribution of the economy of Ukraine and its experts in different branches into the creation of the material and technical basis for the Soviet Army to launch a counter-attack and make a radical turn in the war.

Due to courage, sufferings of the people and military-economical contribution Ukraine became well-known in the world as a member of anti-Hitler coalition, and this fact favoured its political power.

WWII played very important role in the long and difficult process of the formation of the statehood of Ukraine.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Воєнний психоз нацистів: "Уперед, на завоювання світового пануваня Німеччини!" .. 15
2. Нарком закордонних справ СРСР В.М.Мопотов підписує радянсько-німецький договір про ненапад (23 серпня 1939 р.). Позаду Й.В.Сталін і міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп 16
3. Член Військової ради Українського фронту М.С.Хрущов біля р.Сан (29 вересня 1939 р.). Позаду О.П.Довженко 19
4. Червоноармієць бесідує з польськими військовополоненими 21
5. Мітинг на Карельському перешийку з приводу укладення радянсько-фінляндського мирного договору. 1940 р 23
6. Воєнна промисловість Німеччини у підготовці походу на Схід. 1940-1941 рр 31
7. Військовий парад у Берліні. Квітень 1941 р 32
8. Радянська піхота й артилерія на маневрах. 1940 р 37
9. На військовому параді в Москві 1 травня 1941 р 42
10. Жителі м.Сталіно слухають повідомлення уряду СРСР про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р 57
11. У військкоматі (запис добровольців). 1941 р 58
12. Київ готується до оборони. 1941 р 61
13. Будівництво оборонних укріплень. Липень-серпень 1941 р 62
14. Радянська піхота під Києвом. 1941 р 75
15. Вибухи на Хрещатику 24 вересня 1941 р 76
16. Пожежа на Хрещатику. Вересень 1941 р 78
17. Будівництво барикад на площі ім.Дзержинського у Харкові 79
18. Керченсько-Феодосійська десантна операція. Грудень 1941 - січень 1942 р 86
19. Атака піхоти в Донбасі. 1942 р 87
20. Радянська артилерія під час Барвенківсько-Лозовскої операції. 1942 р 88
21. Танковий десант. Південний фронт. 1942 р 90
22. Бій за с.Мілове Ворошиловградської області. 1942 р 92
23. Україна — визволителям. Монумент 8, 93
24. Бої на "Міус-фронті". 1943 р 94
25. Радянські автоматники в бою на плацдармі р.Сіверський Донець. 1943 р 95
26. Воїни 89-ї Бєлгородсько-харківської дивізії встановлюють прапор над Харковом 23 серпня 1943 р 97
27. Мітинг трудящих Харкова, присвячений визволенню міста. Виступає генерал І.С.Конєв. На трибуні Г.К.Жуков, М.С.Хрущов, Д.С.Коротченко 97
28. У бою за Дніпропетровськ. 1943 р 98
29. У визволеній Полтаві. 1943 р 99
30. Наведення переправи через Дніпро. 1943 р 100

31. У наступі на Київ. 1943 р 101
32. Воїни 240-ї дивізії 1-го Українського фронту у боях за Київ 102
33. Зустріч воїнів-визволителів з киянами 6 листопада 1943 р 103
34. Салют у Москві на честь визволення Києва 104
35. Командувач 1-м Українським фронтом М.Ф.Ватутін,
члени Військової ради К.В.Крайнюков і Н.Т.Кальченко, а також
командувачі арміями після битви за Київ 105
36. Німецька військова техніка після Корсунь-Шевченківської битви. 1944 р 106
37. Корсунь-Шевченківське побоїще 8,107
38. Командувач 4-м Українським фронтом генерал Ф.І.Толбухін. 1944 р 107
39. Німецькі полонені після боїв за Севастополь. 1944 р 108
40. Жителі Одеси зустрічають воїнів Червоної армії. 1944 р 109
41. Представники Ставки ВГК маршали К.С.Ворошилов і О.М.Василевський
під час кримської операції 109
42. Вуличний бій у М.Тернопіль. 1944 р 110
43. Розбита техніка на полі битви під Бродами. 1944 р 112
44. Бій у Карпатських горах. 1944 р 115
45. Пам'ятник воїнам-визвопителям України в Ужгороді. Монумент 12,116
46. Воїни 3-го Українського фронту біля будинку австрійського парламенту
у Відні. 1945 р 118
47. Війну закінчено! День Перемоги 119
48. Парад Перемоги у Москві. 1945 р. (на білому коні маршал Г.К.Жуков,
на гнідому — К.К.Рокоссовський) 120
49. Українські громадяни, повішені фашистами у Ровенській тюрмі 124
50. Українські робітники — жертви фашистського терору 127
51. Фашистські завойовники позують біля плакату з написом:
"Руські мусять вимерти, щоб німці могли жити" 129
52. Фашистські карателі спалюють українське село. 1942 р 139
53. Селянська сім'я на попелищі свого будинку, спаленого фашистами 141
54. Члени ОУН, випускники німецької поліцейської школи в м.Закопане 143
55. План дій "Поліської Січі" Тараса Боровця 145
56. Медаль УПА "За боротьбу в особливо важких умовах" 151
57. Оголошення про створення єврейських гетто у містах України 162
58. Знущання над єврейськими інтелектуалами у Львові. Липень 1941 р 165
59. Група євреїв м.Станіслава перед стратою. 1941 р.....167
60. Лист "остарбайтера" з Німеччини 188
61. Фото жінки-"остарбайтера". 1943 р 191
62. Документ з радянського фільтраційного табору. 1945 р 194

63. Бараки табору військовополонених під Львовом 198
64. Пам'ятник радянським військовополоненим, замордованим у Дарницькому
таборі смерті. Київ 9, 205
65. Реквізиція німецько-фашистськими окупантами худоби у населення. 1942 р..... 222
66. Дії команд "факельників" у Донбасі. 1943 р 225
67. Фашистський "новий порядок" —українським дітям 233
68. Бюст Т.Г.Шевченка, розбитий фашистами у його музеї в Каневі. 1943 р 245
69. Партизани. Худ. В.А.Чеканюк. 1975 р.....9, 257
70. Начальник Українського штабу партизанського руху на Україні
генерал Т.А.Строкач з бійцями діючої армії, колишніми партизанами. 1944 р. .. .259
71. Керівники найбільших партизанських з'єднань України
О.М.Сабуров, О.Ф.Федоров, С.А.Ковпак, С.В.Руднєв,
а також секретар ЦК КПб(У) Д.С.Коротченко 260
72. Перед Карпатським рейдом. 1943 р.
Штаб Сумського з'єднання (С.В.Руднєв, С.А.Ковпак, Г.Я.Базима) 262
73. В.А.Бегма вручає ордени партизанам. Поруч С.В.Руднєв і С.А.Ковпак 264
74. Командний склад Житомирського партизанського з'єднання
за складанням оперативних планів. 1943 р 266
75. Заступник начальника Українського штабу партизанського руху з диверсій
І.Г.Старинов пояснює партизанам з'єднання О.М.Сабурова конструкцію
нової міни. 1943 р 267
76. Партизанські радисти записують радіоінформацію з Великої землі 269
77. Оборонна продукція, випущена на Ворошиловградському
паровозобудівному заводі. 1941 р 275
78. В цеху евакуйованого з Харкова заводу "Серп і молот". 1942 р 276
79. На підприємстві евакуйованому з Києва у глибокий тил. 1943 р 278
80. Зустріч воїнів-танкістів з танкобудівниками. 1943 р.....279
81. Академік Є.О.Патон навчає молоду робітницю новому методу електрозварювання на
харківському заводі №183 у Нижньому Тагілі 283
82. Наслідки фашистської тактики "випаленої землі" у Донбасі. 1943 р.....284
83. Розмінування Дніпрогесу. 1943 р.....285
84. Зруйнована теплоцентраль у Макеївці. 1943 р.....286
85. Зруйнована домна №1 заводу "Азовсталь" 287
86. Київ, Хрещатик. 1943 р.....288
87. Українські письменники на відбудові Хрещатика. 1944 р 289
88. Будівництво мосту через Дніпро в районі Києва. 1944 р 290
89. Кадрові робітники київського заводу "Ленінська кузня"
повертаються на рідне підприємство. Листопад 1943 р..... 291

90. У цеху київського заводу "Більшовик". 1944 р 292
91. На відбудові залізничної магістралі. 1944 р 293
92. На заняттях у ремісничому училищі Дніпропетровська. 1945 р 294
93. На відбудові Дніпрогесу. 1945 р 295
94. На відбудові металургійного заводу у Придніпров'ї. 1945 р 297
95. Відбудований цех №2 Новокраматорського машинобудівного заводу. 1945 р 297
96. Відбудований механічний цех київського заводу "Ленкузня". 1945 р 298
97. Селянки с.Рудні-Хочинської на Житомирщині вручну боронують засіяний лан. 1943 р 299
98. Тракторна бригада П.Н.Ангеліноїз Старобешівської МТС Сталінської області (зліва направо члени бригади П.Ангеліної — Леля, Надія, Катря і П.Ангеліна). 1945 р 300
99. Жителі Львова читають звернення радянських властей. 1944 р 304
100. Територія дії ОУН-УПА в 1944 р 305
101. Американські кадети підносять прапор Української РСР перед резиденцією ООН. 1945 р 315
102. Глава делегації України в ООН нарком закордонних справ УРСР Д.З.Манільський головує на засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН. 1945 р 318
103. Члени місії ЮНРРА на київському аеродромі. 1945 р 320
104. Парад Перемоги. 1945 р 321
105. Нюрнберзький процес. Виступає звинувач від СРСР Прокурор УРСР Р.А.Руденко. 1946 р 323
106. Перемога. Рейхстаг взято. З картини худ. П.А.Кривоногова 10-11, 327

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Анфилов В.А. Дорога к трагедии сорок первого года. — М„ 1997.
Арад Ицхак. Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933-1945). — Иерусалим, 1990. Безыменский Л.А. Операция "Миф". — М., 1995. Буллок Алан. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Кн. 1-2. Перевод с англ. — Смоленск, 1994. Бунич И.Л. Операция "Гроза" или ошибка в третьем знаке. Иаорическая хроника. Кн. 1-2, —СПб, 1994. В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, документи Другої світової війни. — Львів, 1992. Великая Отечеавенная война 1941-1945 гг. Военно-иаорические очерки. В 4-х кн. Кн.1. — М., 1995. Война Германии против Советского Союза. 1941-1945. — Берлин, 1991. Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. Перевод с нем. — М., 1996. Городецкий Габриель. Миф "Ледокола". Перевод с англ. — М., 1995. Гуменна Докія. Хрещатий яр (Київ 1941-1943). Роман-хроніка. — Нью-Йорк, 1956. Дзвобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. — К., 1995. Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповіаь, щоденник. — К., 1990. Долматовский Евгений. Зеленая брама. — М., 1989. Друга світова війна і Україна. Зб-к. а. — К„ 1996. Другая война, 1939-1945. — М., 1996. Итоги второй мировой войны. Сб-к ст. Перевод с нем. — СПб., Москва, 1998. Канун и начало войны. Документы и материалы. —Л., 1991. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. — К., 1994. Косик Володимир. Україна під час другої світової війни. 1938-1945. — Київ-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1992. Кривицкий Вальтер. Я был агентом Сталина. — М., 1996. Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. — К., 1997. Мировая война. 1939-1945. Сб-к *а.* Перевод с нем. — М., 1957. Мірчук П. Українська поваанська армія. 1942-1952. — Львів, 1991.

Митчел С, Мюллер Д. Командиры третьего рейха. — Смоленск, 1995. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах
Другої світової війни. — К., 1997. Накануне. Кн.1 (ноябрь 1938-декабрь 1940). — М.,1995. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне
Сб-к док. и мат. т.1., Кн. 1-2. — М., 1995. От "Барбароссы" до "Терминала". Взгляд с Запада. Перевод с англ. —
М„ 1988. Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне третього рейха
против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — М., 1996. Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941-1945. — М., 1995. Пикар Генри. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск, 1993. Поліщук Віктор. Гірка правда. — Торонто-Варшава-Київ, 1995. Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. — М., 1989. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. — М., 1995. Самсонов А.М. Знать и помнить. Диалог историка с читателем. — М., 1988. Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы. — М„ 1992. СССР — Германия. 1939. Док. и мат. О советско-германских отношениях. —
Вильнюс, 1989. Сторінки воєнної історії України. Вип. 1. Зб-к ст. — К., 1997. Сторінки воєнної історії України. Вип.2. Зб-к ст. — К., 1998. Сторінки воєнної історії України. Вип.3. Зб-к ст. — К., 1999. Сторінки історії України. XX століття. Зб-к ст. — К., 1992. Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930-1950 гг. — М., 1997. 1941 год — уроки истории и выводы. — М., 1992. Україна у другій світовій війні. Уроки історії і сучасність. Зб-к. ст. — К., 1995. Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні
в 1940-1950 рр. Зб-к ст. — К., 1992. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941-1944.
Сб-к док. и мат. — Иерусалим, 1991. Фест И. Гитлер. Биография. Перевод с нем. Т. 1-3. — Пермь, 1993. Хонисман Я.Катастрофа еврейства Западной Украины. —Львов, 1998. Энциклопедия третьего рейха. — М., 1996.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 5

Розділ перший. В ОРБІТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 13
§1. Радянсько-німецькі відносини й "українське питання" в кінці 30-х рр 14
§2. Якщо завтра війна 28
§3. Міф про превентивну війну Гітлера 44

Розділ другий. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ФРОНТ: ВИСТОЯЛИ Й ПЕРЕМОГЛИ 55
§1. 1941-1942 рр.: крах "блискавичної" навали та провал "стратегічної" оборони 56
§2. 1942-1944 рр.: битва за визволення України 85
§3. Україна — воєнний і геостратегічний фактор Другої світової війни в Європі 111

Розділ третій. ФАШИСТСЬКЕ ЯРМО - НЕ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 121
§1. "Птлерові порядки — зашморг та податки" 122
§2. Організація українських націоналістів: дебют на арені історії..... 144
§3. Тотальна війна на винищення населення 158
§4. "Остарбайтери" України: раби Гітлера, ізгої Сталіна 170
§5. Радянські військовополонені в Україні — шлак війни 196
§6. Економічна війна третього рейху проти України 219
§7. Нацизм і українська культура 231
§8. У жорнах між гитлеризмом і сталінізмом 247
§9. Підпільно-партизанський "другий фронт" 256

Розділ четвертий. ТИЛ КРАЇНИ — ТОЙ ЖЕ ФРОНТ..... 273
§1. Генеральний екзамен новоствореного ВПК 274
§2. Радянська влада й українське суспільство в 1943-1945 рр..... 289
§3. Трагедія Західної України 303
§4. Вихід України на міжнародну арену 314

ПІСЛЯМОВА..... 321

RESUME..... 328

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ 329

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 333